

andré maurois

LEI 8

editura minerva

«Generalul Dumas, erou al armatei napoleoniene, căzut în dizgrația împăratului, cei doi scriitori, fiul și nepotul generalului, atât de diferiți prin viață și mai ales prin operă: iată întreita condiție asumată de biograf ca proprie experiență existențială. Trebuie să descifrăm aici și un gest prin care Maurois desemnează un model literar de care s-a distanțat, dar care nu mai puțin continuă să-l obsedeze: nu este oare Alexandre Dumas-tatăl un fel de precursor al biografiei romanțate, al acelei specii, așadar, căreia Maurois îi opune o biografie-roman?»

Articulația ternară a cărții este ea însăși o demonstrație de virtuozitate compozițională nu numai compatibilă cu regulile biografiei (în noua ei ipostază) dar chiar cerută de acestea. Centrul de greutate rămâne partea ce-i este consacrată lui Dumas-tatăl, cu care celelalte două intră într-o relație de firesc echilibru.»

IRINA MAVRODIN

1139

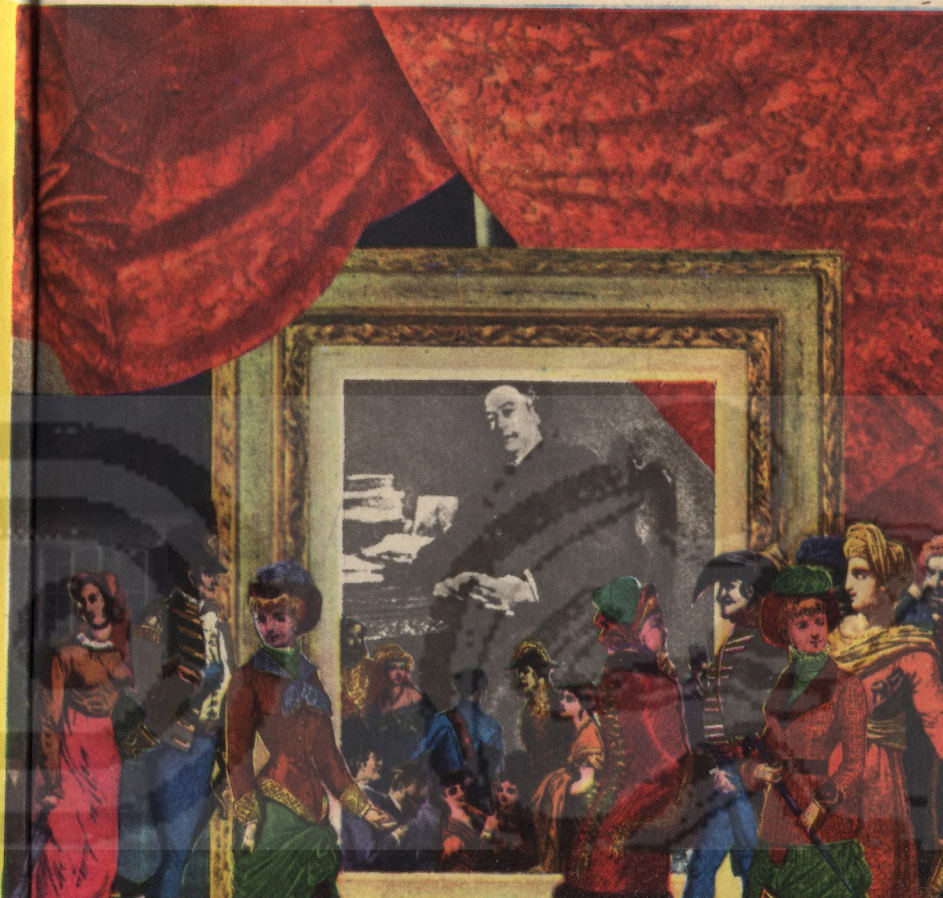

andré maurois

andré maurois
cel trel dumas

★★

Ilustrația copertei : *Vasile Olac*

andré maurois

cei trei dumas

★ ★

TRADUCERE DE ELIS BUȘNEAG

EDITURA MINERVA • BUCUREȘTI

BIBLIOTECA PENTRU TOȚI • 1982

6
1971
1972

1971 1972 1973 1974 1975

PARTEA A ȘASEA

MONTE-CRISTO

*„Mistificarea și miraculosul sînt
mai umane, decît omul adevărat“.*

PAUL VALÉRY

I

CONTELE DE MONTE-CRISTO

Monte-Cristo, cuvînt-cheie atît pentru opera cît și pentru viața lui Dumas ! Este titlul celui mai celebru roman al său după *Cei trei mușchetari* ; este numele extravagantei sale vile care i-a întruchipat orgoliul și i-a adus ruina ; este numele care evocă cel mai bine visele sale de măreție și de dreptate.

Cum a luat naștere ideea acestei cărți ? Procesul s-a petrecut în mai multe etape. Dumas povestește în *Convorbirile* sale că, în 1842, aflîndu-se la Florența, fusese însărcinată de Jérôme Bonaparte, fostul rege al Westfaliei, să-i călăuzească fiul (prințul Napoleon) pînă în insula Elba,

unul din locurile sacre ale familiei imperiale. Dumas avea pe atunci treizeci și nouă de ani ; prințul, nouăsprezece, dar cel mai tânăr dintre ei era tot romancierul. Ajunseră pe insula Elba, o parcurseră în lung și în lat, apoi plecară să facă o partidă de vânătoare pe o insuliță vecină, Pianosa, bogată în iepuri și prepelițe. Aici, ghidul, aruncându-și ochii spre o măreață stîncă în formă de căpățînă de zahăr ce se înălța din mijlocul mării, le spuse :

— Ah ! excelență, dacă v-ați duce acolo, ce vânătoare teribilă ați face !

— Și cum se numește această insulă fericită ?

— Se numește insula Monte-Cristo.

Numele îl încîntă pe Dumas.

— Înălțimea-ta, i se adresează el prințului, în memoria acestei călătorii voi da titlul *Monte-Cristo* unui roman pe care-l voi scrie mai târziu ¹.

În anul următor, reîntors în Franța, Dumas semnă un contract cu domnii Béthune și Plon, editori, pentru opt volume intitulate *Impresii de călătorie prin Paris*. Intenționa să facă o lungă plimbare arheologică și istorică ; editorii îi spuseră însă că pe ei îi interesa altceva. Erau întăritați de reușita lui Eugène Sue ce tocmai publicase, cu un succes răsunător, *Misterele Parisului* ; vroiau aventuri romanești care să se petreacă în cadrul parizian.

Dumas era ușor de convins și nici un proiect nu-l speria. Începu să caute o intrigă. Or, pe vremuri, îndoise o pagină în volumul al cincilea al unei lucrări de Jacques Peuchet : *Memorii extrase din Arhivele poliției din Paris*. Un capitol intitulat : *Diamantele răzbunării* îi reținuse atenția. „O întîmplare ca asta, scria el într-o notă cam anostă ², este pur și simplu o prostie... Dar nu-i mai puțin adevărat că înlăuntrul acestei stridii se află o perlă. Perlă

¹ Alexandre Dumas, *Convorbiri*, pp. 273—274.

² British Museum, 39672, *Manuscrisele Dumas*, folio 68—72 inedit.

informă, brută, perlă fără nici o valoare — care-și aștepta șlefuitorul...”

Peuchet fusese, într-adevăr, arhivar la Prefectura Poliției. Din dosarele sale alcătuisese șase volume ce-ar putea constitui și astăzi o adevărată mină de romane-foileton. Iată ciudata întâmplare ce reținuse atenția lui Dumas.

În 1807, la Paris, trăia un tânăr cizmar : François Picaud. Bietul om, un flăcău foarte arătos, era logodit. Într-o zi, îmbrăcat în straie de sărbătoare, tânărul se duse în piața Sainte-Opportune la un cafegiu, prieten de-al său, originar ca și el din Nîmes. Acest cafegiu, Mathieu Loupian, avea o clientelă bogată, dar reușita altuia îi inspira totdeauna o gelozie fără seamăn. La cafenea Picaud întâlni trei compatrioți din Gard, de asemenea prieteni cu patronul. Aceștia făcură haz pe seama ținutei sale de gală. Tânărul îi informă de apropiata lui căsătorie cu o orfană foarte frumoasă, Marguerite Vigoroux, a cărei avere se ridica la o sută de mii de franci-aur și care îl plăcea. Cei patru amici, rămaseră cu gara căscată, într-atît îi năucise fericirea cizmarului.

— Și pe cînd nunta ?

— Marțea viitoare.

După plecarea acestuia, ranchiunosul și perfidul Loupian zise :

— Voi amîna sărbătoarea asta !

— Cum ? întrebare tovarășii săi.

— Nu peste mult va veni comisarul de poliție... Îi voi spune că-l bănuiesc pe Picaud de agent al englezilor... Va fi interogat ; el se va înfricoșa ; căsătoria va fi aminată.

Poliția lui Napoleon nu se juca cu crimele politice. Unul dintre cei trei din Nîmes, Antoine Allut, interveni :

— Asta-i o glumă proastă.

— Și de ce nu ne-am distra puțin, sîntem doar în plin Carnaval !

Loupian trecu repede la fapte. Dădu peste un polițist imprudent și zelos, care, întrevăzînd un prilej de a se evi-

denția și fără să mai facă vreo investigație, întocmi un raport către ministrul de Poliție : Savary, duce de Rovigo. În acel moment unele mișcări insurecționale în Vendée îl nelinișteau pe acesta. „Nici o îndoială ! gîndi el. Acest Picaud este un agent secret al lui Ludovic al XVIII-lea.“ Nefericitul tînăr, arestat în timpul nopții, dispăru, și nimeni nu mai auzi vorbindu-se de el. Părinții și logodnica începură să-l caute, dar neobținînd nici cea mai mică indicație, se resemnară. De vină-i cine lipsește.

Trecură șapte ani. 1814 : căderea Imperiului. Un bărbat gîrbovit de suferință iese din închisoarea Fénestrelle, unde stătuse întemnițat în toți acești șapte ani. Este François Picaud, pustiit, slăbit, de nerecunoscut. În captivitate îngrijise cu devotament un prelat italian, deținut pentru motive politice și al cărui sfîrșit se apropia. Muribundul îi lăsase moștenire pe cale orală toate bunurile sale și, în particular, un tezaur ascuns la Milano : diamante, ducăți lombarzi, florini venețieni, guinee engleze, ludovici de aur francezi și monede spaniole.

Ieșind din închisoare, Picaud caută tezaurul, îl descoperă, îl pune la loc sigur, apoi, sub numele de Joseph Lucher, se înapoiază la Paris, în vechiul său cartier. Aici întreabă ce s-a întîmplat cu cizmarul Pierre-François Picaud, tînărul care, în preajma anilor 1807, urma să se căsătorească cu bogata domnișoară Vigoroux. Află că o farsă făcută în perioada Carnavalului de patru poznași răutăcioși prilejuise dispariția acestuia. Logodnica îl plînsese timp de doi ani, apoi, crezîndu-l mort, se resemnase, mărîtîndu-se cu cafegiul Loupian, văduv și tată a doi copii. Picaud se informează de numele celorlalți doi responsabili. Cineva îi spune :

— Ai putea să-l întrebi pe un anume Antoine Allut, domiciliat la Nîmes.

Picaud, plin de aur și de bijuterii, deghizat în preot italian, aleargă la Nîmes, unde se dă drept abatele Baldini.

În schimbul unui frumos diamant, Antoine Allut dezvăluie numele celor trei complici din acel fatal Carnaval.

Cîteva zile mai tîrziu un chelner limonagiu, Prosper, se angajează la cafeneaua lui Loupian. Acest bărbat cu fața răvășită, cu haine zdrențuite, pare a avea cincizeci de ani. Este Picaud, sub o nouă deghizare. Cei doi compatrioți din Nîmes denunțați de Allut rămăseseră obișnuiții casei. Într-o bună zi, unul din ei, Chambard, nu mai apare. Sosește vestea că în ajun, la orele cinci dimineța, cineva îl ucisese cu un pumnal pe podul Artelor. Pe mînerul lamei înfipite în rană scria : *Numărul unu.*

Cafegiul Loupian avusese, din prima căsătorie, un fiu și o fiică. La șaisprezece ani, fiica acestuia era de o frumusețe angelică. Un *dandy*, care se dăduse marchiz și milionar, o seduce. Însărcinată, fata se vede obligată să mărturisească greșeala în fața soților Loupian, care o iartă, plini de bunăvoință, ba chiar bucuroși, elegantul nobil fiind gata s-o ia de nevastă pe viitoare mamă a copilului său. Căsătoria civilă și religioasă are într-adevăr loc, dar, între binecuvîntarea nupțială și masa nunții, se află că ginerele fugise. Era un pușcăriaș eliberat, nici marchiz, nici milionar.

Consternație din partea părinților miresei. Duminică următoare, casa lor (care este totodată domiciliul familial și sediul întreprinderii) este distrusă de un misterios incendiu. Loupian se vede ruinat. Nu mai are acum decît doi prieteni credincioși, pe Solari (ultimul supraviețuitor dintre amicii de altădată) și pe Prosper, chelnerul limonagiu, desigur, fără ca Loupian să bănuiască, autorul tuturor nenorocirilor sale. Cum era de așteptat, nu trece mult și Solari moare otrăvit. Pe pînza neagră ce-i acoperă coșciugul se găsește, prins cu un ac, o bucată de hîrtie pe care stăteau scrise, cu litere de tipar, cuvintele : *Numărul doi.*

Tinărul Eugène Loupian, fiul cafegiului, este un descreierat fără tărie de caracter. Elemente rele, venite nu se

știe de unde, fac tot posibilul să-l strice. Compromis într-o afacere de furt cu spargere, băiatul este condamnat la douăzeci de ani de închisoare. Familia Loupian ajunge pe cea mai joasă treaptă a dezonoarei și sărăciei. Avere, reputație, fericire, totul fusese pierdut în această halucinantă avalanșă de nenorociri. „Frumoasa doamnă Loupian“, născută Marguerite Vigoroux, moare de durere, și, cum nu avusese copii cu cafegiul, averea sa personală urmează să fie restituită membrilor familiei, moștenitorii de drept.

Atunci Prosper, chelnerul limonagiu, oferă economiile sale patronului ruinat, cu învoiala ca mîndra Thérèse, fiica lui Loupian și nevastă de pușcăriaș evadat, să facă menaj comun cu el. Ca să-și salveze tatăl, orgolioasa frumusețe acceptă.

Nenorocirile îl aduc pe Loupian în pragul nebuniei. Într-o seară, pe o alee întunecoasă din Grădina Tuileries, un bărbat mascat îi apare în față :

— Loupian, îți amintești de anul 1807 ?

— De ce ?

— Pentru că acesta este anul crimei tale.

— Ce crimă ?

— Nu-ți amintești cum, din gelozie, l-ai băgat la ocnă pe prietenul tău Picaud ?

— Ah ! Iată că Dumnezeu m-a pedepsit cu vîrf și îndesat.

— Nu, nu Dumnezeu, ci Picaud care, ca să-și potolească setea de răzbunare, l-a înjunghiat pe Chambard, l-a otrăvit pe Solari, ți-a ars ție casa, ți-a dezonorat fiul și i-a dat fiicei tale un soț pușcăriaș... Da, sub chipul chelnerului Prosper ai să-l recunoști pe Picaud, dar asta se va întîmpla doar în momentul cînd el te va însemna cu *Nu-mărul trei* ! Și Loupian cade asasinat. Dar în clipa cînd Picaud dă să iasă din Tuileries, o mîină de fier îi prinde brațul, îi pune căluș în gură și, la adăpostul nopții, îl trage după sine. Aruncat într-o pivniță, Picaud se trezește în fața unui bărbat pe care nu-l recunoaște.

— Ia ascultă Picaud ! Pentru tine, văd bine, răzbunarea nu este decît o distracție ?... Ți-ai petrecut zece ani din viață urmărind trei nenorociți pe care ar fi trebuit să-i cruți... Ai comis crime îngrozitoare iar eu sînt complicele tău, căci eu ți-am vîndut secretul nefericirii tale... Numele meu este Antoine Allut ! Ți-am urmărit de la distanță toate nelegiuirile. Pînă la urmă am înțeles că tu erai. Am venit la Paris să-i spun totul lui Loupian. Diavolul te-a ajutat să mi-o iei înainte cu un minut.

— Unde mă aflu acum ?

— De ce te mai interesează ? Ești într-un loc unde nu trebuie să mai aștepți nici milă, nici ajutor.

Răzbunare pentru răzbunare. Picaud este omorît cu sălbăticie. Ucigașul său fuge în Anglia. În 1828, Allut, grav bolnav, cheamă la căpătîi un preot catolic căruia îi dictează relatarea detaliată a acestor cumplite aventuri, autorizîndu-l să le comunice, după moartea sa, justiției franceze.

Ultimele dorințe ale lui Allut fiind în mod conștiincios executate de duhovnicul său, prețiosul document a fost depus la arhivele Poliției, și astfel Jacques Peuchet a putut lua cunoștință de ele ¹.

Întîmplarea aceasta constituia pentru Dumas, Balzac sau Eugène Sue, un roman gata făcut. Și nu numai pentru ei, dar și pentru publicul cititor. Omenirea nefericită își găsește de milenii alinarea în cîteva mituri reparatorii. Cele mai populare dintre personajele mitice sînt Vrăjitorul și Justițiarul. Umiliții și obidiții așteaptă cu o nădejde pe care nici un eșec nu le-o poate slăbi, cînd pe Dumnezeu, cînd pe eroul sortit să repare nedreptățile, zdrobindu-i pe cei răi și reasezîndu-i, în sfîrșit, pe cei buni, la dreapta sa. Acest Justițiar a fost multă vreme întruchipat de Hercule, bărbat puternic în sensul fizic al cuvîn-

¹ Cf. Jacques Peuchet, *Memorii extrase din Arhivele Poliției pariziene*, vol. V. pp. 197—228 (Paris, Levavasseur-Bourmancé, 1838).

tului. Dumas, în amintirea tatălui său, generalul, reinviase în Porthos, cu succes, mitul lui Hercule.

În *O mie și una de nopți*, Justițiarul se transformă în Vrăjitor. Forța sa nu mai este fizică, ci ocultă. El are puterea să-l transporte pe nevinovat departe de cei ce-l persecută și să-i deschidă săracului pivnițe pline de bijuterii. În epoca lui Dumas, acest vrăjitor se confundă cu „Nababul” a cărui avere îi îngăduie toate fanteziile și toate îndrăzelile. Dumas năzuia să fie un astfel de distribuitor de bunuri terestre. În măsura, vai, redusă, în care îi permitau propriile dificultăți financiare, se complăcea în a juca acest rol în fața prietenilor și a amantelor sale. O cupă era de ajuns pentru tot aurul său, dar el îl rispea cu un gest la fel de generos ca și al Nababului.

A crea un personaj posesor al unui tezaur fabulos, a împărți safire, diamante, smaralde, rubine, prin intermediul altora, era pentru el cea mai mare satisfacție. Și de asemenea să facă din acest personaj Răzbunătorul unei cauze mărețe. Căci Dumas, în ciuda fericitei sale exuberante, nutrea o ranchiună secretă împotriva societății în general și împotriva câtorva dușmani personali în special. Tatăl său fusese o victimă; el însuși hărțuit de creditori, calomniat de șantajisti. Împărtășea, împreună cu atâtea ființe nedreptățite, setea de răzbunare care, de la *Orestia* încoace, a dat naștere atîtor capodopere. Simțea desigur nevoia de a se recompensa, prin ficțiune, de nedreptățile realității.

Peuchet îi puna la dispoziție o intrigă reală, iar întîmplările adevărate fiind excelente armături n-aveau nevoie decît de un artist care să le dea turnura necesară. Dumas înaintase cu mult în compunerea romanului cînd l-a alertat pe Maquet :

I-am povestit ceea ce era deja făcut și ceea ce mai rămînea de făcut.

— Cred, mi-a spus el, că treci peste perioada cea mai interesantă a vieții eroului dumitale... adică peste dragostea pentru catalană, peste trădarea lui Danglars și a lui Fernand, și peste cei zece ani de pușcărie petrecuți împreună cu abatele Faria.

— Voi povesti toate astea, zic eu.

— N-ai să poți povesti patru sau cinci volume, iar aici există material pentru patru sau cinci volume.

— Poate că ai dreptate. Revino mâine să luăm cina împreună. Vom discuta din nou.

În timpul serii, noaptea și dimineața, mă gândisem la observația sa și mi se păruse atît de justă, încît am renunțat la ideea inițială. Astfel, cînd Maquet sosi a doua zi, găsi lucrarea împărțită în trei compartimente distincte : Marsilia—Roma—Paris.

În aceeași seară făcurăm împreună planul primelor cinci volume. Din aceste cinci volume, unul trebuia consacrat expunerii, trei captivității, iar ultimul evadării și recompensării familiei Morel. Restul, fără a fi terminat în întregime, era aproape lămurit. Maquet credea că-mi făcuse pur și simplu un serviciu prietenesc. L-am rugat să fie colaboratorul meu...¹

Se impune să spunem acum în ce fel îl adaptează Dumas pe Peuchet. Eroul său Edouard Dantès este, ca și François Picaud, pe punctul de a se căsători cu aceea pe care o iubește, cînd inexplicabile nenorociri se abat asupra lui. Mercédès a sa este răpită de pescarul Fernand, la fel cum, în cartea lui Peuchet, logodnica lui Picaud, Marguerite, se căsătorește cu Loupian. Dar Dumas îl dedublează pe Loupian, din care-i face totodată pe Fernand și pe trădătorul Danglars. Magistratul Villefort, ce întrevede în pierzania lui Dantès un mijloc de avansare, îl are ca model viu pe polițistul prea grăbit să ia drept veridică denunțarea calomnioasă a lui Loupian.

¹ British Museum. Manuscrisele Dumas, 39672, folio 63—72, inedit.

Abatele Faria (tovarăș al lui Edmond Dantès la închisoarea din insula d'If) ține locul prelatului milanez care lăsase moștenire comoara sa lui François Picaud. După evadare și îmbogățire, Dantès interpretează roluri succesive : abatele Busoni, Simbad Marinarul, Lordul Wilmore și contele de Monte-Cristo, așa cum Picaud fusese rînd pe rînd Joseph Lucher, abatele Baldini și chelnerul limonagiu Prosper.

N-am uitat că fiica lui Loupian, victima unui impostor, crezuse că se înrudește cu cele mai nobile familii prin căsătoria cu falsul marchiz, condamnat de lege. Episodul era numai bun pentru a fi romanțat. Dumas introduce în casa lui Danglars pe un anume Benedetto, fiu din flori al lui Villefort, care, escroc, hoț și falsificator de acte publice, fusese pe vremuri trimis la închisoarea din Toulon. După evadare, acest ocnaș reușește să se dea drept un prinț italian. Amabila Eugénie, fiica lui Danglars, îi acordă mîna. În ziua cînd contractul de căsătorie urmează să fie semnat cu mare pompă, logodnicul, urmărit de omucidere, este arestat.

Dar natura nu avusese această genialitate de a găsi și numele : *Contele de Monte-Cristo*, — nume ce avea să se întipărească atît de adînc în memoria cititorilor. Misterioasa chimie ce zămislește operele de artă se îmbogățise cu acest prețios reactiv în ziua cînd Dumas fusese la vînaătoare în insulele din vecinătatea Elbei.

Adevăratul Picaud, în răzbunarea sa, se dovedise prea crud pentru a deveni un erou popular. Dantès va fi un răzbunător implacabil, dar nu un ucigaș feroce. Picaud își asasinează el însuși persecutorii. El se răzbună, în timp ce Dantès este răzbunat. Fernand, devenit generalul conte de Morcerf și soțul lui Mercédès, se sinucide ; Danglars este ruinat ; Villefort își pierde judecata. Totuși, pentru a lumina puțin aceste întîmplări sumbre și a recrea atmosfera unei povești în genul a *O mie și una de nopți*, Dumas îi dăruiește lui Monte-Cristo o amantă orientală, Haydée,

fiica pașei din Janina. Ea intruchipează sclava sublimă pe care Dumas ar fi dorit s-o aibă.

La sfîrșitul cărții, Edmond Dantès, sătul de răzbunare, ajunge pînă-ntr-acolo încît o înzestrează pe domnișoara de Villefort, fiica dușmanului său, care se va mărita cu Morel, fiul prietenului său. Dar cînd tinerii căsătoriți doresc să-i mulțumească lui Monte-Cristo, binefăcătorul lor, și-l întreabă pe marinarul Jacopo : „Unde este contele ? Unde este Haydée ?“ Jacopo întinde mîna către orizont :

Ochii tinerilor se îndreptară spre direcția indicată de marinar și, pe fișia de un albastru închis ce despărțea cerul de Mediterană, zăriră o pînză albă, mare cît aripa unui pescăruș...¹

Astfel se sfîrșește *Contele de Monte-Cristo*, asemenea unui film de Charlie Chaplin, cu o siluetă văzută din spate, care se îndepărtează.

II

CÎND ROMANUL DEVINE REALITATE

*„Pe acest carnet Dumas își trece
Tot ceea ce, zilnic, cheltuiește
Dar nu-și va trece, bănuiesc,
Tot ceea ce cheltuiește spiritualicește“.*

ROGER DE BEAUVOIR

Succesul lui *Monte-Cristo* întrecu toate izbinzile obținute de Dumas pînă atunci. Foiletonul stîrni delirul întregului Paris și al lui Dumas însuși mai mult decît al ori-

¹ Alexandre Dumas, *Contele de Monte-Cristo*, vol. VI, capitolul XX, p. 278, din noua ediție Calmann-Lévy (1892).

cărui parizian. El nu trasa niciodată o barieră prea precisă între romanele sale și propria-i viață. Dobândind prin intermediul lui Edmond Dantès plăcerea infinită de a trăi o existență fără egal, Dumas încerca s-o re trăiască în lumea reală, pe cont propriu. Nu era el un nabab al literelor ? De ce să nu-și construiască un castel, castelul lui Monte-Cristo ?

Încă din 1843, păstrându-și apartamentul din Paris, Dumas închiriasse (în schimbul unei rate anuale de două mii de franci) vila „Medicis“, la Saint-Germain-en-Laye, legând activitatea teatrului de acest orașel. Aducea aici Comedia Franceză, găzduia și hrănea artiștii teatrului, asigura încasările și pierdea, în acest joc, o avere. Dar curtea sa, haremul său și menajeria sa se agitau fericiți împrejurii, iar calea ferată dintre Paris și Saint-Germain simțea cum îi cresc încasările. Ca să-l vadă mai de aproape pe marele om, tot felul de curioși veneau în orașel. Iar el, prinț cumsecade, strângea mâinile tuturor, făcea tot felul de „spirite“ și tot el rîdea primul.

Surprins, regele îl întrebă într-o zi pe ministrul său Montalivet :

— Ce se întîmplă la Saint-Germain de mișună atîta lume ?

— Sire, dorește cumva majestatea-voastră ca în Versailles să domnească o veselie soră cu nebunia ? Dumas în cincisprezece zile a însuflețit Saint-Germain-ul. Ordo-nați-i să-și petreacă cincisprezece zile la Versailles.

Dar nu la Versailles, ci pe șoseaua dintre Bougival și Saint-Germain își cumpără Dumas un teren păduros, cu intenția de a-și ridica aici casa visurilor sale. Pe acest colnic, îl aduse pe arhitectul Durant și-i spuse :

— Aici ai să-mi amenajezi un parc englezesc, în mijlocul căruia vreau un castel în stilul Renașterii, care să aibă în față un pavilion gotic înconjurat de apă... Există destule izvoare. Îmi vei face și cascade.

— Dar, domnule Dumas, terenul are un strat argilos. Construcția va aluneca.

— Domnule Durand, vei săpa pînă vei da de tuf... Îmi vei înălța două etaje, pivnițe și arcade.

— Toate astea vă vor costa cîteva sute de mii de franci.

— Sînt convinși ! zise Dumas, cu un zîmbet radios¹.

Ulucitor este că toate astea s-au împlinit. Parcul englezesc, larg și frumos, mai există și astăzi, bogat în sălcii romantice și spații verzi. Două pavilioane laterale străjuiesc un gard seniorial. De cealaltă parte a drumului ce duce la Marly-le-Roi, se înălță acareterurile pline de farmec (stil Walter Scott) care, actualmente, alcătuiesc o casă de țară de sine stătătoare. Castelul, însă, nu-i decît o vilă-soară, într-un stil atît de compozit, încît efectul este baroc și înduioșător. Balzac îl admira și îl jinduia. Greșea.

Ferestrele, după modelul castelului din Anet, amintesc de stilul lui Jean Goujon și Germain Pilon. Salamandrele reprezintă emblema dăruită de Francisc I orașului Villers-Cotterets, unde s-a născut Alexandre Dumas. Capetele sculptate alcătuiesc, în jurul construcției, o friză de genii începînd cu Homer, Sofocle, Shakespeare și Goethe pînă la Byron, Victor Hugo, Casimir Delavigne și Dumas-tatăl. Deasupra peronului, deviza castelanului : *Iubesc pe cine mă iubeste*. Un minaret oriental țîșnește din fațada Henric al II-lea. Stilul trubadur se aseamănă cu cel oriental din *O mie și una de nopți*. Acoperișul este supraîncărcat cu tot felul de giruete. Multe încăperi, mici, dar variate, ocupă cele cinci etaje, cu cîte cinci camere fiecare, avînd deasupra mansarde lambrisate. Salonul principal este în stilul Ludovic al XV-lea, alb și auriu. Camera arabă este ornată cu arabescuri în stuc, cizelate cu finețe, din care se desprind, în caractere pe vremuri aurite și viu colorate, cîteva versete din *Coran*.

¹ L. Henry Lecomte, *Alexandre Dumas*, p. 51 (Paris, Tallandier, 1902).

La circa două sute de metri de „castel“ se înalță un uimitor edificiu gotic, donjon miniatural, o fortăreață ca pentru păpuși. Un podeț traversează șanțurile pline de apă. Pe fiecare piatră este gravat titlul cîte unei opere de Alexandre Dumas. O singură încăpere ocupă tot parterul. Pe tavan, un răsad de stele pe un cîmp de azur. Draperii din postav albastru, șemineu sculptat, deasupra căruia tronează o panoplie de război. Cufere în stil medieval, masă de refectoriu adusă din cine știe ce minăstire dezafectată. Aici Dumas putea să lucreze într-o relativă liniște. O scară în spirală îl conducea spre o celulă unedă, uneori, își petrecea noaptea. O platformă de pîndar îi îngăduia să-și observe oaspeții plimbîndu-se prin parc. Era ceva liliputan și grandios totodată.

Léon Gozlan era fascinat : „Nu pot asemui cu nimic această bijuterie prețioasă, scrie el, cel mult cu castelul reginei Blanche, din pădurea Chantilly, și cu locuința lui Jean Goujon... Are muchiile zidurilor teșite, balcoane exterioare din piatră, vitralii, ferestre, turnulețe și giruete... Nu aparține nici unei epoci precise, nici artei grecești, nici artei medievale. Are totuși un parfum renescentist ce îi conferă un farmec deosebit... Dumas, care cunoaște ca nimeni altul oamenii de valoare ai secolului său, a încredințat execuția statuiilor de la castel lui Auguste Préault, James Pradier și Antonin Mime... A dispus ca în jurul frizei primului etaj să fie plasate, ca o ghirlandă, busturile marilor scriitori dramaticei din toate epocile și chiar din a sa...”

Gozlan lăuda sculptorii tunisieni ce executaseră „ciubuce cum nu se mai văd decît pe plafoanele maurești de la Alhambra ; o înlănțuire de linii săpate, producînd, la un loc, efectul și mirajul unei dantele cu ochiuri largi. M-au umplut de admirație. Trianon-ul n-are nici măcar un singur plafon asemănător cu acesta pe care Tunisianul l-a brodat pentru Monte-Cristo. Din balconul principal ți se înfățișează un peisaj mai frumos decît panorama

ce-ți încintă ochii de pe terasa din Saint-Germain...¹ Gozlan se dovedește aici mai Monte-Cristo decât însuși Monte-Cristo. Castelul nu era decât o clădire bizară, barocă, destul de mică, dar Dumas locuia în el ca un mare senior.

În ziua inaugurării (25 iulie 1848) invitasе la cină șase sute de prieteni. Mîncărurile fuseseră comandate la un restaurant renumit (Pavilionul Henric al IV-lea, din Saint-Germain); mesele erau așezate pe peluză. Miresmele fumegau în casolete. Din toate părțile te întîmpina sclipind deviza marchizului de la Pailleterie: *Cu steagul în vînt! Cu Dumnezeu înainte!* Dumas, radios, circula printre invitați. Haina sa strălucea de tot felul de cruci și decorații. Vesta roșu-arămie era barată de un lăntug greu din aur masiv. Îmbrățișa femeile frumoase și toată noaptea a povestit întîmplări minunate. Niciodată n-a fost mai fericit.

Balzac către Eve Hanska, 2 august 1848: *Ah! „Monte-Cristo” este una din cele mai delicioase nebunii care s-au înfăptuit vreodată. Este cea mai princiară bombonieră din lume. Dumas a cheltuit pentru ea peste 400 000 de franci și îi mai trebuie încă 100 000 ca să o termine. Dar o va păstra ca să o isprăvească. Ieri am descoperit terenul pe care este ridicat micul castel. Aparține unui țăran ce l-a vîndut pe o simplă vorbă a lui Dumas; astfel, în caz că nu va primi banii, proprietarul va putea face somație să se dărîme castelul și să-și reia parcela ca să-și cultive verzele. Asta ne arată într-un fel ce fel de om este Dumas! Să-ți construiești o minunăție, căci este o minunăție (neterminată) pe pămîntul altuia, fără acte, fără contract! Țăranul ar putea muri, iar moștenitorii minori ar putea să nu reușească să pună în practică legămîntul țăranului!...*

¹ Cf. Léon Gozlan, *Castelul lui Monte-Cristo*, articol publicat în *Almanahul comic* (Paris, Pagnerre, 1848): citat de Charles Glinel în *Alexandre Dumas și opera sa*, pp. 407—412 (Reims. F. Michaud, 1884).

Dacă-ai fi putut-o vedea ai fi rămas înnebunită. Este o vilă încântătoare, mai frumoasă decât vila Pamphili, căci are vedere asupra terasei de la Saint-Germain, și apă ! Dumas o va finisa. Este la fel de frumoasă și la fel de ornamentată ca și portalul de la Anet, pe care l-ai văzut la Școala de Belle-Arte. Totul foarte bine distribuit ; este, ce să mai spun, nebunia epocii lui Ludovic al XV-lea, dar executată în stil Ludovic al XIII-lea și cu ornamente re-nascentiste. Se spune că l-a costat pînă acum 500 000 de franci și că-i mai trebuie încă 100 000 de franci, ca să o termine ! A fost furat ca în codru. Toate astea s-ar fi făcut cu 200 000 de franci...¹

E amuzant să-l vezi pe Balzac bruftuluind un risipitor și dînd lecții despre arta de a nu se lăsa furat.

Astfel se organizează la „Monte-Cristo“ o viață inimitabilă. Stăpînul casei locuiește deasupra cabinetului său de lucru, în cetățuia microscopică, într-o cămăruță mobilată cu un pat de fier, o masă de brad și două scaune. Aci lucrează de dimineață pînă seara, îmbrăcat doar cu o cămașă și un pantalon de dril. S-a îngrășat mult și pîntecele-i proeminent i se revarsă peste tăblia mesei. Totuși prînzurile sale sînt aproape frugale : festinele pantagruelice sînt pentru ceilalți. La „Monte-Cristo“ musafirii sînt totdeauna reținuți la masă. Oricine se prezintă este primit. Dumas întinde mîna stîngă vizitatorului, continuînd totuși să scrie, apoi îl reține la dejun. Clipă de clipă, bucătarul primește ordinul să mărească numărul cotletelor bearneze. Uneori, Dumas, el însuși mare bucătar, prepară felul său preferat, și învîrte în sosuri cu mare rîvnă.

Orice scriitor, orice pictor lipsit de mijloace materiale se poate instala la „Monte-Cristo“. Aici trăiesc în permanență o liotă de paraziți pe care amfitrionul nici măcar

¹ Honoré de Balzac, *Scrisori către străină*, vol. V. (încă inedit). Colecția Spaelberch de Lovenjoul, A. 303, folios 529—530.

nu-i cunoaște. Toată omenirea aceasta îl costă „mai multe sute de mii de franci pe an“. Și apoi mai există și femeile...

La castelul „Monte-Cristo“ sultanele favorite curg una după alta ; Louise Beaudoin, zisă Atala Beauchêne ; debutantele Teatrului Istoric, nevestele autorilor. Favorita anului 1848 a fost Céleste Scrivaneck, încântătoare artistă care, foarte tânără, o dubla pe Déjazet și cânta cu grație vodeviluri cu texte lungi. Amantă, prietenă, secretară, ar fi vrut să joace, de asemenea, în acest cămin instabil, și rolul mamei.

Céleste Scrivaneck către Dumas-fiul : *Dragul meu Alexandre, sînt în culmea fericirii ; nu-l voi părăsi pe tatăl tău. El consimte să mă ia ca tovarășă. Voi călători împreună cu voi, deghizată în băiat ; croitorul tocmai mi-a luat măsurile. Ah ! sînt nebună de fericire ! Iartă-mă, dragule, minunatul meu prieten, de a nu te fi informat mai degrabă (sic) despre asta, dar, îmi propuneam în fiecare zi să stau de vorbă cîteva clipe cu tine, și mereu intervenea cîte ceva. Tatăl tău mă pune să lucrez mult : scriu după dictarea lui ; sînt foarte mîndră, foarte fericită să fiu secretara lui, a bărbatului universal. Nădăjduiesc deci să te revăd peste o lună, dar pînă atunci trimite-mi oricum cîteva rînduri prietenești.*

Ți-am îndeplinit comisioanele. Acum mă ocup de tivitul cravatelor tale ; îndată ce croitorul va termina pantalonii, îți voi trimite totul. Noi plecăm astă-seară la Versailles și vom rămîne acolo trei zile pline. Adio, dă-mi vești cît mai curînd.

Iubitoarea ta mămică,
C. Scrivaneck ¹

Cît despre Lola Montès, chiar dacă a stat o vreme la „Monte-Cristo“, este puțin probabil să fi fost iubita lui Dumas, căci, devenind prin grația regelui Ludovic I de

¹ Colecția Simone André-Maurois.

Bavière, amantul ei, contesă de Landsfeld și atotputernică, ea scrie :

München, 14 aprilie 1847 : Dragă domnule Dumas. Sînt cîteva zile (sic), am primit cu cea mai mare plăcere scrisoarea dumneavoastră. Dacă veniți aici, vă pot asigura o primire demnă de un bărbat cu un atît de mare talent și distincție. Sînt împuternicită, din partea majestății-sale regele, de a vă exprima mulțumirile sale pentru complimentele pe care i le-ați adresat în scrisoarea către mine, și, de asemenea, să vă spun că îi va face multă plăcere să vă vadă în Bavaria. Părerea mea este că ar trebui să veniți cît mai repede. Toată lumea, aici, este entuziasmată de minunatele dumneavoastră lucrări și sînt sigură că veți fi primit ca un adevărat rege...

Vă dau toate aceste detalii pentru a nu neglija să veniți să-l vedeți pe rege. Cred că veți fi reciproc mulțumit.

Nu îndrăznesc să vă răpesc din timpul dumneavoastră prețios, știind bine că o scrisoare de la o persoană atît de umilă ca mine nu vă poate interesa. De asemenea, permiteți-mi, dragă domnule Dumas, de a mă numi una din marile dumneavoastră admiratoare.

Lola Montès¹

Lola Montès, contesă de Bavaria, era o irlandeză ce se dădea drept spaniolă. Vedem că făcea, în franceză, mari greșeli de ortografie și de gramatică. Dar acesta nu este în orice caz tonul unei amante, cu toate că prudența ar fi putut estompa familiarismul.

La „Monte-Cristo“, un majordom italian, *il signor Rasconi*, conducea treburile casei. Grădinarul Michel, om priceput la toate, mare cititor al *Dicționarului de Științe naturale*, îl încînta pe Dumas, numind pe latinește plantele

¹ Colecția Simone André-Maurois.

și animalele. Mai era și micuțul negru Alexis, prezentat într-o zi lui Dumas, într-un coș de flori, de către Marie Dorval.

— Nu-l pot hrăni, spusese fermecătoarea actriță coșul de datorii. Așa că, drăguțul meu, ți-l dăruiesc ție.

— Din ce țară este ?

— Din Țările Antile.

— Și ce limbă se vorbește în Antile, băiete ?

— Se vorbește creola.

— Și cum se spune, în creolă : *Bună ziua, domnule ?*

— Se spune : *Bună ziua, domnule.*

— Atunci totul merge de la sine, băiete. Vom vorbi în creolă... Michel !... Michel...

Grădinarul intră.

— Uite, Michel, ai aici un cetățean care de acum încolo va face parte din personalul casei.

Mai era de asemenea și un servitor ce se îngrijea de cușca cîinilor de vînătoare și altul pentru cotețul mare de păsări, căci această junglă era populată de tot felul de animale, cărora Dumas le consacrase o fermecătoare carte: *Povestiri despre animalele mele*. Existau astfel cinci cîini, trei maimuțe dintre care o femelă (cărora le dăduse numele unui romancier ilustru, a unui celebru traducător și al unei artiste de renume) ; doi mari papagali, o pisică numită *Mysouf* ; un fazan cu pene aurii botezat *Lucullus* ; un cocoș poreclit *Cezar* și vulturul *Jugurtha*, adus din Tunisia. Acesta fu rebotezat *Diogene* din clipa în care și alege domiciliul într-un butoi.

Amuzat de strigătele și piuiturile acestei menajerii, înconjurat de teancuri de coli de hîrtie albastră (pe care își scria romanele), roz (pe care își însăila articolele), și galbene (destinate poemelor închinat odaliscilor sale) ; absorbit de Teatrul Istoric, pentru care era obligat să scoată dramă după dramă din opera sa romanească, Monte-

Cristo s-ar fi simțit în al nouălea cer dacă fiul său ar fi primit să intre ca asociat în *Casa Alexandre Dumas și Ceilalți*. Dacă acest băiat ar fi vrut să joace rolul unui Maquet, ar fi putut cu ușurință, zicea tatăl, să câștige patruzeci sau cincizeci de mii de franci pe an.

„Nu va fi greu, crede-mă... Îți voi explica. Vei avea dreptul să-mi aduci obiecții...”

La mare ananghie, în ciuda succesului romanului propriu, Dumas-fiul acceptă în cele din urmă, nu fără o anume împotrivire, să execute pentru tată unele lucrări istorice.

Dumas-tatăl către Dumas-fiul : *Îți trimit cinci sute de franci. Încearcă să termini al treilea volum pînă la sfîrșitul lunii. Asta îți va aduce două mii de franci...*

Uneori Dumas-fiul, constrîns de vreo frumoasă, se adresa lui Hypopolyte Hostein, bărbat tînăr și priceput, căruia Dumas îi încredințase conducerea Teatrului Istoric :

*Dragă Hostein, sînt iarăși sărac fără măsură.
N-am nici cu ce-mi plăti o biată de trăsură.
Pe Pont des Arts, curînd, mi-i pasul interzis !
Dulong n-are leșcaie, mă rog, așa a zis.
Porcher e și el lefter — mi-a spus nevastă-sa —
Nu-mi poate da un sfanț : mi-ar cere el, cumva.
Contez pe tine deci ! Fă-mi rost, prieten drag,
De trei sute de franci ! Trei sute doar, un fleac !
Dar ce mare serviciu, cît încă nu-i tîrziu !
Răspunde-mi. Al dumitale pe veci, cu stimă,*

Dumafiu. ¹

Dar această slabă sursă, chiar și ea, avea să sece curînd.

¹ Cf. Paris-Soir, numărul din 27 iulie 1924.

RUINA LUI MONTE-CRISTO

„Un paner găurit ? Așa-i, însă nu eu fac găurile din panerul meu.“

ALEXANDRE DUMAS

Prima etapă a Teatrului Istorice fusese spornică : 707 905 franci încasări pe seară. A doua începu cu un triumf al lui Dumas-Maquet : *Cavalerul de la Maison- Rouge*, dramă în care o înduioșătoare poveste de dragoste traversa marile evenimente ale Revoluției ; piesa se sfârșea cu ultimul banchet al Girondinilor și cu cântecul : *Să mori pentru patrie...* La 7 februarie 1848, Teatrul Istorice, inovație îndrăzneată, jucă o dramă în două serii : *Monte-Cristo*.

Prima scrie, încheindu-se cu evadarea lui Edmond Dantès, durase de la ora șase pînă la miezul nopții :

Toată lumea s-a retras, scrie Gautier, făgăduindu-și să revină a doua zi, noaptea și ziua ce urma pîrîndu-li-se doar un antract ceva cam lung, și atît... A doua seară, spectatorii se salutau ; se înnodau relații, prietenii mai intime. Fiecare își făcea micile sale aranjamente ; își reluau locurile ; din spectatori deveneau locuitori... Cînd cortina s-a lăsat pentru ultima oară, un suspin de regret a izvorît din toate piepturile. „Cum adică, să te desparți după numai două zile ? Pentru ce acest mare Alexandre Dumas și acest neobosit Maquet s-au temut într-atît de noi ?... Le-am fi acordat de bună voie întreaga săptămînă...¹

Dar, la 24 februarie, izbucni revoluția de la 1848. Răscoalele sînt ucigătoare pentru spectacole. Sălile se goliră. Doar Rachel mai atrăgea spectatori, la *Comedia Fran-*

¹ Théophile Gautier : *Istoria artei dramatice*, vol. V, pp. 219—220.

ceză, recitind *Marsilieza* cu o admirabilă și sălbatică mîndrie, între al patrulea și al cincilea act din tragediile lui Corneille sau Racine. Oricît de republican era Dumas, ar fi preferat mai puține imnuri și mai mulți spectatori. Dacă nu-l regreta pe Ludovic Filip, care nu-l iubise niciodată, pierdea, odată cu tinerii prinți, prețioși protectori. Ca și Victor Hugo, ar fi susținut probabil regența ducesei d'Orléans. Totuși, cum această soluție părea imposibilă, a decis să se ralieze noului regim și să candideze pentru titlul de deputat.

„Avalanșa revoluționară luase cu sine, odată cu bătrînul încoronat, pe mama îndoliată și copilul debil. Franța dezorientată se îndrepta, scrie Dumas, spre cei mai buni dintre fiii săi... Crezusem că aveam dreptul să mă număr printre bărbații inteligenți al căror sprijin îl solicita...”¹ Ceea ce însemna că, urmînd exemplul lui Lamartine și Hugo, vroia să participe și el la treburile obștești.

Trebuia să-și aleagă departamentul unde să-și depună candidatura. Hugo nu șovăise. Parisul era orașul său : Turnurile de la Notre-Dame desenau litera H, inițiala numelui său ; locuitorii Parisului îl luau în serios. Dar Parisul nu l-ar fi ales pe Dumas, prea hazliu pentru a fi respectat. Atunci departamentul Aisne, unde se născuse ? Se temea să nu fie considerat mai republican decît însăși republica. Departamentul Seine-et-Oise, unde el era proprietarul castelului „Monte-Cristo” și unde activase ca șef al batalionului gărzii naționale din Saint-Germain-en-Laye ? Vai ! dar în acele trei zile ale revoluției din 1848. el dăduse ordin oamenilor săi să se îndrepte spre Paris și aceștia nu-i iertaseră „ușurătatea cu care dispusesese de viața lor”. Aceste gărzi naționale vruseseră cu adevărat să lupte pentru națiune, dar la ei acasă, și ceruseră demisia comandantului prea războinic.

¹ Alexandre Dumas, *Povestiri despre animalele mele*, p. 284 (Paris, Calmenn-Lévy, s.d.).

Un tânăr căruia Dumas îi făcuse unele servicii îl asigură că era foarte iubit în departamentul Yonne și că aici era cu neputință să nu fie ales. El își spuse că-ntr-adevăr n-avea de ce să nu fie popular în Yonne, ca oriunde dealtfel, și că nici un alt candidat n-ar fi avut mai multe șanse decât el. Uita însă că în provinciile franceze prestigiul îl au oamenii locului. „Cine-i acest Dumas ? se întrebară localnicii ? S-a născut el în Yonne ? Are el podgorii ? Este cumva un negustor de vinuri ? Nu ?... Așadar nu-i decât un bastard politic, dealtminteri prietenul prinților d'Orléans, partizan al regentei“, afirmau unii. Sau „Un aristocrat, un marchiz !“, ripostau alții. Tocmai înființase un jurnal: *Le Mois* (a cărui deviză modestă era : *Dumnezeu dictează, eu scriu*) ; el cerea, în jurnal, ca statuia ducelui d'Orléans să fie repusă pe pedestalul propriu, în curtea Luvrului. Alegătorii îi reproșară această fidelitate. El răspunse cu elocință, vorbi despre prietenie și recunoștință, evocă durerea pricinuită de moartea tragică a tânărului prinț, stîrni lacrimile la jumătate din sală, aplauzele celeilalte jumătăți, dar nu fu ales.

Cu toate astea, la Paris, ceruse ca în fața Teatrului Istoric să fie sădit un copac al libertății „Să rămînem populari Hostein, îi spusese el directorului. De-ar fi să piară toți prinții, marele popor francez va trăi veșnic“. În Yonne, la sfîrșitul unei reuniuni electorale, un muncitor îl apostrofă : „Hei, marchizule ! Negrule !“ — atunci el făcu un gest demn de generalul Dumas, sau de Porthos. Îl apucă pe manifestant de turul pantalonilor și-l ținu atîrnat peste parapetul rîului : „Cere-ți iertare sau te arunc în apă !“ Omul se scuză. Dumas spuse : „Așa mai merge. Am vrut doar să-ți dovedesc că mîinile astea care, timp de douăzeci de ani, au scris patru sute de romane și treizeci și cinci de drame, sînt mîini de muncitor...“ La un moment dat, vroise să candideze în Antile : „Le voi trimite o şuviță din părul meu și își vor da seama că sînt

de-al lor“. Dar și de astă dată renunță și, neputînd face istorie, se reapucă să scrie istorii.

Dar munca de romancier și de dramaturg nu-i mai putea stăvili marea crescîndă a datoriilor. Încasările de la Teatrul Istorice se redusese la zero. Piesa lui Balzac *Mama vitregă* (25 mai 1848) fusese un total eșec. În ciuda unei reluări a piesei *Turnul din Nesle*, întreprinderea era ca și falimentară. Încă din primele săptămîni, risipa lui Dumas îl înpăimîntase pe Hostein, căci, scria Marceline Desbordes-Valmore, „nu-i mereu așa de simplu să lucrezi cu acest biet mare copil-poet pe care-l stimăm atît“¹. Bietul copil mare promitea totul tuturor. Angajamentele nu mai conțineau : „Toți artiștii aleargă la el și toți sînt îngroziți de instabilitatea și de luxul monstruos din casa lui Dumas, ce nu se va putea echilibra, spun unii, decît printr-o severă cumpănire a cheltuielilor, cum face Bocage, și care revine în sarcina domnului Hostein...“² Hostein însuși avea să refuze curînd să mai fie „creierul lui Dumas“. În decembrie 1849, el se retrage. Cei ce-i urmară nu izbutiră mai mult. Teatrul Istorice, nesătul, devora noile piese, însă din ce cîștiga nu-i ajungea nici pe-o măsă. Din toate părțile, creditorii se năpustesc asupra lui Dumas. „Monte-Cristo“ este sechestrat iar ipotecile grevînd asupra acestei proprietăți se ridică la 232 469 de franci și șase centime.

Ida Ferrier, sau mai degrabă, după numele ce și-l luase în Italia, marchiza Davy de la Pailleterie, creditoare privilegiată, căreia Dumas îi datora cele o sută douăzeci de mii de franci din dota sa, plus dobînzile, plus o pensie alimentară, se lupta să-și obțină drepturile, dar ținîndu-se la distanță. Încă din august 1847, angajase un avocat,

¹ Marceline Desbordes-Valmore, *Scrisori către Prosper Valmore*, vol. II p. 144.

² *Idem*, p. 97.

maestrul Lacan ¹, căruia-i scrisese că ezita să se împotri-
vească lui Dumas :

Neapole, 1 august 1847 : Ce-ar putea face o femeie, singură și săracă, fără altă putere decât adevărul, constrinsă fiind să-l facă auzit de atât de departe, împotriva insinuărilor perfide, minciunilor iscusite ale unui bărbat a cărui popularitate datorită talentului său îi va acorda totdeauna câștig de cauză. Căci oricare-ar fi păreri despre omul din viața particulară, scriitorul emană o fascinație din vraja căreia nu scapi ușor. Acest spirit, atât de fecund în născociri poetice și amuzante, găsește tot atâtea resurse când este vorba de cei pe care-i urăște.

E-n stare de cea mai cumplită calomnie, dacă prin asta m-ar putea strivi, iar el ar câștiga. Oricâtă dreptate aș avea, va trebui deci să mă las doborâtă, sau, în orice caz, să mă ridic atât de umilită din loviturile pe care necinstea și minciuna mi le-ar putea aduce, încât să nu mai vreau nimic. Iar domnul Dumas a contat întotdeauna pe asta ca să mă împiedice să-l dau în judecată... Știe câtă oroare am de scandal și câte sacrificii am făcut ca să-mi păstrez, în societate, poziția pe care el a încercat prin toate mijloacele să mă facă s-o pierd.

Felul nostru de a privi aceleași lucruri este total diferit : el consideră că scandalul vieții proprii dublează valoarea lucrărilor sale, și îl caută cu aceeași grijă cu care eu mă forțez să-l evit. Vă rog deci, stăruitor, maestre, să-mi spuneți ce inconveniente de acest gen ar putea atrage după sine cererea unei pensii alimentare ? Un deznodământ negativ ar fi pentru mine și pentru ai mei greu de suportat, dar și mai groaznic ar fi să mă văd expusă calomniilor publice, pe care, nefiind acolo, n-aș avea cum

¹ Adolphe-Jean-Baptiste-Lacan (1810—1880), membru în consiliul de ordine al avocaților timp de treizeci și patru de ani ; de două ori decan.

să le combat. Trăind de mai mulți ani în sînul celei mai bune societăți din această țară, trebuie să-mi iau toate măsurile de prevedere, și dumneavoastră știți, maestre, cît de susceptibilă este această societate pe care domnul Dumas nu se va sfii s-o sfideze cu atît mai mult cu cît este complot în afara ei...

Marchiza Ida avea de partea ei pe Maria, fiică vitregă, dar devotată, condamnînd risipa tatălui și, bineînțeles, pe propria-i mamă, văduva Ferrand, căreia Dumas îi făgăduise o pensie, niciodată onorată. Visul acestei mame și al Mariei Dumas era să locuiască împreună cu Ida, fie la Neapole, fie la Florența, unde „niște prieteni“ le-ar fi asigurat întreținerea.

Ida Dumas către maestrul Lacan : *Prietenii mei din Florența, considerînd ca și mine că nu mai putem rămîne mult timp într-un oraș unde nu mai aveam mijloace materiale și unde poziția mea și societatea în sînul căreia trăiesc de atîția ani mă obligă să duc o viață socială pe măsură, prea costisitoare, au avut bunătatea să facă încă un sacrificiu pentru mine și să-mi acorde cu împrumut o sumă pe care au garantat-o, și grație căreia am izbutit să vin la Neapole, unde grija sănătății mă chema de mai multă vreme. Aici, alte persoane mi-au sărit în ajutor ; altfel, n-aș putea nici măcar aștepta rezultatul următor al cererii pe care urmează s-o facem, rezultat pe care-l aștept pentru a mă înapoia la Florența, iar de acolo să cer să mi se trimită mama și fiica mea vitregă.*

Nădăjduiesc, domnule, că tribunalul va lua în considerație faptul că am de întreținut încă două persoane și că pensia solicitată nu este numai pentru mine. Optsprezece mii de franci, repartizați nevestei, soacrei și fiicei sale, sînt prea puțin, comparativ cu veniturile literare ale domnului Dumas — venituri despre care el însuși, cu diferite ocazii, printre altele într-un proces împotriva nu știu cărui

jurnal (în iarna anului 1845) afirma că depășesc două sute de mii de franci ! Aceste câștiguri uriașe sînt, de altfel, de notorietate publică...¹

Marie Dumas acceptase să confirme aceste fapte și să depună mărturie împotriva tatălui său. Ea i se adresa Idei cu : „Scumpa și iubită mea mămică...” și se plîngea de spectacolul pe care-l ofereau, unei fete de șaisprezece ani, excesele lui Monte-Cristo.

Marie Dumas către mama ei vitregă, Paris, 28 august 1847 : ...Dealtminteri, scumpă și bună măicuță, viața pe care o duc aici este de netolerat. Adaugă la asta și durerea pe care o simt permanent de a fi despărțită de persoana pe care-o iubesc cel mai mult pe lume. Mai trebuie și să îndur tristețea pricinuită de pretențiile tatii, care are de gînd să mă oblighe să locuiesc împreună cu el. Ah ! scumpa mea !... În situația lui !... Îmi este imposibil să accept ; am fost rănită pînă-n adîncul sufletului cînd am văzut că nu i-a fost rușine să mă oblighe să dau mîna cu o femeie ușoară. Nu s-a înroșit cînd m-a pus în contact cu o persoană pe care dragostea lui părintească ar fi trebuit s-o alunge din „Monte-Cristo” cînd eu am intrat acolo, și despre care n-ar fi trebuit să aud niciodată vorbindu-se !... Jur, pe tine care ești tot ce mi-e mai scump pe lume, că numai forța mă va putea obliga vreodată să am de a face cu o asemenea tovărășie...²

Ida dorea în mod sincer să-și asume educația Mariei :

Ida Dumas către maestrul Lacan, Florența, 1 februarie 1848 : Vă rog încă o dată, din toate puterile mele, pentru înapoierea fiicei mele vitrege. Îmi dau seama că, din

¹ Scrisori inedite. Colecția Pierre Lhoste.

² Idem.

interese total egoiste, directoarea de pension se va opune cît va putea. Ea l-a văzut, în acest scop, pe domnul Nogent de Saint-Laurent. Vă implor, domnule, să-i explicați acestuia din urmă adevărata poziție a unei copile, pe care o consider ca fiica mea. Este de notorietate publică faptul că încurcăturile bănești ale tatălui său sînt într-atît de mari, încît nu-i va da niciodată o lețcaie. Puținul pe care îl poate spera îi va veni de la mine. Această fetiță va fi obligată deci să rămînă la Paris, veșnic la internat, neavînd pe lângă ea nici mamă, nici familie, nici anturaj convenabil și, pe deasupra, fără perspective de viitor. Reîntorcîndu-se la mine, își scutește tatăl de povara plătirii unei pensiuni, ceea ce va constitui pentru el un motiv. Mă voi angaja să-i termin aici educația... Marie va trăi aici într-o societate cu mult superioară celei pe care-o poate avea la Paris. Dacă se va pune problema unei stabiliri viitoare, aceasta va fi mult mai potrivită la Florența decît oriunde în altă parte. Reținînd această biată copilă cu forța la Paris, nu numai că i se zdrobește inima, dar i se distruge tot viitorul... ¹

Maestrul Lacan obținuse în cele din urmă o mică pensie pentru văduva Ferrand, dar Ida își spunea, „în forul ei intim, că domnul Dumas nu va consimți la o învoială decît în perspectiva ieșirii lui din cauză“. Singurul gaj al celor trei femei era proprietatea castelului „Monte Cristo“. Marchiza de la Pailleterie era sigură că, mai devreme, ori mai tîrziu, prin cine știe ce abil vicleșug, Dumas va escamota această casă. Nu se înșela. Totuși, ca să fim drepti, trebuie să adăugăm că lui Dumas nu putea să i se facă milă de o femeie pe care o știa întreținută de un bogat italian și că, pentru el, escamotarea averii reale constituia un sport lăudabil, orice creditor fiindu-i un dușman. Porthos și-a plătit oare, vreodată, datoriile ?

¹ Scrisori inedite. Colecția Pierre Lhoste.

La 10 februarie 1848, tribunalul departamentului Sena a pronunțat separarea bunurilor soților Dumas, în dauna soțului și-l condamnă pe acesta : 1. să restituie dota de o sută douăzeci de mii de franci, delapidată de el ; 2. să ofere pensia alimentară (șase mii de franci pe an), garantată printr-o ipotecă legală. Învins în prima instanță, Dumas făcu recurs. Revoluția, ruinându-l, complică și mai mult certurile de familie. „Monte-Cristo“ fu pus în vânzare, ca și mobilierul ce împodobește vila, dar Dumas își luă precauții pentru ca vânzarea să fie fictivă.

Alexandre Dumas către Auguste Maquet : *Am nevoie de dumneata în măsura în care ai posibilități. Ca să pot rezolva neînțelegerile mele cu doamna Dumas — sînt forțat să accept să mi se vîndă mobilierul din casă, dar îl voi răscumpăra cît mai curînd cu putință. Ți-ai putea încasa cei o mie de franci de la Secolul ? Ai putea să mai ieși încă o mie de la tatăl dumitale, sau de la Kopp și să răscumperi cu două mii de franci cîteva obiecte pe care ți le voi indica ? După aceea, cum trebuie ca aceste obiecte să părăsească „Monte-Cristo“, le voi duce la Bougival¹, de unde le voi lua înapoi.... Nu mă mișc de acasă. Vino. Aș vrea să te văd înainte de a se însera...²*

Castelul „Monte-Cristo“ fu vîndut din dispoziția justiției, cu suma derizorie de 30 100 de franci lui Jacques-Antoine Doyen, care nu era desigur decît un interpus al lui Dumas, căci n-a locuit niciodată în casă. La 28 iulie 1848, curtea de apel confirmă decizia tribunalului civil. Ida acumula triumfurile judiciare. Bani însă nu.

¹ Dumas = greierele ; Maquet = furnica. În timp ce casa risipitorului, urma să fie vîndută la mezat, Maquet tocmai își cum-părăse o vilă la Bougival. Își va sfîrși zilele, bogat proprietar, în castelul său din Sainte-Mesme, aproape de Dourdan.

² Biblioteca națională, departamentul manuscrite, N.A.F., 11.917, folio 214.

Ida Dumas către maestrul Lacan, Florența, 9 septembrie 1848 : Atâtea eforturi vor fi poate inutile și vor eșua în fața precauțiilor luate de domnul Dumas ca să se sustragă hotărârii judecătorești ! Dar orice s-ar întâmpla și oricare ar fi consecințele câștigării acestui proces, mulțumirea mea față de dumneavoastră rămîne aceeași... Fără energicul dumneavoastră ajutor, fără bunătatea și devotamentul prietenilor mei din Florența, nu știu cum aș avea puterea să aștept. Mama îmi spune că va mai fi nevoie de mult timp pînă să aflăm dacă ne va reveni ceva din vînzarea de la „Monte-Cristo“. Ea însăși nu izbutește să-și poată încasa pensia ; trăiește din împrumuturi și expediente, așteptînd ca soarta să decidă.

Fiica mea vitregă este la tatăl ei, vai ! și relele influențe de care mă temeam, pentru o inimă și o judecată atît de tinere, se fac deja simțite ! Prevăd că toate eforturile mele pentru ca Marie să scape de nefastu-i destin vor deveni inutile. Dar, cum vă spuneam, domnule, mai sper încă în Providență și în dumneavoastră...

Mama, nepricepută în afaceri, a căutat să-mi explice stadiul în care ne aflăm. Ea îmi vorbește despre „un răgaz necesar de trei ani“, după care un nou proces va trebui să aibă loc între un oarecare domn Doyen și noi. Pe ce se bazează acest proces ? Iată un lucru pe care nu-l înțeleg deloc... Mi-e tare teamă că poprirea (sic) bunurilor domnului Dumas să nu fi distrus ultima speranță pe care-am fi putut-o în mod rezonabil avea. Am putea avea noi de o mie de ori dreptate în fața legii, dar dacă domnul Dumas nu mai posedă nimic care să aibă formă palpabilă, vom rămîne mereu în același punct¹.

Dumas, care, într-adevăr, nu mai poseda nimic palpabil, avea darul de a risipi impalpabilul. Zadarnic îl hărțuiau toți creditorii. Un cizmar, căruia-i datora două sute

¹ Scrisori inedite. Colecția Pierre Lhoste.

cincizeci de franci, călătorise din Saint-Germain pentru a-și cere plata. Castelanul depozitat îl primi cu căldură :

— Ah, dragă prietene, sosești cum nu se poate mai bine ; tocmai îmi trebuiesc niște pantofi lăcuiți și ghetе de vînătoare.

— Domnule Dumas, v-am adus o mică notă.

— Ai dreptate... Vom discuta despre asta după-amiază... Dar mai întii, iei masa cu mine.

După un dejun copios, cizmarul, sfios, scoase din nou factura.

— Nu-i momentul să discutăm afaceri... Mai întii digestia... Am pus să înhame caii ca să te conducă la gară... Poftim ! ține douăzeci de franci pentru tren.

Această scenă molierescă se repeta în fiecare săptămînă. În cele din urmă, cizmarul își încasase suma de șase sute de franci și cinase de treizeci de ori pe socoteala lui Dumas. Apoi veni rîndul grădinarului Michel.

— Vreau să vă spun, dōmnule, că vinul casei s-a terminat ; trebuie să cumpărăm altul ; nu ne-a mai rămas decît johannisberg și șampanie.

— N-am bani. Beți cu toții șampanie ! Veți avea altă dispoziție.

Curînd portărei trecură la acțiune. Ridică ră mobilele, tablourile, trăsurile, cărțile și chiar și animalele ! Unul dintre ei lăsase următoarea notă : „Primit un vultur estimat la cincisprezece franci“. Era faimosul *Jugurtha-Diogene*.

În ziua cînd trebui, în sfîrșit, să-și părăsească definitiv „castelul“, Dumas oferi unui prieten două prune pe o farfurie. Omul luă una-și o înghiți.

— Pruna pe care-ai înghițit-o adineauri costă o sută de mii de franci.

— O sută de mii ?

— Ei da ! Prunele astea pipernicite erau tot ce-mi mai rămăsese din „Monte-Cristo“, iar „Monte Cristo“ m-a costat două sute de mii de franci...”

Balzac către Eve Hanska : *Citesc în ziare că, duminică, se vinde întreg mobilierul lui Dumas de la „Monte Cristo” ; și casa s-a vândut, sau se va vinde. Această știre mi-a făcut părul măciucă, și m-am hotărât să lucrez zi și noapte, pentru a nu avea și eu aceeași soartă. Dar mie n-o să mi se întâmple niciodată așa ceva : voi pleca în Statele Unite ca să trăiesc în sinul naturii, ca dl de Bocarmé...*¹

O frumoasă trăsătură de caracter a lui Dumas era că, ruinat într-un mod atât de cumplit, rămăsese totuși pentru cine nu-i era nici soție, nici creditor, cel mai generos om. Se străduia să ajute, cât îi stătea în putință, marii actori ai romantismului, care îmbătrâneau în mizerie. Domnișoara George, a cărei obezitate devenise monstruoasă, juca la Batignolles și n-avea nici măcar douăzeci și cinci de bani ca să-și plătească birja. Bocage, directorul teatrului Odéon, nu se mai ocupa decît de politică și de administrație. Doar Frédérik Lemaitre rămăsese pe baricade, și, ca și Kean, apostrofa publicul :

— Cetățeni, acum ori niciodată, a sosit momentul să strigăm : „Trăiască Republica” !

— Recită-ți rolul, măscăriciule ! i-a ripostat Musset.

Rolul era *Tragaldabas* de Auguste Vacquerie, ultima dramă pur romantică. „Parodia este fiica rapsodiei”. De la *Christine* și *Hernani* la *Tragaldabas*, treizeci de ani fuseseră de ajuns ca să distrugă un gen.

Biata Marie Dorval, pierzîndu-și nepotul, Georges, una dintre ultimele ființe îndrăgite, trebuise, deși epuizată și deznădăduită, să-și reia, că să poată trăi, aspra meserie de actor ambulant. La Caen, doborîtă de boală, fu nevoită să rămînă în pat. Ulcer la stomac. Transportată acasă, muribundă, trimise după Jules Sandeau, fostul ei iubit, care, ajuns un burghez temător, nu veni, și după „drăguțul” ei Dumas, care alergă. „Acea care, în Antony, îngînase în

¹ Honoré de Balzac, *Scrisori către străină*, vol. V (încă inedit). Colecția Spoelberch de Loevenjoul. A, 303, folio 444.

atitea și atitea rinduri : «Doamne, iată-mă pierdută», se știa condamnată. Familia, neposedind suma necesară cumpărării unui mormînt, se temea că va fi aruncată în groapa comună. Dumas jură că ticăloșia aceasta n-o să se întîmple...¹ Va face el rost de bani.

Cînd artista muri, Dumas alergă la contele de Falloux, ministrul Instrucției Publice, și îi ceru un ajutor. Ministrul nu putu face nimic pe cale oficială „neavînd credite alocate pentru asistența artiștilor dramatici“ ; îi oferi doar o sută de franci din contul său personal. Dumas însă vroia să-și țină jurămîntul față de moartă și „bunătatea lui sufletească fiind egală cu lipsa lui de pricepere în chestiunile bugetare, se repezi la muntele de pietate, își amăneta decorațiile, și aduse, pentru înmormîntare, două sute de franci...“² Sacrificiu eroic, întrucît uriașul acesta generos ținea cumplit de mult la crucile și decorațiile sale constelate cu tot felul de giuvaericele. Apoi scrisese o broșură : *Ultimul an al Mariei Dorval*, ce se vîndu cu „cincizeci de centime pentru mormîntul artistei“, și deschise o subscripție destinată răscumpărării bijuteriilor defunctei (toate amăneta) pentru a fi redată nepoților săi. Această „subscripție artistică“ a adunat 190 de franci și 50 de centime. Ponsard oferise douăzeci de franci.³

Nenorocirile lui Dumas nu-i anulaseră însă și verva. Încurajat de Arsène Houssaye, pe atunci administrator la Comedia Franceză, a interprins o bizară experiență. Își spusese că „o comedie de culise din epoca lui Molière“ mai putea fi scrisă. Ingenue repetîndu-și rolul, marchize care dau sfaturi, cochete apărîndu-se cu lovituri de evantai, glume deocheate — toate astea puteau alcătui un fermecător spectacol pentru data de 15 ianuarie, aniversarea

¹ Simone André-Maurois, *Introducere la Corespondența inedită dintre George Sand și Marie Dorval*, p. 138.

² *Idem* p. 141.

³ Cf. Alexandre Dumas, *Ultimul an al Mariei Dorval*, pp. 81—84.

lui Molière. Dumas propuse *Trei antracte pentru Amorul medic*, pe care le va termina într-o noapte.

Îşi ţinu rămăşagul şi *Antractele* se dovediră a fi mai lungi decît comedia însăşi. Doar că erau mai puţin bune şi atît de confuze, încît publicul nu pricepea o iotă. *Antract*, pentru spectatori, vroia să însemne : „Ne ducem la o plimbare“. Cînd căzu cortina, după primul act al autenticei piese *Amorul medic*, toţi ieşiră pe culoare zicînd : „Nu-i prea rea comedia asta a lui Dumas, îl imită pe Molière“. Apoi, cînd cortina se ridică pentru un act al lui Dumas, toată lumea, în afara cîtorva spirite subţiri, îşi imagină că era o continuare a piesei începute. Or cele două texte nu se continuau deloc. Comedia Franceză devenise, oare, Turnul Babel ?

La un moment dat, publicul ezita. Era Dumas ? Era Molière ? Prinţul-prezident care, din loja sa, asista la reprezentaţie, îl chemă pe administrator. Louis-Napoléon Bonaparte nu înţelegea nici el mai mult decît simplii muritori.

Doar artiştii şi criticii se amuzau ; ba chiar erau indignaţi spunînd că era un sacrilegiu : „Să îndrăzneşti să te atingi de Molière ! Ce profanare !“ Al doilea act al *Amorului medic* fu fluierat de parcă Molière ar fi fost un debutant. Spectatorii credeau că-l fluieră pe Dumas.

Doamna Arsène Houssaye oferi un dineu pentru „a-l consola de atîtea neplăceri, zicea ea, pe acest brav Alexandre, pe care-l iubesc din tot sufletul. Un om atît de binevoitor şi deştept... Domnişoara Rachel va fi printre invitaţi“. Era în ajunul unei reluări, cu Rachel în rolul principal, a *Domnişoarei de Belle-Isle*. Hermione dezlănţuită vroia să demonstreze că sub masca tragediei se ascundea o femeie. Izbutise, peste orice aşteptări.

La sfîrşitul piesei, *Alexandre Dumas o luă pe domnişoara Rachel în braţe şi o ridică în sus pentru a o săruta, zicîndu-i :*

— Ești femeia tuturor secolelor și a tuturor triumfurilor. Ai putea întruchipa toate eroinele mele, atât de dramă cât și de comedie.

— Nu toate ! zîmbi Rachel, căci nu vreau să fiu asasinată de Antony.

— Vai ! Antony nu te-ar asasina.

— Mare orgolios mai ești, zise Rachel. Antony ești dumneata, și crezi cumva că nu i-aș rezista lui Antony ?

— Nu, răspunse Dumas, dacă am mai fi în 1831... Dar acele minunate timpuri s-au dus !... ¹

Minunatele timpuri se duseseră. Bătrînul șansonetist Béranger moraliza : „Fiul meu Dumas și-a risipit talentul, așa cum unele tinere frumusețe, și tare mi-e teamă că, la fel ca zviruga, domnul de la Pailleterie să nu sfîrșească pe rogojina de paie !” Béranger, cu masca sa de umilință afectuoasă, era un prieten de temut care înțepa în dreapta și-n stînga. Nu-i lipsea niciodată jovialitatea pentru a îndura ofensele altora.

IV

DAMA CU PERLE

„Pentru femei, există în bărbatul curtenitor un nu știu ce care, iritîndu-le, le atrage”.

BALZAC

În 1851, pîndit de o haită de creditori, Dumas-tatăl trăia destul de modest. Își tipărea încă jurnalul *Le Mois*, în care dezaproba atât excesele demagogiei cât și ale represiunii. Guvernului îi propunea un grandios proiect de unificare, sub conducerea sa, a „teatrelor falimentare” :

¹ Arsène Houssaye, *Confesiuni*, vol. III, pp. 101—104.

Porte-Saint-Martin, Ambigu, Teatrul Istoric. Dumas rîvnea să fie numit administratorul general al teatrelor literare. Decoruri, trupe, administrație ar fi fost comune celor trei scene. De unde, zicea el, considerabile economii. Se angaja să canalizeze toate piesele „spre aceeași direcție istorică, morală și religioasă, care ar fi scutit guvernul de orice neliniște”¹. Acest proiect de conformism colectiv nu s-a realizat.

Dumas-fiul nu locuia împreună cu tatăl său. Cei doi bărbați se iubeau ; se certau adesea, apoi se îmbrățișau. Fiul nu suporta ca tatăl să aibă amante din ce în ce mai tinere. Noua favorită era o actriță de douăzeci de ani ; subțire, palidă și albă : Isabelle Constant, fiica adoptivă a unui frizer al cărui nume îl împrumutase în cariera artistică. Nicicînd, de la frumoasele timpuri ale Mélaniei Waldor, Dumas nu fusese atît de sentimental.

Dumas-tatăl către Isabelle Constant : *Dragostea mea... Mă faci să retrăiesc cele mai încîntătoare zile ale tinereții mele. Să nu te mire, dar, că inima, retrăind vîrsta de douăzeci și cinci de ani, pana are și ea aceeași vîrstă. Te iubesc, scumpa mea. Vai, nu există decît două iubiri adevărate în viață : prima, care moare — ultima, din care se moare. Te iubesc, din nefericire, cu aceasta din urmă...*

Ai putut fi geloasă pe mine, scumpul meu copil (sic) : geloasă pe mine, care am de trei ori vîrsta ta ! Închipuie-ți atunci ce mare va fi gelozia mea cînd voi rămîne o zi întreagă fără să te văd, ca astăzi, pe jumătate nebun, neputînd lucra, mergînd încolo și înapoi, fără noimă... Nu, scumpa mea, eu nu știu să iubesc astfel — eu nu știu posedea pe jumătate. Nu vorbesc de posesia trupului ; căci ceea ce dă un farmec aparte sentimentului pe care-l nutresc pentru tine este faptul că el întruchipează totodată dragostea iubitului și afecțiunea tatălui. Și

¹ Henri Clouard, *Alexandre Dumas*, p. 337.

tocmai de aceea nu mă pot lipsi de tine... Gîndește-te bine la lucrul acesta, și-o repet cu toată seriozitatea, căci este cheia întregului nostru viitor, presupunînd că vrei să-ți unești o fărîmă din viitorul tău cu al meu. Am nevoie de prezența ta ca să fiu al tău, chiar dacă tu nu vei fi a mea.

Iată un lucru pe care tu nu-l poți înțelege, îngerul meu, așa castă și pură cum ești, și anume că există în Paris sute de femei tinere, drăguțe, care, din dorința de a-și face o situație, așteaptă — nu ca eu să mă duc la ele — ci ca să le îngădui să vină ele la mine. Ei bine, îngerul meu, mă predau în mîinile tale. Păstrează-mă. Întinde-ți aripa albă peste capul meu. Ajută-mă ca prin prezența ta, într-un moment de disperare sau de durere, să nu fac una din acele nebunii, ca acelea pe care le-am făcut de atîtea ori, și care-ți otrăvesc viața pe ani de zile.

Ceea ce-ți cer acum, chiar de-ar fi să n-o faci din dragoste, fă-o din ambiție. Îți iubești arta ; iubește-o mai mult decît pe mine ; este singurul rival pe care-l accept. Ei bine, în privința asta, nicicînd vreo ambiție de răgînă n-a fost să fie mai satisfăcută ca a ta. Nicicînd, vreau femeie, — chiar domnișoara Mars — n-a putut avea, în toată viața ei, rolurile pe care ți le voi oferi eu, în trei ani...¹

Consecințele vîrstei (totuși puțin vizibile la Dumas, în afara părului cărunt), îmbinarea tulbure dintre sentimentul patern și dorința trupească, fragilitatea tinerei actrițe, toate acestea explică stilul înduioșat al scrisorii. „Géronte al altei Isabelle“, Dumas se complăcea în ideea unui menaj comun : mergea acasă la ea, pregătind el în-sus masa de seară ; plecau împreună, ca soț și soție, în vizită la prietenii. Ceea ce nu-l împiedica să întrețină în același timp, zeci de intrigi amoroase cu femei tinere, frumoase și ușuratece.

¹ Biblioteca națională, departamentul manuscrise, N.A.F. 24.641, folio 16-și 17.

Fiul își arunca undița mai sus. Succesul *Damei cu camelii* îl investea cu un prestigiu sacru. Ochii săi, de un albastru foarte deschis, fascinau. Orice „artist“, în acea epocă, atrăgea și înfricoșa totodată femeile din înalta societate. Uneori, ele încercau, așa cum făcuse Hepriette de Castries cu Balzac, să și-l apropie, fără a-i acorda nimic în schimb. Dumas-fiul, încă tânăr, ca vîrstă și ca suflet, observa aceste „doamne distinse“ cu o anume naivitate. Destinul Mariei Duplessis îl întristase, îl tulburase. „Ființele rătăcite pe care le întâlneam la tot pasul vînzînd plăceri unora, oferindu-le altora, ființele acestea ce nu-și păstrau pentru sine decît rușinea evidentă, decît dezoarea fatală, decît averea îndoielnică, îmi stîrneau mai degrabă plînsul decît rîsul, și începeam să mă întreb de ce se întîmplă așa“¹.

Într-o seară, după un dineu oferit de o persoană de moravuri ușoare, contele Guy de la Tour du Pin îi spuse : „Prietenia și vîrsta mea înaintată, căci sint cu vreo cinsprezece ani mai mare decît dumneata, mă îndreptățesc să-ți dau un sfat... Am cinat adineaori la o prostituată plăcută și foarte spirituală. Am întîlnit aici oameni de toate soiurile, iar dumneata ți-ai putut face utile observații. Fă-ți observațiile, dar, cînd vei împlini douăzeci și cinci de ani, încearcă să nu mai fii văzut în această casă...“²

În 1849, el împlini douăzeci și cinci de ani și dori să se țină de sfatul primit. Avea ca metresă o anume doamnă Davin (sau Dalvin), cu un trecut ușor dubios, în schimb frecventa o societate mai aleasă, dacă nu mai pură. Aristocrația rusă era, pe atunci, la Paris, ambasadoarea ocultă a frumuseții. Femei tinere : Maria Kalergis *Simfonia în*

¹ Alexandre Dumas-fiul, Prefață la *Nevasta lui Claude* (scrisoare către Cuvillier-Fleury). *Teatru complet*, ediția artiștilor, vol. V, p. 236.

² Alexandre Dumas-fiul, Note despre *Francillon*. *Teatru complet*, ediția artiștilor, vol. VII, p. 432.

alb major de Théophile Gautier), vara ei, contesa Lidia Nesselrode, prietena lor, prințesa Nadeja Narișkina, atrăgeau în saloanele proprii oameni de stat, scriitori și artiști. Când trăiau în Rusia, țarul, soții, neamurile le impuneau o oarecare prudență. La Paris însă se dezlanțuiau.

În anul 1850, în casa Mariei Kalergis, Dumas o cunoscuse pe Lidia Zakrevskaia, de trei ani măritată cu contele Dimitri Nesselrode. Ființă încântătoare, Lidia avea mult spirit, mulți bani și nu-și iubea deloc soțul, cu șaptesprezece ani mai în vîrstă. Tatăl lui Dimitri era cancelarul conte Karl Nesselrode, ministrul afacerilor externe care, prin inteligența și rafinamentul său, reușise să se impună față de trei împărați ai Rusiei¹. În ianuarie 1847, Dimitri fusese chemat din Constantinopol, unde îndeplinise funcția de secretar de ambasadă, ca să se însoare cu această moștenitoare adolescentă, al cărei venit total se ridica la trei sute de mii de ruble și al cărei tată, generalul conte Zakrevski², guvernator al Moscovei, impunea respect. Diplomat, om cu experiență, Dimitri credea că-și va domestici ușor nevasta-copil, pe care două familii puternice i-o aruncaseră în așternut.

Dar această căsătorie fusese un total eșec senzual și sentimental. Tinăra contesă începu să ducă o existență de tratament balnear necesar, se pare, nervilor ei rebeli. Fu văzută la Baden, la Ems, la Spa, la Brighton, apoi la Paris, care constitui pentru ea cura cea mai eficace și cea mai

¹ Karl, conte Nesselrode (1780—1862), se căsătorise în 1812, cu Maria Gouriev, fiica ministrului Apanajelor, care îi dăruise trei copii. A fost ministrul Afacerilor Externe timp de patruzeci de ani (1816—1856).

² Arseni Andreievici, conte Zakrevski (1785—1865), făcut general în timpul Campaniei din 1813—1814. Guvernator general al Finlandei în 1823, ministru de interne în 1828, guvernator militar al Moscovei (1848—1859), a fost pensionat pe motiv că a aprobat cea de a doua căsătorie a fiicei sale Lidia.

periculoasă. Soțul n-o putuse smulge din mrejele acestui oraș seducător, și fusese nevoit să se întoarcă în Rusia, fără ea. Maria Kalergis, divorțată de soțul său de origine greacă, își creștea fiica la minăstirea Oiseaux (pretext virtuos care justifica instalarea mamei la Paris, strada Anjou); ea-i făgăduise lui Dimitri să vegheze cu grijă asupra Lidiei. Împreună cu Nadejda Narișkina, alcătuiau un strălucitor trio de frumuseți slave. Lidia făcea naveta între Paris, Berlin, Drezda și Sankt-Petersburg. Contesa Karl Nesselrode observa cu neliniște menajul fiului său.

17 iunie 1847. *Dimitri mi-a scris o singură dată, și, ca totdeauna, foarte puțin. Apoi, n-am mai primit nimic. La el mă gândesc. Va avea oare tactul necesar unei conviețuiri îndelungate?... Vederile tovarășei sale de viață sînt atît de diferite de ale lui. Și-a luat asupra-i o mare sarcină, pe care a crezut-o ușoară. N-a calculat îndeajuns doza de răbdare ce-i va trebui pentru echilibrarea unei minți răvășite. Dacă nu-ți îndulcești refuzurile ci, dimpotrivă te străduiești să dovedești, să judeci, relațiile dintre doi soți se pot răci, ceea ce este periculos. Lucrurile astea mă preocupă. Îi scriu în acest sens, dar vorbesc în vînt¹.*

Această previziune a soacrei, dușmănoasă și lucidă, o regăsim, ușor diluată și la cumnate. Elena Șreptovici și Marie von Seebach, născute Nesselrode, o urau pe Maria Kalergis, pe care o acuzau (nu fără a avea dreptate) că juca pe lîngă cancelar, căruia i se adresa cu „adorabile unchi“, un rol identic cu cel pe care ducea de Dino, altă

¹ Inedit. Carton X din *Arhivele Nesselrode*, donate în 1922 ministrului francez al Afacerilor Străine, de către contele Anatol Nesselrode, nepotul cancelarului. Căsătorit cu o franțuzoaică, domnișoara Le Coeur, locuia în locuința sa particulară de pe strada Jean-Baptiste Dumas, nr. 15.

nepoată abuzivă, îl jucase atîta vreme pe lingă Talleyrand bătrîn. Maria Kalergis, „zîna zăpezilor“, avea o slăbiciune prea mare pentru poeți și pianiști ; verele sale o observau cu suspiciune și-l avertizau pe Dimitri de această influență nefastă.

În februarie 1850, Lidia Nesselrode născu un fiu : Anatole, supranumit *Tolly*, fapt ce umplu de bucurie inima atotputernicilor părinți ; dar nu trecu mult și Franța o atrase din nou pe adorabila și necumpătata contesă. Aici ea se dovedi o risipitoare fără egal. Pentru o singură petrecere, în hotelul său particular de la Paris, cheltuia 80 000 de franci numai pentru flori. Rochiile, toate semnate „Palmyre“, costau o mie cinci sute de franci și ori de cîte ori mergea la croitoreasă își mai comanda cîte o duzină. Își cumpăraseră șapte metri de perle fine. La rochia roșie trebuia adăugată o podoabă de rubine (diademă, colier, brățară, cercei) ; la toaleta de-cătifea bleu, o podoabă din safire. De unde un maldăr de datorii.

Lidia Nesselrode avu curiozitatea să-l cunoască pe autorul *Damei cu camelii* ; apoi avu fantezia să-i devină amantă. Cucerit mai degrabă decît cuceritor, Dumas-fiul rămase vrăjit. Care tînăr n-ar fi fost ?... O frumusețe de douăzeci de ani, nora primului ministru al Rusiei, de o cochetărie irezistibilă, cu educația cea mai aleasă, se agățase de gîtul unui scriitor fără bani, care abia debutase. Cum să nu fi crezut Alexandre că întîlnise cea mai frumoasă dragoste ?

În *Convorbirile* sale, Dumas-tatăl relatează cum l-a condus fiul, într-o noapte, „într-una din acele elegante case pariziene ce se închiriau, gata mobilate, străinilor“, prezentîndu-l unei femei tinere „îmbrăcată într-un capot de muselină brodată, în picioare cu ciorapi de mătase roz și pantofi din Kazan“. Splendidele-i plete negre, lăsate pe umeri, îi cădeau pînă la genunchi. Stătea „alungită pe o canapeluță de damasc, culoarea paiului... Era ușor de

observat, după mișcărilor-i mlădioase, că nu purta corset... Avea, la gît, un triplu șirag de perle. La fel la încheietura mîinii și în păr..."

— Știi cum îi spun eu ? întrebă Alexandre.

— Nu. Cum îi spui ?

— Dama cu Perle.

Contesa Nesselrode îi ceru fiului să-i recite tatălui versurile compuse în ajun pentru ea.

— Nu-mi place să-i recit versuri tatălui meu ; mă intimidiez.

— Tatăl tău își va bea acum ceaiul ; nu te va privi. Și Alexandre începu cu un glas ușor tremurat :

*Cu trăsura noi ieri ne-am plîmbat,
Strînși unul într-altul, cum sînt rebegiții,
Luînd cu noi, pe-un timp neprielnice
Primăvara eternă ce-nsofește iubiiți.*

Apoi poemul descria o plimbare în parcul Saint-Cloud, o femeie tînără ținîndu-și cu mîna poalele rochiei de mătase, alei nesfîrșite, zeițe de marmură, o barză, o dată și un nume gravat pe pedestalul unei statui.

*Cînd pomii vor da-n floare, acolo mă voi duce,
Se revăd pedestalul cu-al tău nume-ncrustat,
Acest nume plăcut ce inima-mi vrăji
Și pe care, ieri, vîntul, poate că-l veșteji.*

*Cine știe unde vei fi atunci, o, călătoreo ?
Poate-oi rămîne singur, de tine părăsit.
Să-ți fi reluat, oare, drumul tău fericit.
Lăsîndu-mi trista iarnă, în miezul lui cuptor ?*

*Căci iarna nu înseamnă nici rece vînt, nici frig,
Sau drumul pustiit ce ieri îl străbăturăm ;*

*E-o inimă-ntristată, e-un suflet vlăguit,
E tot ce fi-voi însumi cînd tu nu vei mai fi¹.*

Dumas-tatăl, îngăduitor, încheia : „I-am părăsit pe acești doi copii frumoși și nepăsători la ora două noaptea“. Dar zeul amanților nu-i veghease cu bunătațe. Viel-Castel, în jurnalul său, relatează că pe data de 29 martie 1851 s-a ivit un scandal despre care, afirmă el, se vorbea pe atunci în taină. Trei doamne străine, din înalta societate, printre care Maria Kalergis și contesa Nesselrode, ar fi „pus la cale proiectul unei societăți de destrăbălare cu participare“ și ar fi recrutat „tineri amorezi printre literații decoltați... Doamna Nesselrode alesese tutela lui Dumas-fiul ; doamna Kalergis patronajul lui Musset... Dumas-fiul găsisese în doamna Nesselrode o elevă dintre cele mai docile... iar concluzia finală este că un ordin venit de la Petersburg a obligat-o pe contesă să se înapoieze în Rusia...“²

Viel-Castel exagerează puțin scandalul, dar ordinul soțului și porunca țarului sînt autentice. În martie 1851, Dimitri Nasselrode „își răpește“ nevasta, obligînd-o să părăsească Parisul și să pună capăt nesocotințelor sale. Totuși *marito* refuza să creadă în totala-i disgrație. El o apără de calomnie pe Lidia, „această fetiță prea drăguță și fără experiență. Un francez impertinent a îndrăznit s-o compromită prin insitențele sale, dar totul a reintrat în normal.“

În ceea ce-i privește pe cei doi Dumas, drama era privită, firesc, sub alt aspect. Dumas-tatăl povestește că fiul veni într-o dimineață de martie și-l întrebă :

— Ai niște bani ?

— Trei sau patru sute de franci, cred ; deschide ser-tarul și vezi și tu.

¹Alexandre Dumas-tatăl, *Convorbiri*, vol. I, pp. 23—30. Dumas-fiul, mai tirziu, cînd a dat la tipar poemul, în 1882, l-a antidatat.

² *Memoriile contelui Horace de Viel-Castel*, vol. I, pp. 107—109.

Tinărul Alexandre deschise sertarul :

— Trei sute douăzeci de franci... Cu ceea ce mai am eu, făce şase sute de franci ; mai mult decît îmi trebuie ca să pot pleca. Mi-ai putea da vreo scrisoare de credit pentru Germania ?

— O mie de franci, dacă vrei, la Bruxelles, de la Meline şi Cans. Sînt doi prieteni ai mei, care nu te vor lăsa în încurcătură.

— Perfect ! Dealtfel, dacă o să am nevoie, o să te rog să-mi trimiţi banii în Germania. Îţi voi scrie îndată ce mă opresc undeva.

— Şi unde te duci... ?

— Am să-ţi spun la înapoiere ¹.

Absenţa lui Dumas-fiul dură mai mult de un an. Împreună cu amanta sa, el străbătu Belgia şi Germania. De la Bruxelles îi scrisese unei confidente care, născută Eliza Bottée, la Corcy (un sat învecinat cu Villers-Cotterets). îşi luase numele de Eliza de Corcy. Scrisoarea fu interceptată de biroul cenzurii.

Alexandre Dumas-fiul către Eliza Bottée de Corcy, 21 martie 1851 : *Dragă prietenă, noi am ajuns la Bruxelles, Dumnezeu ştie unde mă va mai tîrî acum ! De trei sau patru ori am văzut-o azi-noapte, palidă şi tristă, cu ochii înroşiţi. Te-ar fi umplut de tristeţe. Ce mai, m-am îndrăgostit !...*

Din Belgia, urmăritorii îl determinară să se îndrepte spre Germania. Din Dresda, din Breslau, el scrisese din nou, solicitînd ajutorul tatălui şi confidentului său care, complice entuziast al oricărei aventuri, îi trimisese ce putu.

Dumas-tatăl către Dumas-fiul : *Dragul meu, Vieillot a făcut toate demersurile necesare, dar nimeni n-a vrut*

¹ Alexandre Dumas-tatăl : *Convorbiri*, vol. I, p. 31.

să-i dea un sfanț. Nu te bizui, deci, decît pe mine, dar biziue-te. Faci bine că mai rămîi. Lucrurile ajunse în punctul în care sînt trebuie duse pînă la capăt. Ferește-te însă de poliția rusească, aspră la culme și care, cu toată protecția celor trei poloneze ale noastre, poate chiar din pricina acestei protecții, ar putea să te readucă repede la frontieră... Ieri i-am trimis douăzeci de franci mamei tale... Fii prudent. Îți trimit tot ce pot, iar peste cincisprezece zile îți voi completa cei cinci sute de franci de care ai nevoie... Te sărut. Ai crescut cu șase coți în min-tea Isabellei...¹

Din gară în gară, din hotel în hotel, tînărul Dumas puse pe jar familia Nesselrode dar, ajungînd la porțile frontierei Poloniei rusești, la Myslowitz, le găsi „închise și bine zăvorîte“. Vameșii primiseră consemnul să nu-i îngăduie să treacă în Rusia. Familia Nesselrode, tată și fiu, porunciseră ca „impertinentul francez“ să fie trimis înapoi. Dumas-fiul petrecu cincisprezece zile (mai 1851) într-un han sătesc, la cinci sute de leghe de țara sa, neavînd altă distracție decît lectura scrisorilor autografe ale lui George Sand către Frédéric Chopin.

Dumas-fiul către Dumas-tatăl : În timp ce tu luai masa cu doamna Sand, dragă tată, eu eram preocupat de ea... Închipuie-ți că am aici, în mîinile mele, toată corespondența dînzei pe timp de zece ani cu Chopin !... Din păcate, scrisorile nu-mi sînt decît împrumutate. Cum se face că în adîncul Sileziei, la Myslowitz, am găsit această corespondență înfiripată tocmai în Berry ? Foarte simplu : Chopin era polonez, cum poate știi sau nu. După moartea acestuia, sora sa a găsit, printre hîrțiile rămase, toate aceste scrisori, păstrate cu grijă, etichetate și împachetate cu respectul celei mai pioase iubiri. Le-a luat cu

¹ Inedit. Biblioteca națională, departamentul manuscrise, a treia donație Balachowsky-Petit (1956).

ea și, înainte de a trece granița Poloniei, unde poliția i-ar fi citit, fără să șovăie tot ce adusese cu sine, le-a încredințat unui prieten ce locuia la Myslowitz. Profanarea a avut loc, totuși, din moment ce eu am aflat de existența lor... Nimic nu este mai trist și mai înduioșător, te asigur, decât aceste scrisori a căror cerneală s-a îngălbenit și care au fost primite și citite cu atîta bucurie de o ființă, acum moartă!... La un moment dat, am dorit ca posesorul lor, care mi-este prieten, să moară subit pentru a-i moșteni eu documentele și a i le trimite în chip de omagiu doamnei Sand, care ar fi, poate, fericită să mai retrăiască puțin acest trecut mort. Nemernicul (prietenul meu) este sănătos tun și, crezînd că voi pleca în 15, i-am înapoiat toate documentele — pe care el n-a avut nici măcar curiozitatea să le citească. E bine să ști, ca să înțelegi această nepăsare, că este directorul adjunct al unei case de export...¹

George Sand, informată de Dumas-tatăl, ceru insistent ca scrisorile sale către Chopin să-i fi înapoiate.

Dumas-fiul către George Sand, Myslowitz, 3 iunie 1851 : Doamnă, sînt încă în Silezia și-s foarte fericit că mă aflu aici ca să vă pot fi de folos cu ceva. Peste cîteva zile voi fi în Franța și vă voi înmîna chiar eu, fie că doamna Jedrzeiewicz² mă imputernicește sau nu, scrisorile ce doriți să vi se restituie. Există lucruri atît de juste, încît n-au nevoie de autorizația nimănui ca să se facă... Din toate indiscrețiile nu va rămîne nimic, decât soarta fericită pe care, în sfîrșit, aceste scrisori au avut-o. Dar, vă asigur, doamnă, nu este vorba de nici o profanare. Sufletul care s-a nimerit a fi, de atît de departe și cu atîta

¹ Scrisoare publicată de Vladimir Karenin în *George Sand*, vol. III, pp. 627—628.

² Louise Chopin, soră și moștenitoare a compozitorului, se căsătorise cu Josph Jedrzeiewicz.

indiscreție, confidentul inimii dumneavoastră, vă este devotat de îndelungă vreme, iar admirația sa avea de mult înălțimea și vîrsta celor mai mari și celor mai profunde sentimente de devotament. Vă rog să-l credeți și să-l iertați...¹

Astfel doamna Sand reintră în posesia scrisorilor de dragoste către Chopin și le arde. Din momentul acela, între Dumas-fiul și doamna din Nohant se înfiripă o prietenie care, la început epistolară, cu timpul avea să se consolideze.

Intr-o zi de iunie 1851, Dumas-tatăl văzu intrîndu-i în casă un tînăr bărbos care-i spuse :

— Cum ! nu mă recunoști ?... Mă plictiseam atît de tare la Myslowitz încît, pentru a mă distra, am lăsat să-mi crească barbă și mustați. Bine te-am găsit, tată !

La 30 decembrie, fiul plecă în pelerinaj în parcul din Saint-Cloud, și, la înapoiere, îi întinse tatălui o hîrtie :

— Poftim ! Ți-am adus perechea versurilor pe care ți le-am citit acum un an.

Dumas-tatăl citi :

*Un an se scurse, dragă, din ziua ceea cînd
Ieșit-am la pădure să ne plimbăm, noi doi.
Eu prevăzusem, vai, un trist deznodămînt
Puținului de zile atît de fericite.*

*Nu mai văzurăm, iată, natura-n devenire.
Abia o rază caldă de soare strălucea
Cînd noi ne despărțirăm. Și, poate, pe vecie,
Exilul nostru-ncepe prea dureros să fie.*

*Eu primăvara ceea aiurea o văzui,
Fără părinți, prieteni, speranțe sau iubire,*

¹ Scrisoare publicată de Vladimir Karenin în *George Sand*, vol. III, p. 629.

*Pîndind mereu cărarea de-alături, în neştire,
Pe care îmi spuseseşi că vei veni-ntr-o zi...*

*Iar ziua de-azi se duse, la fel cum cea de ieri.
Nimic ! Nici un cuvînt de-al tău ! — E zarea ferecată,
Ne-ngăduind să treacă spre mine nici măcar
Ecoul vag şi dulce al numelui tău drag.*

*Un petec de hîrtie, e, totuşi, puţin lucru,
Iar două, patru rînduri sînt totuşi mai nimica !
Să scrii dacă nu vrei, poţi lua un trandafir
Îmbobocit în zori, pe-o clină de vilcea ;*

*Din el să rupi petale, în plic să le piteşti.
Şi-apoi să-l duci la poştă, iară cel exilat
'N-adîncul fărăi sale, departe,-n Europa,
Va încerca un zîmbet, văzînd că-ţi aminteşti...*

*Acum e iarăşi iarnă şi anul s-o sfîrşit ;
Iar timpul care curge de nimeni tulburat,
Ne-aduce-acceaşi lună şi tot aceeaşi zi
Cînd tu-mi şopteai iubire cu glas înfierbîntat.¹*

Alexandre vroeise să scrie şi el o *Tristeţe a lui Olimpio*. El nu era Victor Hugo, dar sentimentului nu-i lipsea nici forţa, nici autenticitatea. O iubise pe frumoasa străină cu un amestec de pasiune şi de orgoliu care, la douăzeci şi cinci de ani, este destul de puternic. Înţelegem că era uimit şi neliniştit că nu primea de la ea nici un semn de viaţă, nici măcar un bilet fără semnătură, nici măcar cîteva petale uscate sau o perlă. Oricît de descurcăreţ părea, rămînea un sentimental şi nu-şi putea imagina nepăsătorul cinism al unei cochete de douăzeci de ani. În timp ce el suferea în Polonia, în Rusia, în casa familiei

¹ Alexandre Dumas-tatăl : *Convorbiri*, vol. I, pp. 32—36.

Nesselrode avuseseră loc evenimente ciudate. Dimitri căpătase la braț o misterioasă rană (duel ? tentativă de sinucidere ?) fiind amenințat de amputare, dar în cele din urmă operația fu evitată. Lidia își părăsise soțul și, la Moscova, familia Zakrevski, părinți indulgenți, găzduiau această capricioasă și crudă fugară.

Cancelarul Nesselrode către fiica sa Elena Șreptovici, 1—13 iunie 1851 : *Dimitri a fost îngrijit de primii patru chirurghi ai orașului ; trei insistaseră pentru amputare ; al patrulea s-a opus și, grație lui, fratele tău își va păstra brațul... El se resemnase și nu mai dorea decât un răgaz de 48 de ore pentru a primi împărtășania și a-și face testamentul. A dat dovadă de un curaj admirabil... În toiul acestor cumplite amărăciuni, am avut neplăcuta surpriză să le găsesc aici pe Lidia și mama ei care, îndată ce au auzit de accident, s-au grăbit să vină ca să facă o scenă de disperare și să încerce o împăcare. Dar șiretlicul nu le-a reușit. Au plecat fără să-l vadă pe fratele tău... Singura dorință, pe care-am găsit de cuviință că nu le-o pot refuza, a fost să le las să vadă copilul, pe care l-am trimis acolo zilnic... ¹*

Cancelarul, „nepăsător și fatalist, de o totală îngăduință“, nu scotea o vorbă despre scandal. Avea oroare de scenele familiale. Și apoi, un om de stat în funcțiune nu se poate pune rău cu cel mai bogat guvernator al Moscovei, mai ales când propriul său nepot îi este moștenitor. El își povățui fiul să facă pace, dar nu să se împace, căci fermecătoarea Lidia trecă din amant în amant, de la Voronțov la Bariatinski și de la Rîbkin la Druțkoi-Sokolnikov. Dumas-fiul n-avea s-o mai revadă niciodată. Zardarnic a trimis-o la Drezda, cu mari cheltuieli, pe Eliza

¹ Inedit. Arhivele Nesselrode, carton x. Ministerul Afacerilor Externe.

de Corcy, cînd a aflat că Lidia, certată cu soțul său, făcea o călătorie în Saxa.

Dumas-fiul către Eliza de Corcy, Bruxelles, 12 decembrie 1851 : *Dragă Eliza, îți scriu din Bruxelles, unde locuiesc împreună cu tatăl meu. El a pierdut un proces care îl poate costa două sute de mii de franci și e bine să fie departe de Paris pînă s-or aranja lucrurile. Adineaori i-am scris contesei. Am înștiințat-o că mă aflu în Belgia... Îți reamintesc promisiunea dumitale de a-mi spune adevărul, tot adevărul... Ceară roșie pentru dumneata. Ceară de altă culoare pentru ea...*

26 decembrie 1851 : *Încearcă să ajungi la contesă. Asta-i principalul...*¹

Dar să ajungă la contesă ar fi fost zadarnic. Pentru ea această aventură se încheiase. Dumas avea să mediteze îndelung, și în chip dureros, asupra corupției și perfidiei unei ființe atît de tinere și care-i păruse atît de iubitoare. Această întîlnire îl va marca pe viață. Mereu se va atașa de femeile ce îl vor face să sufere, niciodată de cele ce-l iubeau în mod sincer; și care i-ar fi adus liniștea sufletească. Și tot mereu va resimți această aversiune față de adulter și consecințele sale. Abia în 1852, printr-un mesaj verbal adus de prințesa Nadejda Narișkina, o altă frumoasă slavă, confidentă și complice a Lidiei Nesselrode, primi vestea rupturii. Despre modul cum mesagera a luat locul celei ce o trimisese, vom afla la timpul potrivit.

Aventura cu Marie Duplessis îl înduioșase pe Dumas-fiul : aventura cu Lidia Nesselrode îl înăsprise. Un simplu cuvînt maturizează dintr-odată copilul, o dragoste neîmplinită stigmatizează pe totdeauna bărbatul.

¹ Scrisori publicate de Charles Nauroy în *Le Curieux*, numărul din ianuarie 1887.

PARTEA A ȘAPTEA

TATĂ ȘI FIU

I

MĂREȚUL EXILAT

*„Cheiul Anvers, amice, uitării nu l-am dat,
Nici temerarul grup, mereu mai adunat...”*

VICTOR HUGO : lui ALEXANDRE DUMAS

Anul 1851 a fost pentru Dumas-tatăl cît și pentru Dumas-fiul un an cîmplit de amar. Oamenii legii se arunca-
seră cu înverșunare asupra bunului uriaș. Jovialitatea îl
părăsise. Lovitura de stat venise însă cum nu se poate mai
bine, oferindu-i șansa să fugă de creditori și de procese,
fără să-și piardă prestigiul. Dumas se exilă în Belgia, ca
și Victor Hugo, dar Hugo, se spune, fugea de excesele și
asprimea unui tiran, în timp ce Dumas de urmărirea și
execuția portăreilor. Judecată prea superficială. Dacă in-
terese personale îl obligau pe Dumas să părăsească Pari-
sul, nu e mai puțin adevărat că nu era deloc în relații
bune cu noul stăpîn. La începutul prezidenței princiare,
Dumas își pusese, ca și Victor Hugo, ca și George Sand

unele speranțe în fostul *carbonaro*. Apoi criticase cu asprime lovitura de stat. La Bruxelles, deveni prietenul curajos și credincios al proscrișilor. Nefiind, propriu-zis, un exilat, el putea, când vroia, să facă naveta între Bruxelles și Paris, unde-și lăsase tînăra protejată de moment : Isabelle Constant, poreclită și „Zirzabelle“. Dar, ori de cîte ori călătorea, rămînea destul de puțin în Franța, ca să nu poată da răgaz creditorilor să-l înhațe.

La 5 ianuarie 1852, mobilierul apartamentului ocupat de Dumas la Paris (și pe care el încercase zadarnic să-l treacă pe numele fiicei sale Marie, încă minoră) fu vîndut „conform ordinului de urmărire pentru rămînerea în urmă a achitării chiriei“. Totalul vînzării la licitație nu depăși suma datorată decît cu o mie opt sute șaptezeci și unui de franci și șaptezeci și cinci de centime. Acesta era, în acel moment, capitalul vizibil al casei Dumas.

La 20 ianuarie 1852 „Alexandre Dumas, om de litere, declarat neguțător prin ordinul curții de apel din Paris, 11 decembrie 1851“, depune *in absentia* bilanțul său personal, prin intermediul „mandatarului său, domnul Chéramy“. Falimentul era declarat.

Documentele privitoare la această dramă balzaciană se află păstrate la Arhivele departamentului Senci. Nici creditorii Teatrului Istoric, nici editorii-împrumutători nu sînt cuprinși în „bilanțul personal“. Multe datorii vechi nu sînt trecute decît „cu titlu informativ“, fără indicație de cifre, ca, de exemplu, suma reclamată de „doamna Krelsamer ¹, strada Clichy, nr. 42 bis“. Deși falimentul Teatrului Istoric, persoană morală, fusese separat de al lui Alexandre Dumas, persoană fizică, pasivul declarat se ridica la 107 215 franci și, după cuvintele : *Totalul activului trecut aici cu titlu informativ*, sindicul provizoriu nu putuse înscrie nimic în coloana rămasă goală. Acest sindic cerea tribunalului civil să „se renunțe la o

¹ Această doamnă Krelsamer nu putea fi decît mama Mariei Dumas.

pretinsă vânzare cu clauză de răscumpărare, pe care domnul Alexandre Dumas ar fi făcut-o în 1847, a lucrărilor și drepturilor sale de autor". Sindicul nu vedea în asta decît o amanetare deghizată și adăuga : „Formalitățile prescrise de lege pentru validarea acestui fel de contracte nefiind îndeplinite, amanetarea este nulă. În consecință, drepturile de autor asupra cărora cesionarii domnului Dumas își exersează preținsele privilegii trebuie să fie incluse în faliment." Expertul notează că există aici „serioase elemente de activ" căci „este de notorietate publică faptul că domnul Dumas are un repertoriu teatral extrem de bogat ; în afară de asta, el a încheiat numeroase contracte cu editori și jurnale pentru publicarea operelor sale literare..." Lucru ce nu se putea nega.

Procedura numită *intrarea creditelor*, deschisă la 12 iunie 1852, nu s-a încheiat decît la 18 aprilie 1853, printr-un proces-verbal de *primire a creditelor*. Nu este deloc surprinzător faptul că atîtea laborioase verificări au durat zece luni, întrucît o sută cincizeci și trei de creditori urmăreau persoana fizică a numitului Dumas. Lista acestor Erinii ne ajută să înțelegem unde se duceau banii celor *Trei mușchetari* și ai *Contelui de Monte-Cristo* :

Ade, tapîter ; Administrația gazului ; Bacot, pepinierist ; Boussin, tîmplar ; Bourrelier, negustor de sticlărie ; Béché, antreprenor de pavaje ; Bondeville, sculptor ; Bruneau, tinichigiu ; Bayonne, dulgher ; doamna Chazelle, negustoreasă de șaluri și cașmiruri ; Charron, țiglar ; Coiplet, negustor de cărbune ; Cataly, cazangiu ; Cloar, tapîter la Paris ; Dumet, neguțător de vinuri ; Delaulne, cizmar ; Dubief, negustor de noutăți ; Dutailis, marchitan ; Dagonnet, vînzător de semințe ; Devisme, armurier ; Demy-Doineau, fabricant de covoare ; Duflogg, negustor de lemne ; Déniers, croitor ; Faigneau și Leroy, ceasornicari ; Gandillot, articole de călărie ; Gilbert, negustor de lemne ; Gouaize, șelar ; doamna Girschner, băcăneasă ;

Gubetta, sobar ; Heurtier, negustor de tapete ; Hamond, brutar ; Laurent, misit de piață ; Lamasson și Chevet, comestibile ; Laurent, croitor ; Lefebvre, neguțator de vinuri ; Lévy, croitor de cămăși ; Lion, florar ; Marlé, bijutier ; Michel, cizmar ; Moinzard, caretaș ; Marion și Bourguignon, bijutieri ; Marescot, tapițer la Paris ; Poissot, grădinar ; Potage-Yvoré, negustor de unt ; Petit, zugrav ; Pierre și Vaudeau, croitor de livrele ; Planté, antreprenor ; Rousseau, lăcătuș ; Sansrefus, tapițer la Saint-Germain ; Souque, spălătorie ; Toy, negustor de porțelanuri ; Trouille, lăcătuș ; domnișoara Veronique, croitoreasă ; Vassal, tapițer la Paris ; doamna Vaillant, negustoreasă de flori ; etc. etc... ¹

★

La Bruxelles, proscrișii francezi : Hugo, Hetzel, Deschanel, colonelul Charas, Arago, Schoelcher, alcătuiau, la începutul anului 1852, un mic grup furios care își făcea o glorie din a trăi în mizerie și austeritate. Hugo, căruia soția tocmai îi trimisese trei sute de mii de franci în rente franceze, dormea pe un pat de scîndură și mîncea la un birt ieftin. Dumas, care nu poseda nici rente, nici capital, închirie două case pe bulevardul Waterloo nr. 37, sparse zidul despărțitor, dădu jos pereții interiori și izbuti să-și creeze astfel o fermecătoare locuință particulară cu poartă pentru trăsură și balcon. Treptele scării erau acoperite cu covoare plușate ; baia era căptușită cu marmură ; în marele salon, tavanul de culoarea albastru-închis era presărat cu stele de un auriu strălucitor, iar draperiile erau făcute din șaluri de cașmir. Totul pe credit. „La Bruxelles, spunea Charles Hugo, Dumas reține cu ora carul Fortunei care-n atîtea rînduri l-a răsturnat “ Angajase ca secretar un brav republican expulzat din Franța : Noël Parfait. „Niciînd un alt bărbat n-avusese nume mai potrivit. Nume de botez : veselie. Nume de fa-

¹ Arhivele departamentului Senei.

milie : înțelepciune.“¹ Acest băiat cinstit, cu o barbă în formă de cioc, îmbrăcat mereu în negru fără să pară că este în doliu, era însoțit de soție și de copii. Dumas oferea ospitalitate întregii familii. În schimb, Parfait își asuma rolul de secretar, copiind de dimineața pînă seara romanele, memoriile, comediile pe care autorul le scria mai repede decît le-ar fi putut transcrie orice copist de meserie.

Unsprezece lucrări, adică treizeci și două de volume, în cîte patru exemplare: pentru Bruxelles, Germania, Anglia și America. „Nu era altul pe lume decît Dumas ca să le scrie, și Parfait ca să i le copieze.“² Dumas, ca să cîștige timp, scria fără nici un semn de punctuație. Parfait stabilea virgulele și verifica datele. În plus, juca rolul ministrului de finanțe și se străduia, în această casă de risipitor, să echilibreze cît de cît bugetul. Noël Parfait reclama drepturilor de autor întîrziate, avea grijă să se reia *Turnul din Nesle*, „publica tot ce mai rămăsese din *Impresii de călătorie* și dosea o parte din ultimii gologani ai lui *Monte Cristo*.“³ Apăra, cu o rapacitate plină de devotament, banii lui Dumas împotriva lui Dumas. Monte-Cristo căuta bani în sertar și nu găsea. Astfel afacerea îi mergeau ceva mai bine. Dar se simțea controlat, deci ușor stînjinit. Cu zîmbetul său bun și cordial, exclama : „Ciudat lucru, de cînd am în casă un bărbat de o cinste perfectă“⁴, sînt mai strîmătorat ca niciodată !

În ciuda acestui intendent sever (și mulțumită lui), la Bruxelles, Dumas trăia ca un nabab. Numeroși proscrisi, printre care și Victor Hugo, luau masa acasă la el. El i-ar

¹ Cf. Charles Hugo, *Oameni din Exil*, capitolul V : *Bulevardul Waterloo*, nr. 73, Noël Parfait, pp. 72—86.

² *Idem*, p. 79.

³ *Ibidem*, p. 83.

⁴ Joc de cuvinte : Parfait = fără cusur, desăvîrșit, perfect

fi primit bucuros ca oaspeți ; ei se oferiseră însă, ca să-și salveze demnitatea, să-i plătească același preț, ca la bodegă : 1 franc și 15 cenți. Parfait arbitrare : 1 franc și 50 de cenți. Însă bucatele erau prea suculente iar „musa-firii permanenți“ îi lăsaseră un deficit de patruzeci de mii de franci. Dumas dădea petreceri în stilul lui Monte-Cristo ; una din ele fusese botezată : *Visul celor O mie și una de nopți*. Séchan, decoratorul teatrului Monetăriei, construisese o scenă. În grădina de iarnă era instalat un buffet somptuos. Petro Camera conducea o echipă de dansuri spaniole. După spectacol, Dumas împărțea invitatelor sale fișii din cașmirul de India folosit la draparea estradei. La serbarea aceasta Hugo a lipsit (un proscris serios nu putea participa la „carnavalul Dumas“), dar ei au băut în cinstea lui ¹.

Tot acest trai zgomotos nu-l împiedica pe amfitrion să lucreze de dimineața pînă seara, la o masă de brad, într-o cămăruță situată la ultimul etaj al locuinței sale. Diverse aventuri feminine, numeroase și simultane, îi dădeau o stare de permanentă confuzie amoroasă. Dacă mai adăugăm că, mereu serviabil și curajos, își slujea cu credință prietenii politicieni, că se angaja să ducă scrisorile lui Victor Hugo către nevasta sa, rămasă la Paris, și să aducă înapoi răspunsurile Adèlei, nu putem decît admira faptul că acest bărbat hărțuit, surmenat, își putuse imagina proiecte literare mai vaste ca nicicînd. Unei asemenea poftă gargantuiești îi trebuia, ca să se sature, toată istoria planetei. Iată o uluitoare scrisoare adresată editorului său Marchant :

Ce părere ați avea de un uriaș roman ce ar începe cu Isus-Cristos și s-ar sfîrși cu ultimul om al creației, alcătuit din cinci romane diferite : unul sub domnia lui Neron, unul sub Carol cel Mare, unul sub Carol al IX-lea,

¹ Informație dată de domnul José Camby.

unul sub Napoleon, unul în viitor ?... Eroii principali sînt: Evreul rătăcitor, Isus-Cristos, Cleopatra, Parcele, Prometeu, Néron, Póppéa, Narcis, Octavia, Carol cel Mare, Roland, Vittikind, Valléda, papa Grigorie al VII-lea, regele Carol al IX-lea, Caterina de Medicis, cardinalul de Lorraine, Napoleon, Maria Luiza, Talleyrand, Messia și Ingerul din Calicia. Poate o să vă pară o nebunie, dar îl puteți întreba și pe Alexandre, care cunoaște lucrarea de la un capăt la altul, ce gîndește despre asta...¹

Nu se știe ce gîndea fiul, dar tatăl era foarte sigur de sine. Nu visa el oare, chiar de pe cînd era un simplu debutant, să scrie toată istoria zonei mediteraniene ? Și de ce am zîmbi în fața acestor planuri supraomenești ? Balzac, alt geniu, se complăcea, la fel, în făurirea unor planuri gigantesti. „Îmi străbat viitorul mobilindu-l cu opere“, spune Balzac și, mai departe ; „Cățărat pe gîndirea mea, voi cutreiera universul călare, dispunînd de tot după propriu-mi plac“. Dumas, chiar și în epoca maturității, își păstra înflăcărarea zeiască. Deosebirea este că Balzac nu simțea nevoia să-și realizeze visele în lumea reală. El își plăsmuia iubitele și era, în fond, mai fericit cînd, așa cum s-a întîmplat cu Eveline Hanska, „steaua sa polară“, ele trăiau la celălalt capăt al Europei. Dumas însă le vroia prezente și palpabile. Balzac *visa* speculației grandioase ; Dumas specula, construia, seducea. De unde o grămadă de obligații. Adevărul este că la un moment dat trebuie să alegi. Nu poți trăi totodată în real și în imaginar. Cine le vrea pe amîndouă sucombă.

În epoca refugiului la Bruxelles, Porthos mai ținea încă piept, gloatei uriașe ce se abătuse asupra lui Dumas. Creditorii îl încolțeau în fundul unei grote ; stîncă datorită răneii spinarea ; un ciorchine de femei îi apăsa umerii cu toată greutatea ; angajamentele luate față de

¹ Scrisoarea publicată de Marcel Thomas, în *La Table Ronde*, numărul din mai 1951, p. 95.

editori depășeau nu numai puterea de muncă a unui singur om, dar și pe aceea a zece oameni, a o sută de oameni, iar acest uriaș de nezduncinat n-avea decât o dorință : să întreprindă. Își pregătea *Memoriile*, scria piese de teatru ; vroia să înființeze un ziar ; cucerea femei noi, păstrându-și-le totodată pe cele vechi. Dumas, cel din Bruxelles, părea să zică : „Sînt plin de datorii, sînt legat fedeleș de contracte, creez“. Spectacolul acestei forțe edificatoare și al acestui bărbat ce înainta spre bătrînețe, păstrindu-și iluziile și cutezanța tinereții, avea în el ceva generos și fermecător totodată. Monte-Cristo trebuise să capituleze, dar Dumas, copia sa, intrase în rezistență. Lupta cu eroism.

O chemase în Belgia pe fiica sa Marie (douăzeci și unu de ani) și o vroia complicea amorurilor paterne, numeroase și simultane. Cînd se afla la Paris incognito, între două trenuri, îi scria la Bruxelles, pentru a o însărcina cu misiuni bizare :

Dumas-tatăl către Marie Dumas : *Mă înapoiez cu doamna Guidi. Dacă portretul Isabellei este repus în camera mea, scoate-l.*

Este adevărat că-i mai spunea și : „Te iubesc mai presus de orice și chiar mai presus de iubire“. Dar tinăra fiică se purta foarte urît cu favoritele tatălui și se străduia, cu o prefăcută stingăcie, să provoace certuri femeiești. Era ușor. Pentru Anna Bauër, el trebuie să fie la doamna Guidi ; pentru doamna Guidi, era singur la Paris, în hotelul Louvois ; de fapt, Isabelle Constant, bolnavă, locuia împreună cu el. Uneori Marie Dumas făcea greșeli voluntare. Ceea ce-i provoca tatălui minii pe cît de violente, pe atît de trecătoare. Împăcarea venea repede.

Dumas-tatăl către fiica sa Marie : Scumpa mea dragă. De când am ajuns aici am fost pe rînd infirmier și muncitor ; mi-am îndeplinit cele două funcții cu atîta conștiințiozitate, încît n-am mai avut timp să-ți scriu, neuroind s-o fac în fugă și să-ți spun doar două vorbe. Te-am părăsit, scumpa mea, ușor tulburată... De vreo trei-patru zile, lucrasem prost și nu vedeam prea limpede cum aș fi putut avea bani. Totul însă s-a sfîrșit cum nu se poate mai bine și, dimpotrivă, nădăjduiesc ca mîine să-ți pot trimite o mie de franci, mie revenindu-mi tot pe atît, fără să spun nimănui nimic. Din banii pe care ți-i voi trimite mîine, va trebui să dai ceva tîmplarului și lăcătușului (tîmplarului pentru a-i putea cere să facă dulapul din salonașul cu oglinzi ; lăcătușului ca să ia un pat de fier, de lărgimea somierei aflată în magazia cu lemne)..

Sper să mă înapoiez în noaptea de sîmbătă spre duminică. Treburile noastre merg strună. Doamna Dumas și doamna Ferrand au fost îndepărtate. Sîntem așadar, siguri de concordat. Vom avea bani, poate mulți bani — și atunci, mai întîi, fiicei mele iubite, tot ce-și va dori.

Paltonul meu îți va sosi, spre marea ta mirare ! M-am prefăcut că plec diseară și Isabelle (care nu poate ieși) mi-a trimis paltonul, uitat la ea. I-a fost dat unui domn care pleca, iar domnul (care m-o fi căutat degeaba prin toate vagoanele) îți va înapoia obiectul...¹

La Paris, cel care-i „asigura legăturile“ era Dumas-fiul, înapoiat din propriile-i călătorii sentimentale.

Dumas-tatăl către Dumas fiul : Isabelle îți mulțumește de milioane de ori, zice că te-ai purtat încîntător cu ea. Mi-e foarte necesară, din cînd în cînd. Nu vreau să hotărăsc nimic aici... Mă întorc luni. Casa este mobilată,

¹ Biblioteca națională, departamentul manuscrise, fondurile Balachowsky-Petit, a doua donație. Scrisoare înedită.

fără nici o datorie. Toate chitanțele sînt pe numele tău.
Și contractul... ¹

Cînd tatăl venea la Paris, cei doi bărbați dejunau la prînțul Napoleon (destul de răzvrătit, și dușmanul imperialului său văr). Împreună cu Rachel, Bixio și Maurice Sand. Într-o seară, s-au dus împreună la Odéon să vadă o piesă de Méry, prietenul lor marsiliez : *Don Guzman cel Brav*. Piesa fusese un eșec, iar Alexandre, în pauză, întrebasese : „Mergem pînă la cimitir ?” Ceea ce-l încîntase pe Alexandre I, totdeauna mîndru de glumele fiului său. Ii scria Mariei : „Alexandre este o canalie fără o para chioară“, dar era fericit că putea conta pe acest prieten de nădejde și abil în a o îndepărta pe favorita de ieri, Béatrix Person, în favoarea Isabellei Constant.

Dumas-tatăl către Dumas-fiul : *Domnișoara Person nu va juca în Ascanio... știut fiind că nu vreau să ofer roluri persoanelor ce au contribuit la falimentul meu... Isabelle, pentru care [rolul] Colombei pare că turnat, va juca Colombe. Dacă nu se va putea să fie angajată cu anul, va fi angajată temporar ; prefer așa. Cincisprezece franci pe zi, înseamnă ceva... Te rog să veghezi să nu se schimbe nimic din aceste condiții, și de asemenea să-l rogi pe Meurice să pună numai numele ei [pe afiș]. Va încasa partea mea de drepturi împreună cu a ei și ți-o va înmîna direct, fără chitanță... ²*

Renunțînd să semneze piesa și primindu-și în taină drepturile din mîna colaboratorului Paul Meurice, Dumas evita să le împartă cu creditorii. Orice lucru are limite, chiar și onestitatea.

¹ Biblioteca națională, departamentul manuscrise, fondurile Balachowsky-Petit, a doua donație. Scrisoare inedită.

² Biblioteca națională, departamentul manuscrise, N.A.F. 24 641, folio 60.

Dumas-tatăl către Dumas-fiul : *Dragul meu băiat, Isabelle este din ce în ce mai încântată de tine. Ai aci, alăturat, o scrisoare pentru doamna Porcher. I-am putea vinde un spectacol cu piesa Ascanio cu condiția ca tot ceea ce va depăși cele o mie două sute de franci pe care mi-i va trimite să fie trecuți în contul nostru... Am văzut-o pe doamna Pradier. Îți trimit sfârșitul Conștiinței. Am stabilit ca Anténor să-ți înmîneze cincisute de franci. Din restul de o mie : 200 franci Mariei, — 300 franci lui Chéramy, — 300 franci doamnei Guidi, — ceilalți două sute de franci, dacă se poate, mie...*

14 martie 1852 : *Scumpul meu, — pentru că vorbim despre cifre, calculează :*

Camera	6 franci
Alexis	4 franci
Lămpi și cărbune	3 franci
Prinzul	3 franci
Serviciul	1 franc
Scrisori	2 franci

18 franci pe zi. (Sic)

Să zicem douăzeci de franci, cu cheltuieli neprevăzute. Ai plecat la 9 ianuarie. Deci, pînă la 9 martie, două luni... douăzeci de franci pe zi fac șase sute de franci pe lună. Deci o mie două sute de franci în două luni. Adaugă la asta cheltuiala (la hotel) pentru două călătorii făcute de doamna Guidi ; două călătorii făcute de Chéramy ; și două călătorii făcute de Isabelle — și vei avea cei o mie șapte sute de franci bine socotiți. Astăzi, căsuța noastră este pusă la punct și nu mai datorează nici o lețcaie...¹

Ascanio, reprezentată la 1 aprilie 1852 la Porte-Saint-Martin, își schimbase titlul în timp ce era în repetiții, de-

¹ Biblioteca națională, departamentul manuscrite. A treia donație Balachowsky-Petit. Scrisoare inedită.

venind : *Benvenuto Cellini*. Era o dramă scoasă, de Dumas și Meurice, dintr-un roman pe care Dumas îl publicase în 1843. Isabelle Constant interpretase rolul principal și servise ca model pentru statuia zeiței Habe pe care Mélingue, interpretul lui Benvenuto Cellini, o sculpta în scenă. Acestei artiste, amanta principală a tatălui său, Dumas-fiul avea sarcina să-i înmîneze ajutoare bănești mai mult decît modeste.

Dumas-tatăl către Dumas fiul : *Mai întii, ai aici, alăturată, scrisoarea către Morny. După aceea, i-ai dat, sau poți să-i dai cei o sută de franci Isabellei ? Are atîta nevoie de acești nefericiți o sută de franci ai săi !... Cum primești bilefelul meu, încearcă să-i dai Isabellei cei o sută de franci. Încearcă să-mi trimiți cele două vase, grupul și cele două tablouri... Isabelle trebuie să vină să mă vadă aici. Treci deci pe la ea în cursul dimineții ; ajut-o în nepriceperea ei cu privire la călătorie... Dacă vine marți, cum nădăjduesc, poate ai grijă ca vasele să plece împreună cu ea. Pentru vagonul de marfă și foarte fragil...¹*

Oare, Marie Dumas, care o ura pe Isabelle Constant, cum se va purta de astă dată cu intrusa ? Incorrigibilul Don Juan era destul de neliniștit. În casa din Bulevardul Waterloo, el îi scria fiicei sale, adormită la etajul superior, și îi vîra scrisoarea, în timpul nopții, pe sub ușă.

Dumas-tatăl către fiica sa Marie : *Mica mea iubire, mi-e teamă să nu te superi că am urcat ca să-ți spun ceea ce n-am îndrăznit să-ți spun : că, în ciuda tuturor eforturilor pentru a-i zădărnci această călătorie, Isabelle sosește diseară !*

Ce să fac, copila mea ? Sînt amărît, de patru sau cinci zile, pentru că, de patru sau cinci zile simțeam că îndată

¹ Biblioteca națională. departamentul manuscrite, N.A.F. 24 641, folio 71.

ce-i va fi mai bine, se va grăbi să vină încoace. Pentru nimeni în lume n-aș vrea ca, așa cum s-a întâmplat la ultima ei călătorie, să faci pe îmbufnata cu mine. Te iubesc atîta, scumpa mea fetiță, încît chipul tău înseamnă veselie sau tristețea mea. Ai deci curajul să nu mă necăjești, pe timpul celor trei sau patru zile cît ea va sta aici. Însă, cum să procedăm cu mesele de prînz și de seară ? Dacă nu te am lîngă mine, ca de obicei, voi fi profund nefericit. N-am putea mânca în atelierul tău, fiind astfel feriți de oricine-ar veni ?

În orice caz, vom închide ușa în timp ce mîncăm... În sfîrșit, dacă preferi, voi pretexta că ești bolnavă și voi spune să ni se aducă masa de seară, pentru ea și pentru mine, în salonul lui Alexandre.

Fă cum crezi tu că este mai bine, dar de așa manieră ca să nu-mi pricinuiеști o suferință prea mare. Te iubesc mai mult și mai profund decît pe mine însumi, și asta este prea puțin față de ceea ce aș vrea să-ți spun ¹.

Dumas-fiul trebuia să ceară de la jurnalele pariziene drepturile cuvenite, să mobilizeze directorii de teatru și, din cînd în cînd, să adoarmă bănuielile Isabellei, geloasă pe doamna Guidi, ale Annei Bauër, ale Berthei, ale Emmei, ale doamnei Galateri, ale artistelor ce jucau pe scenele din Bruxelles și ale tuturor femeilor din Brabant. Uneori fiul se răzvrătea împotriva „aranjamentelor” tatălui său, sau împotriva pretențiilor doamnei Guidi : „Ei haide, prietene, răspundea tatăl, am avut cîteva amante. Le-ai cunoscut pe toate. Cu toate ai început prin a te avea bine. Cu toate ai sfîrșit prin a te avea rău. Mai am încă scrisoarea în care îmi spuneai că doamna Guidi este o femeie încîntătoare !...” ²

¹ Scrisoare inedită. Biblioteca națională, departamentul manuscrise. A doua donație Balachowski-Petit.

² Scrisoare inedită. Biblioteca națională, departamentul manuscrise. A treia donație Balachowski-Petit.

Dumas-tatăl către Dumas-fiul : Isabelle va veni să te vadă mîine, iar eu voi veni s-o întîlnesc aci. La ce oră ? Nu ştiu încă nimic... Nici o vorbă Isabellei despre călătoria mea de alaltăieri. Roagă-ţi prietenii să nu-i spună nimic despre asta...¹

Marie Dumas, confidentă îndărătnică, aflase de altă le-gătură, mai bine ascunsă. În 1850—1851, Dumas-tatăl îi mărturisise că o tinăra femeie căsătorită, Anna Bauër, ră-măsese însărcinată cu el. Faţă de această problemă Marie luase o poziţie pe care tatăl o dezaproba.

Dumas-tatăl către fiica sa Marie : *Dragă Marie... Îţi voi scrie cîteva lucruri serioase ca răspuns la scrisoarea ta. Eu nu privesc deloc problema din acelaşi unghi de ve-dere ca al tău. Tu o priveşti din punct de vedere senti-mental. Eu o privesc din punct de vedere social — şi mai ales uman.*

Mai întii că fiecare este responsabil de greşelile sale, şi chiar de infirmităţile sale, şi n-are nici un drept să-l încarce pe altul cu ele. Dacă un accident sau un defect de conformaţie l-a făcut pe cutare sau cutare un neputin-cios, el trebuie să suporte toate consecinţele acestui de-fect de conformaţie şi să facă faţă tuturor evenimentelor ce-ar rezulta de aici.

Dacă o femeie s-a făcut vinovată de o greşeală, dacă a neglijat ceea ce ea considera ca o datorie, îi revine răscumpărarea slăbiciunii prin forţă, aşa cum crima-se răscumpără prin pocăinţă. Dar femeia care greşeşte, ca şi bărbatul neputincios, n-au dreptul să treacă pe seama unui al treilea greutatea greşelilor lor, sau a propriilor nefe-riciri.

Înainte ca pruncul să fi fost conceput, i-am adus aceste obiecţii. Ele au fost cîntărite şi rezolvate cu aceste cu-

² Biblioteca naţională, departamentul manuscrise, N.A.F. 24 641, folio 63.

vinte : „Pentru copilul meu voi avea puterea să mărturisesc totul și să fac ca totul să fie bine“. Abia după această decizie a fost concepută această ființă care nu s-a născut încă, și care este condamnată dinainte.

Nimic nu e mai ușor pe lume decât să nu dai viață unei ființe căreia, acum când este concepută fără să existe încă, i se refuză condiția socială. Acești copii adulterini nu pot fi recunoscuți nici de tată, nici de mamă. Acesta însă va fi de două ori adulterin.

În ce condiții se va naște el oare, cu o mamă avînd sănătatea atît de șubredă ? — ea însăși afirmă că s-ar putea să moară dintr-o clipă în alta ; — și cu un tată de pe acum bătrîn, care, dacă mai dorește încă cincisprezece ani de viață, s-ar părea că dorește cam mult ? Copilul, la paisprezece ani, ar putea ajunge o ființă pierdută, fără avere, în bătaia vîntului.

Dacă va fi fetiță, și dacă va fi drăguță, va avea posibilitatea să se înregistreze la poliție și să se facă curtezană cu zece franci ora. Dacă va fi băiat, va juca rolul lui Antony pînă-l va juca poate pe al lui Lacenaire...

În acest caz, este mai bine să distrugi — dar înainte de toate, mai bine să nu procreezi. M-aș fi supărat dacă sub slabul pretext al unei exagerate sensibilități, o astfel de hotărîre ar fi fost luată. Mi-ar fi rănit toate ideile mele despre dreptate și nedreptate. Te-ar fi lipsit pe tine de o parte din stima mea, și tare mi-e teamă că, împreună cu o parte din stima mea, de toată dragostea mea.

Domnul este neputincios, cu atît mai rău pentru el. Doamna a fost slabă, cu atît mai rău pentru ea. Dar nimeni nu va îndrăzni să spună : „Cu atît mai rău pentru acela care își datorează viața acestei neputințe și acestei slăbiciuni“. Fiecare dintre noi își avea riscul său în această acțiune comună. Doamna X risca un proces de despărțire și ea era atît de decisă să divorțeze, încît urma să-mi trimită o copie de pe contractul de căsătorie — ceea

ce n-a făcut. La rîndul meu, eu riscam un duel sau să fiu împuşcat, şi încă sînt gata să le risc...¹

Lucrurile n-au avut însă o întorsătură tragică. Henry Bauër se născu în 1851. Avea să poarte, toată viaţa, numele soţului mamei sale, dar trăsăturile feţii şi generozitatea caracterului, afirmau, în mod indiscutabil şi izbitor, paternitatea lui Dumas-tatăl.

Cînd Dumas, în Belgia începu să-şi scrie *Memoriile*, *îşi adună toate manuscrisele. Orice putea fi de folos, chiar şi iubirile stinse.*

Dumas-tatăl către Dumas-fiul: *Scumpul meu, dacă-ţi mai aminteşti versurile scrise pe vremuri pentru mărşăla Waldor, trimite-mi-le. Aş vrea să le trec în Memorii. Dacă-ai putea să-ţi procuri Epitaful ei, aş vrea de asemenea să-l am...*²

Ne amintim că, în clipa despărţirii, romantica Mélanie îşi scrisese, propriul epitaf şi că neglijase să moară. Strigătul ei de durere devenise „manuscris“.

În clipele de răgaz, prea scurte, Dumas continua să viziteze proscrişii. În locuinţa lui Belge Collard îl întâlnea pe Hugo, Deschanel, Quinet, Arago. De asemenea, deseori poposea împreună cu ei pe terasa cafenelei „O mie de Coloane“. Trecătorii îl recunoşteau pe Hugo, pe Dumas, şi-i salutau respectuos. Ei şovăiseră o vreme cu privire la cafeneaua „Vulturul“, al cărei nume evoca Imperiul, apoi Arago decretase: „«Vulturul» este emblema tuturor oamenilor mari“. Hugo, care era prietenul vulturilor încă din copilărie, îl aprobase. Cafeneaua „Vulturul“ găzduia astfel şi ea pe marii exilaţi³.

¹ Biblioteca naţională, departamentul manuscrise, a doua donaţie Balachowsky-Petit. Scrisoare inedită.

² Biblioteca naţională, departamentul manuscrise, N.A.F. 24.641, folio 81.

³ Informaţii comunicate de domnul José Camby.

Apoi, micul grup se risipi. În iulie 1852, Hugo plecă la Jersey, însoțit, la Anvers, pînă la vapor, de Dumas-tatăl. Acesta simțea nostalgia Parisului: „Ce va rămîne din secolul nostru? întreba el. Aproape nimic. Oamenii de elită sînt în exil. Titus Livius este la Bruxelles și Tacit la Jersey”¹. Se grăbea să obțină concordatul pentru ca Titus Livius să se înapoieze cu fruntea sus. Dumas convenise să lase creditorilor jumătate din ceea ce cîștiga de pe urma lucrărilor sale literare prezente și viitoare. Un fost secretar al Teatrului Istoric, Hirschler, contabil primit și devotat, obținuse condiții ceva mai bune: 55 la sută pentru el, 45 la sută pentru creditori. Sindicul falimentului scria: „Domnul Alexandre Dumas își îndeplinește angajamentele cu cea mai mare loialitate și cea mai mare rîvnă”. Ceea ce era aproape adevărat.

La începutul anului 1853, acordul fu semnat și Dumas oferi, pentru prietenii săi din Bruxelles o superbă masă de adio. Casa din Bulevardul Waterloo, fiind închiriată pînă în anul 1855, i-o lăsă lui Noël Parfait. Cînd acest ministru de finanțe îi solicită o *chitanță de descărcare*, suveranul său luă registrul de socoteli și-l aruncă în soba de la bucătărie. Monte-Cristo era ruinat, dar rămăsese integru.

II

MOUA ÎNCARNARE A DAMEI CU CAMELII

Reîntors la Paris, Dumas își găsi fiul încoronat de laurii unei victorii recente. În anul 1851, Alexandre mai trăgea încă mița de coadă. Nu pentru că n-ar fi lucrat destul de mult, vreme de cîțiva ani. Publicase un volum de versuri (*Păcatele tinereții*). „Aceste versuri nu sînt nici bune, nici

¹ Cf. *Memorii ale contelui Horace de Viel-Castel*, vol. II, p. 223.

rele ; sînt tinere“, spune el mai tîrziu. Nu, aproape toate erau, în mod categoric, proaste. O lungă povestire pe care autorul o vroia umoristică (*Aventurile a patru femei și ale unui papagal*) ; un roman istoric *Tristan Roșcovanul* ; o carte ciudată : *Regentul Mustel*, fuseseră primite cu indiferență. Doar *Dama cu camelii* plăcuse. Dar a trebuit să aștepte luna februarie 1852 pentru ca piesa, scoasă de autor din romanul cu același nume, să fie jucată.

Ne amintim că Dumas-tatăl o acceptase la Teatrul Istoric. Directorul Hostein se împotrivise : „Este *Viața de boem*, mai puțin spiritul ei“, spusese el. În 1849, Teatrul Istoric își încetase existența. Tînărul Alexandre își oferise atunci manuscrisul teatrelor Gaieté, Ambigu Vaudeville, Gymnase. Peste tot eșuase. „Ăsta nu este teatru“ spuneau oamenii de teatru ; „Nu este moral“ spuneau oamenii de bine.

El încercă s-o convingă, pentru frumusețea rolului, pe Virginie Déjazet, actriță ilustră, grizetă spirituală, adorată de public. Déjazet însă avea peste cincizeci de ani și bun simț. Ea îi spuse că rolul feminin era excelent, dar că nu l-ar putea juca decît dac-ar avea cu douăzeci de ani mai puțin, mai multe cuplete și un deznodămînt fericit. Îi prezise succes dar, pentru asta, spunea ea, „sînt necesare trei lucruri : să se facă o revoluție care să abolească cenzura ; Fechter să interpreteze rolul lui Armand, iar eu să nu joc rolul Margueritei, în care aș fi ridicolă“.

Charles Fechter, un tînăr și fermecător actor, cu fața melancolică și plăcută, o cucerise pe Déjazet într-o seară cînd el juca pe căpitanul Phoebus de Châteaupers în *Notre-Dame de Paris*. Pînă la căderea cortinei, el n-o mai slăbi din ochi pe actrița trecută de vîrsta tinereții ; ea reveni și a doua zi, apoi toată săptămîna. Nu trecu mult și deveniră amanți. Fechter se căsătorise cu puțin timp în urmă ; Déjazet avea dublul vîrstei lui. Dar ea rămăsese atotputernică în teatru, era încă atrăgătoare, iar tînărul Fechter ardea de ambiție.

Virginie Déjazet către Charles Fechter : *N-ai încasat decât nouăzeci și șase de franci la Dieppe ! Dar este cumplit, deși știi că orașul are un renume prost. La Dieppe, femeile preferă saloanele în locul spectacolelor... Dar 96 de franci este puțin ! De ce atunci să călătorim în doi ? Îți dublezi cheltuielile și te lipsești de poezie. Publicului nu-i plac menajele... Trebuie să fii singur, trebuie să fii liber ca să fii pe placul acestor imaginații uzate, romantice. Este cumplit, dar adevărat.*

Sfatul dat de Déjazet tinărului Dumas de a-l alege pe Fechter în rolul lui Armand Duval fusese bun. Mai rămânea de găsit teatrul. În 1850, nu descoperise nici unul, iar tatăl său neputându-l ajuta, Alexandre era din ce în ce mai strimtorat. Devenise foarte posomorât. Uneori își petrecea serile în grădina de vară Mabilie. La sunetele unei orchestre stridente câteva tinere fete dansau cu băieții de prăvălie. Privea aceste ființe de douăzeci de ani „transpirînd de plăcere prin toți porii“ și se lăsa pradă unor meditații pline de amărăciune. „Cum să le împiedice să fie ceea ce erau, tulburînd sîngele acestor bărbați. Cîte pasiuni au stîrnit ! Cît sînge răspîndit pe urmele lor !... Ce oribil gînd ascuns a putut avea natura cînd a creat frumusețea, tinerețea și dragostea ?“¹

În cele din urmă, plin de amărăciune, își vîrîse iarăși manuscrisul în sertar. La 1 ianuarie 1850, îl mai citi totuși o dată. Dimineața, în zori, fusese la cimitir, la mormîntul Mariei Duplessis. Viitorul nu i se contura în nici un fel ; își risipea spiritul și sufletul în opere și aventuri mediocre. Biata fată, din adîncul mormîntului, i-a ascultat confidențele. Înapoindu-se acasă, el a tras storurile, a aprins lumînările și și-a rescris piesa. Apoi, cînd Mirault, un vechi prieten veni să-l vadă, îi citi *Dama cu camelii*. Amîndoi

¹ Dumas-fiul : Prefață la *Miremonde* de Henry Roujon (Paris, Ollendorff, 1896).

plinseră. Așadar, era bine. Dar unde să găsească un lector competent și curajos ?

Ceva mai târziu, în primăvara anului 1850, trezind pe bulevardul Italianilor, în fața cafenelei „Cardinal“, Alexandre zări, la o masă, pe actorul Hippolyte Worms și pe grasul Bouffé, Lucullus al Boemei, unul din acei directori de teatru pe care n-ai fi mai surprins să-l știi milionar decît ruinat. Bouffé îl strigă și-l rugă să se așeze la masa lor :

„Worms îmi spune că ai scos o piesă excelentă din *Dama cu camelii*. Voi redeveni curînd director la Vaudeville ; mai așteaptă cu piesa șase luni, îți făgăduiesc s-o joc.“

Timpul trecea. Anul 1851 fusese anul amorurilor cu contesa Nesselrode și al călătoriei în Germania. Cînd Alexandre se înapoie, Bouffé, așa cum prevăzuse, era numit, director la Vaudeville și-i puse piesa în repetiție. Fechter acceptă rolul lui Armand, iar rolul Margueritei Gautier fu distribuit artistei Anaïs Fargueil. Aceasta avea frumusețea potrivită personajului, dar era atît de proastă, încît îl enerva pe Dumas. „Ei drăcie ! zicea ea, fata asta o să-și scuipe plămîinii în toate actele ? — Scuzați-mă, domnișoară, doar în actul al cincilea este supusă la această tristă agonie. — Mă rog : dar intrucît dumneavoastră ați trăit în mediul lor, v-aș ruga să-mi dați cîteva detalii referitoare la obiceiurile acestor fete, de care eu habar n-am. — Pe legea mea, domnișoară, dacă la vîrsta asta nu le cunoașteți, n-o să le mai cunoașteți niciodată.“

Ea ajunsese atît de insuportabilă încît autorul cit și directorul căzură de acord să caute o altă Marguerite. Fechter le-o indică pe doamna Doche. „Este o idee, zise Bouffé. Doche este cît se poate de seducătoare. Este personajul visat. Dar de unde dracu s-o luăm ? Nu știu unde se află. — Eu știu, zise Fechter. Este în Anglia. Mă duc după ea.“ Doamna Doche își făcuse o carieră foarte originală. Pe numele adevărat Marie-Charlotte-Eugenie de

Plunkett, se trăgea dintr-o nobilă familie irlandeză stabilită în Belgia, unde se și născuse. Tatăl său murind pe cînd ea avea paisprezece ani, fata se hotărîse să „facă teatru”. Izbutise. La șaptesprezece ani, se căsătorise cu compozitorul Alexandre Doche¹ șef de orchestră la Vau-deville, un văduv de patruzeci de ani, iar căsătoria aceasta fusese un dezastru. După doi ani, Doche emigră în Rusia, părăsind femeia-copil care-l înșelase într-un mod mareț și inegalabil. Publicul continuă s-o aplande pe „micuța Doche”, cu gîtul ei de lebadă și talia ca de trestie. Artistă aristocrată, se îmbrăca în mod fermecător, își alcătuisese o frumoasă bibliotecă, cumpăra tablouri semnate de artiști recunoscuți și-și ajuta tovarășele nefenicite.

Neplăcîndu-i rolurile ce i se ofereau la Paris, plecase la Londra, hotărîtă, se spune, să nu mai urce pe scenă. Fechter o găsi și-i vorbi despre *Dama cu camelii*: „Toate artistele din Paris au refuzat rolul. Ai vrea să-l joci tu? Ea ascultă piesa, o găsi bună, plînsese, își făcu bagajele și începu să repete imediat ce ajunse la Paris. „Nimic nu i-a lipsit, spune mai tîrziu Dumas-fiul, nici tinerețea, nici strălucirea, nici frumusețea, nici talentul... Juca atît de bine încît interpretîndu-și rolul părea că tot ea-l și scriesese.”² Bouffé, directorul, nu era însă încurajator: „La naiba! îi spunea el doamnei Doche, veți juca *Dama* în alternanță cu *Quistiti*, așadar o dată la două zile și poate în total de douăsprezece sau treisprezece ori”³. Ceilalți interpreți erau neliniștiți. Cutezanța și originalitatea temei li se păreau de neadmis. Cenzura avea, din păcate! aceeași părere. Ministrul din 1851, Léon Faucher, bărbat auster și emfatic, interzise piesa. Lucrurile acestea se petreceau înaintea loviturii de stat și Dumas-tatăl se afla încă în

¹ *Alexandre-Pierre-Joseph Doche* (1799—1849). Soția sa, care toată viața reușise să se întinerească cu doi ani, s-a născut la Bruxelles în 1821 și a murit la Paris în anul 1900.

² Catalogul cu autografe al lui Emmanuel Fabius, iunie 1939.

³ Adolphe Brisson: *Portrete intime*, p. 198.

relații destul de bune cu Prințul Prezident. Fiul, disperat, își trimise tatăl să intervină pentru el. Dar cenzorul, domnul de Beaufort, susținea că tocmai pentru renumele celor doi Alexandre Dumas nu putea îngădui un asemenea scandal :

— Dacă dăm voie să se joace o astfel de piesă, spunea domnul de Beaufort, înainte de sfârșitul actului al doilea, publicul va zvîrli scaunele pe scenă.

— Sper că într-o bună zi, răspunse Dumas-fiul, va veni un ministru destul de inteligent care să-mi vizeze piesa. Vă invit atunci s-o vedeți ; va avea un succes uriaș.

— Vi-l doresc, domnule, dar nu-mi vine a crede.

Doamna Doche îl cunoscuse foarte bine, la Londra, pe Ludovic Napoleon și pe noul său Ministru de interne : Persigny. Ea pledă cauza piesei sale. „Să i se dea rolul acestei copile !“ zisese Persigny.

Morny veni să asiste la o repetiție. Nu era un spăimos. Ceru totuși pentru „acoperire“ un certificat de moralitate semnat de trei scriitori competenți. Dumas-fiul alergă la Jules Janin, Léon Gozlan și Emile Augier, care citiră piesa și o recomandară. În ciuda acestui triplu brevet, Léon Faucher rămînea de neînduplecat. Data de 2 decembrie sosi. Ea aduse președenția pe viață și curînd Imperiul. Morny îl înlocui pe Faucher. Trei zile după numirea sa, fratele vitreg al prințului autoriză piesa.

Succesul fu colosal iar numele autorului aclamat în mijlocul unui potop de buchete de flori „pe care femeile, spune Théophile Gautier, le smulgeau de la piept, cu ochii scăldați în lacrimi“.

În sfîrșit, Marie Duplessis are statuia pe care i-o doream. Poetul și-a însușit munca sculptorului și, în loc de trup, ne-a redat sufletul, căruia doamna Doche i-a împrumutat formele ei încîntătoare. Ceea ce-l onorează cel mai mult pe scriitor este faptul că nu găsim nici cea mai mioă intrigă, nici cea mai mică surpriză, sau complicație pe tot par-

cursul acestor cinci acte... Cît despre idee, ea este tot atît de veche cît și dragostea și veșnic tînără ca și ea. La drept vorbind, nici nu este o idee, ci un sentiment. Persoanele abile au să fie cumplit de surprinse de acest succes, pe care nu și-l vor putea explica, și care le dezmente toate teoriile. Nemuritoare poveste a curtezanei îndrăgostite, tu vei ademeni mereu poezii !... Era nevoie de o mare suplețe profesională ca să poți introduce în teatru, cu cant-ul anglo-genovez care-i la modă astăzi, scene din viața modernă ca acelea care se petrec în realitate, fără a le camufla prin cine știe ce subterfugiu... Dialogul este presărat de fraze scurte, care te iau prin surprindere ; cu învinuiri și riposte care strălucesc, sunînd ca loviturile unor săbii. De peste tot te întîmpină spiritul nou și proaspăt al scriitorului care nu ține trei ani pe carnețel vorbele de duh, așteptînd prilejul să le folosească...¹

Doamna Doche leșinase de adevăratelea, iar Fechter era atît de transportat, încît îi sfișiasse rochia de dantelă care-o costase șase mii de franci. La sfîrșitul reprezentației, numeroși prieteni s-au reunit să sărbătorească succesul. Autorul îi rugase să-l scuze. „Iau masa cu o doamnă“, spusese el. Această doamnă era mama sa, Catherine Labay : „În seara aceea a fost mare sărbătoare la Veneția ! O masă uimitoare : o felie de șuncă, salată de linte, cașcaval și prune uscate. De cînd sînt n-am mîncat atît de bine !“ Tatălui său, care nu vroia să-și părăsească reședința de la Bruxelles înaintea semnării concordatului, îi telegrafiasse : „Mare, mare succes ! Atît de mare, încît am crezut că asist. la premîera uneia din lucrările tale !“ Dumas-tatăl îi răspunse : „Cea mai bună lucrare a mea ești tu, scumpul meu copil !“²

¹ Théophile Gautier : *Istoria artei dramatice*, vol. VI, pp. 304—308.

² Henry Lyonnet : *Dama cu camelii a lui Dumas-fiul*, pp. 100—101.

Ceva mai tirziu, Déjazet, care, pe perioada unei vacanțe la Bruxelles, asistase la premiera, în acest oraș, a *Damei cu camelii*, îl întâlnise pe tatăl Dumas în culmea fericirii.

Dumas-tatăl către Dumas-fiul : *Dragul meu prieten. Am petrecut toată seara de ieri împreună cu doamna Pasca, vorbind despre tine, despre succesul tău, despre laurii tăi, despre bisuri, despre talentul doamnei Doche, despre geniul lui Fechter. Totul a ieșit cum nu se poate mai bine. Doamna Pasca mi-a spus că l-ai văzut de două ori pe Morny. Încearcă totuși să obții crucea¹ ; cînd o vei avea, o vei avea... Ceea ce văd dealtfel ca un lucru pozitiv în toată chestia asta, este faptul că îți va aduce o anume sumă de bani, sumă cu care ți-ai putea spăla puținele rufe murdare pe care le ai. Dacă obții ceva bani, înmîinează, te rog, cei o sută de franci pe care ți i-am trimis alaltăieri(prin strada Eghien) în strada Laval...²*

Gautier n-a fost singurul critic care a lăudat *Dama cu camelii*. Jules Janin scrisese și el despre „tonul atît de vioi, despre adevărul pur care făcuse ca această dramă cu amori ușoare să devină un eveniment literar“. Domnul Prudhomme însă își arătase dezacordul, acuzînd autorul de a fi înfrumusețat rolul curtezanei. Teatrul Vaudeville însuși, în anul ce urmă, jucă o piesă-ripostă, *Fûcele de marmură* de Théodore Barrière și Lambert-Thiboust, în care li se spunea ce trebuie acestor *demoazele* : „La dracu ! E mult de cînd v-ați cam întrecut cu gluma. Hai-deți, demoazelelor, treceți în umbră, dați mai la o parte trăsurile voastre ! Faceți loc femeilor cinstite care merg pe jos !“

Adevărul este că Dumas-fiul, cînd scrisese *Dama cu camelii*, nu avusese de gînd nici să apere, nici să atace

¹ Dumas-fiul n-a fost decorat decît la 14 august 1857.

² Scrisoare inedită. Biblioteca națională, departamentul manuscrise, a treia donație Balachowsky-Petit.

curtezanele. Era în acel moment, sub impresia dureroasă a morții unei ființe încântătoare și slabe, care-l iubise. Zustrăvise viața și propriul său suflet. Imorală, această moarte ? Condamnabilă, tentativa de pocăință ? De ce ? „Autorul, în această piesă, nu s-a vroit a fi nici avocat, nici ministru al afacerilor publice ; el nu este decît artist și asta-i cu atît mai bine...”¹ Dumas-fiul vibra de simpatie pentru modelul său. El nu-și judeca eroina ; avea pentru ea prietenie și milă. Abia mai tîrziu, cînd adolescentul romantic va deveni, odată cu vîrsta, un moralist nemilos, piesa se va transforma și ea în mintea autorului.

III

MUȘCHETARUL

*„Te vei reîntoarce în opera ta strălucitoare,
Numeroasă, orbitoare, fericită, în care-i
veșnic lumină...”*

VICTOR HUGO

Uneori zdruncinăturile istoriei deschid, în masa societății, falii profunde. Cei care au putere sar peste ele ; nu se simt însă niciodată în larg de partea cealaltă. Revoluția din 1848 marchează o puternică spărtură în viața Franței. *Schimbare de decor* : mașinistul divin urcă pe scenă curtea lui Ludovic Filip. *Schimbare de distribuție* : alți oameni vin la putere. Gusturile publicului se schimbă. Victor Hugo se sustrage în mod magnific, prin exil și printr-o operă reînnoită, străbătută în întregime de opoziție politică. Balzac evadează, murind, la cincizeci și unu de ani. Iar Du-

¹ Louis Ganderax : *Pasiunea în teatrul lui Dumas-fiul*, articol tipărit în *Revue des Deux Mondes*, numărul din 15 mai 1884, p. 456.

mas-tatăl se întoarce de la Bruxelles neschimbat, plin de încredere și de proiecte.

Era grăbit să-și reîntîlnească prietenii, bulevardul, agitația care-i plăcea atîta. Dar cum să trăiască ? Primul său gînd fu să întemeieze un ziar cotidian de seară : *Mușchetarul*. Abonamentul : 36 de franci pentru Paris, 40 de franci pentru provincie. Birourile : „Casa de aur“, pe strada Lafite, numărul 1. „Casa de aur“ era mai cunoscută sub numele de „Casa aurită“, restaurant ilustru, la parterul căruia se afla ziarul, iar deasupra, apartamentul lui Alexandre Dumas ocupînd un turn în formă de pătrat. Titlul fusese bine ales. Publicul vedea în el totodată pe Dumas-tatăl și celebrul său roman. Pe manșeta ziarului, un desen reprezentînd un mușchetar așezat. Primul exemplar anunța apariția viitoare a unui număr de cincizeci de volume de *Memorii* de Alexandre Dumas. „Cincizeci de volume, exclamase Méry, asta înseamnă douăzeci și cinci de sticle cu apă pe care Dumas vrea să i le verse pe gît publicului...“ Fără îndoială că avea să fie și „umplutură“ și că vinul tare al vervei dumasciene avea să fie botezat cu apă, dar publicului îi plăcea umplutura lui Dumas iar lista celorlalți colaboratori era strălucitoare : Alexandre Dumas-fiul, Gérard de Nerval, Octave Feuillet, Roger de Beauvoir, Maurice Sand, Henri Rochefort, Alfred Asseline, Aurélien Scholl și Théodore de Banville. Încă de la primele numere, succesul era evident.

— Să întemeiezi un ziar în acest moment ? Cu nepuțință ! decretaseră augurii.

— Dacă n-ar fi cu puțință, răspunsese Dumas, credeți că m-aș fi apucat eu de așa ceva ?

La parterul „Casei de aur“, pe ușa de la intrare se vedea o mică pancartă din carton alb, scrisă de mîna patronului : *MUȘCHETARUL*. — *Învîrțiți mînerul, vă rog*. Vizitatorii învîrteau mînerul ; dădea de o mică anticameră, o masă de brad și doi sau trei curieri. În fața ghișeului unei „presupuse“ casierii, pe un taburet din pai împletit,

trona Michel, fostul grădinar al castelului „Monte Cristo“. De ce Michel ? Le trebuia un casier ; ei bine, postul acesta îl obținuse un grădinar. „Am motivele mele, zisese Dumas. Michel nu știe să socotească. Îl voi numi casier la *Mușchetarul*.“ Era într-adevăr necesar să nu știi să socotești, întrucât casa era mereu goală. Dumas înființase *Mușchetarul* cu un capital de trei mii de franci, și nimeni, la ziar, nu era plătit.

Și totuși *Mușchetarul* apărea zilnic, în mod punctual. Prin ce miracol ? Nu erau bani în casă, dar hîrtie și condeie existau. Funcționarii, care nu primeau niciodată salariu, rămîneau credincioși la posturile lor. Dumas le făgăduia gloria, îi tutuia, și toată lumea muncea. La început administratorul, Martinet, un om distrat, venea din cînd în cînd la Dumas și-i spunea :

— Domnule Dumas, n-am bani.

— Cum ? exclama Dumas. Și abonamentele ? Și vânzarea numărului ?

— Dragă maestre, acum zece minute mi-ați luat cei trei sute de franci care intraseră azi-dimineață.

— Bineînțeles ! am scris ieri pentru o mie de franci exemplarul.

Într-adevăr, Dumas, care locuia la etajul al treilea, așezat în fața unei măsuțe de brad, îmbrăcat doar cu niște pantaloni cu susținătoare la talpă și cu o cămașă trandafirie, scria, fără pic de răgaz, kilometri de *Memorii*. Îi făcea plăcere să-și reînvie părinții, Villers-Cotterets, copilăria în pădure, braconierii, debuturile sale în teatru. Și tot scriind, creiona tot felul de portrete : pe al lui Leuven, pe al lui Oudard, pe al lui Ludovic Filip, pe al Mariei Dorval. Se pierdea în lungi digresiuni, povestea toată viața lui Byron, toată tinerețea lui Victor Hugo. Erau pagini scrise cu o mare neglijență, dar beneficiind de un stil vioi, agreabil, antrenant, iar unele capitole (de exemplu, cel despre Dorval) extrem de plăcute. Odată cu amintirile mai

publica și *Mohicanii din Paris* (împreună cu Bocage), *Camarazii lui Jéhu*, o serie din *Oameni de seamă în halat de casă*, pentru care, cu carnetelul său de hîrtie albă în mînă, alerga să-i pună întrebări lui Delacroix, care se plîngea : „Acest teribil Dumas, care nu-și lasă prada din mînă, a venit ieri să mă hărțuiască la miezul nopții, cu carnetelul său de hîrtie albă în mînă. Dracu știe la ce i-ar trebui toate detaliile acelea pe care i le-am dat nerozește ! Îi iubesc mult, dar nu sîntem plămădiți din același aluat...”¹

Publicul îi era credincios și *Mușchetarul* apărea în zece mii de exemplare, ceea ce însemna mult pentru acea epocă dificilă. Persoanele cele mai serioase îl citeau. Lamartine îi scria : „Îmi cereți părerea despre ziarul dumneavoastră. Pot vorbi despre lucrurile omenești ; dar nu și despre miracole. Dumneavoastră sînteți un supraom. Părerea mea este un semn de exclamație ! S-a aflat secretul mișcării, perpetue ; dumneavoastră ați realizat mai mult ; ați realizat *uimirea perpetuă* ! Adio. Trăiți, adică scrieți. Sînt aici ca să vă citesc...”² De la Jersey, Victor Hugo îi trimitea binecuvîntarea sa pontificală : „Dragă Dumas, citesc jurnalul dumitale. Dumneata ni-l redai pe Voltaire. Supremă consolare pentru Franța umilită și strivită. *Vale et mea*”³.

La început, jurnalul său se vîndu atît de bine, încît directorii de mare vază : Millaud, Villemessant, îi oferiră lui Dumas cumpărarea *Mușchetarului*, cu condiția ca el să le rămînă colaborator, primind în schimb un salariu foarte mare. Era un noroc nesperat și o protejare împotriva propriilor nebunii. Dumas însă refuză, nu fără emfază : „Dragul meu prieten, îi scria el lui Villemessant, ceea ce îmi propui dumneata, și ceea ce îmi propune bunul

¹ Eugène Delacroix : *Jurnal*, vol. II, p. 120, citat de Clouard.

² Scrisoare citată de John Charpentier în *Alexandre Dumas*, p. 176 (Paris, Tallandier, 1947).

³ Cu bine, și iubește-mă (lat.). Scrisoare citată (inexact) de John Charpentier în *Alexandre Dumas* p. 177.

și excelentul Millaud, această inimă de aur, este minunat... Dar toată viața mi-am dorit un jurnal al meu ; îl am în sfârșit și minimul ce-mi poate aduce este un milion pe an. N-am primit încă nimic pe articolele mele : patruzeci de bani rîndul înseamnă două sute de mii de franci pe care i-am cîștigat de la înființarea *Mușchetarului*, sumă pe care o las liniștit în casă, spre a putea aduna într-o lună cinci sute de mii de franci la un loc. În aceste condiții, n-am nevoie de bani, nici de director. *Mușchetarul* este o mină de aur și țin să o exploatez singur..."¹

Miracolele însă nu pot dura o veșnicie ; la un moment dat își pierd proprietatea miraculoasă. Cei mai credincioși dintre colaboratori se săturaseră să nu mai fie plătiți decît printr-o tutuire prietenoasă. Unul după altul, dispărură. Abonații la fel. Ziarul nu le mai oferea decît Alexandre Dumas-tatăl. Îl citeau cu plăcere, nu vroiau însă ca el să le fie *singura* hrană spirituală. În cele din urmă funcționarii, ba chiar și curierii, demisionară în masă. Dumas se plînsese amarnic de „ingratitudea” lor. *Mușchetarul* se autolichidă în anul 1857.

Pentru a se consola, Dumas ieșea mult, cină în oraș și se amuza de propria-i limbuție. Își „vorbea” articolele pe care le scria. Era văzut în casa prințesei Mathilde, care, deși vară primară cu Năpoleon al treilea, îngăduia ca în saloanele ei să fie luat în derîdere al doilea Imperiu. Dumas poza aici în om politic ; afirma că era, prin popularitatea lui, la fel de puternic ca împăratul. „Zice-ți-mi Dumas și atît, îi spunea el prințesei Mathilde ; sînt douăzeci de ani de cînd muncesc pentru asta.”

Compunea epigrame politice :

*În fasturile lor imperiale
Unchiul și nepotul se comportă la fel ;*

¹ Scrisoare citată de Henri d'Alméras, în *Alexandre Dumas și cei trei mușchetari*, pp. 131—133 (Paris, Edgar Malfère, 1929).

*Unchiul ne lua capitale,
Nepotul ne ia capitalul*¹.

Glume ce nu erau pe placul nici al prințesei, nici al disprețuitorului Viel-Castel, care nota plin de furie în *jurnalul* său : „Este o greșeală a-l primi pe Dumas și a-l lăsa să dea tonul“. Dar Dumas rămânea, în ochii prințesei și ai mulțimii, uriașul Dumas. Vorbea despre Napoleon al III-lea în chip sfidător : „Hugo, zicea el, a scris lucruri mărețe despre Napoleon ; eu însă îi rezerv lucruri mai viguros nuanțate în *Memoriile* mele... Comediantul ăsta n-a avut nici măcar curajul poziției cîștigate ; pe vremea cînd era pretendent, s-a lăsat arestat ca un prost. Trebuia să procedeze ca mine, să se înarmeze cu un pistol. În 1830, am cucerit, singur, orașul Soissons, spunîndu-i comandantului că-i zbor creierii...“²

În cele din urmă ajunsese s-o creadă și el.

Îl condamna pe împărat că nu-i stima îndeajuns pe artiști. După una din violentele sale critici împotriva regimului, cineva o întrebă pe prințesa Mathilde dacă era certată cu el. Aceasta răspunse zîmbind : „Bineînțeles, certată de moarte... Va cina diseară cu mine...“³ Începînd cu anul 1857, ea îi luă fiul sub aripa protectoare. Vroia să-l prezinte împăratului pentru ca acesta să-l decoreze. Dumas-fiul refuză ; invocă mîndria sa, timiditatea sa. Fu decorat totuși, la 14 august 1857, și-și alege tatăl ca naș.

Dumas-tatăl către Dumas-fiul : *Dragul meu copil. Am primit acum trei zile crucea ta și împuternicirea de a te investi cavaler. La înapoierea ta, te voi îmbrățișa ceva mai călduros decît de obicei dacă e cu putință, și ceremonia va fi încheiată.*

¹ *Memoriile contelui Horace de Viel-Castel*, vol. II, p. 185.

² *Idem*, vol. III, p. 209.

³ Cf. Joachim Kuhn : *Prințesa Mathilde*, p. 206 (Paris, Plon, 1935).

Lui Dumas-tatăl prilejurile de orgoliu nu-i lipseau. Când regina Angliei vizitînd Franța a fost rugată să desemneze piesa de teatru ce urma să fie reprezentată în onoarea sa, la Saint-Cloud, regina Victoria a ales *Domnișoarele din Saint-Cyr*. La serata oficială de la castel, s-a jucat, așadar, această piesă, iar suverana s-a declarat încîntată. „Știu, spusese Dumas (pe care împăratul nu-l invitase), știu că mai mult decît vizionarea piesei, reginei i-ar fi plăcut să mă vadă pe mine, și, desigur, asta mi-ar fi plăcut și mie... O femeie atît de aleasă, și care va fi probabil cea mai celebră femeie a secolului, ar fi trebuit să-l înțilnească pe bărbatul cel mai de seamă al Franței. Păcat că pleacă fără să fi văzut tot ce este mai măreț în țara noastră.“

Dumas-tatăl știa că Dumas-fiul o vizita adesea pe Catherine Labay. Fosta lenjereasă din Place des Italiens îmbătrînea cu demnitate, departe de lume. Marele succes al *Damei cu camelii* îi dăduse posibilitatea tînărului autor dramatic să-și instaleze mama la Neuilly, pe strada Orléans, nr. 1. Apartament situat pe colț, însořit, cu ferestre spre pădurea Boulogne. Într-o vreme ea ținuse o mică sală de lectură pe strada Michodière. Virtuosul Alexandre, fiu exemplar, rămăsese, de asemenea, prietenul respectuos și devotat al Melaniei Waldor. Aceasta își tipărea carte după carte ; romanele și piesele ei de teatru se bucurau de un succes onorabil. François-Joseph Waldor, sortit, prin strădaniile nevestei sale, garnizoanelor îndepărtate, își încheiasese cariera militară cu titlul de comandant al insulei Aix.

Apariția zgomotoasă a *Memoriilor* lui Alexandre Dumas I a fost considerată jignitoare de cele două femei, singurele care îl iubiseră, poate, cu adevărat. Memorialistul o desființase cu totul pe Catherine Labay. Ca să-și introducă fiul în istorie, crease următorul joc de cuvinte : „La 29 iulie 1824, în timp ce ducele de Montpensier venea pe lume la Palatul-regal, mie mi se naște un duce de Char-

*tres, în Place des Italiens...*¹, fără a spune nimic despre mamă. În ceea ce o privește pe Mélanie Waldor, aceasta era tratată cu dispreț : „Cînd l-am creat pe Antony, eram îndrăgostit de o femeie care era departe de a fi frumoasă, dar de care eram cumplit de gelos... pentru că se afla în situația Adèlei și pentru că bărbatul ei era ofițer de armată...”²

Autorul părea să se complacă în crearea unei confuzii jignitoare între cele două amante ale sale din perioada anilor 1830—1831. Ne amintim că Belle Krelsamer își luase, în teatru, pseudonimul de Mélanie Serres. În *Memoriile* lui Alexandre Dumas, mama fiicei sale naturale este desemnată tot sub numele de Mélanie S *** : „Tovarăsa mea de călătorie își propusese să mă ia cu chirie pe trei-șase-nouă... Poate că avea dreptate, biata Mélanie...”³ Cînd a apărut acest text, doamna Waldor, bunică respectată, se apropia de șaiszeci de ani, își pierduse unica fiică și-și creștea nepoțica. Ea s-a simțit jignită.

Cît despre soția legitimă, Ida, după ce pledase timp îndelungat împotriva „domnului Dumas, Alexandre”, continua să trăiască în Italia, bogat întreținută de prințul de Villafranca, mai îndrăgostit și mai generos ca nicicînd. Ne amintim că Dumas, la începutul legăturii sale cu Ida Ferrier, o luase cu el la Nohant, unde tînăra actriță intrase sub pielea lui George Sand. În martie 1855, cînd ilustra romancieră călătorea prin Italia împreună cu fiul său (Maurice Sand) și secretarul său intim (Alexandre Manceau), trecînd prin Roma, s-a întîlnit cu „scumpa ei Ida”, care îi ieșise în întîmpinare și îi oferise flori. *Agenda* din 1855 a lui George Sand⁴ ne informează că aceasta îi făcuse o vizită pe data de 30 martie. Cele două femei „se

¹ Alexandre Dumas, *Memoriile mele*, vol. IV, p. 127.

² *Idem*, vol. VIII, p. 117.

³ *Ibidem*, vol. VIII, p. 185.

⁴ Biblioteca națională, departamentul manuscrise, N.A.F. 24816, folio 35—41.

pupară cu foc“, petrecură o oră și jumătate împreună vorbindu-și soții de rău (Dudevant și Dumas), apoi plecară să cineze la Frascati împreună cu Maurice, Manceau și prințul de Villafranca. La 19 aprilie, George cinase „în societate“ la doamna Dumas, și rezuma serata în patru cuvinte: „Momente poetice. Muzică. Autografe“.

Jurnalul lui Manceau, 22 aprilie 1855 : *Serată la doamna Dumas. Se servește cina. Muzică de Alexandro. Printre invitați : baronul de Gassiod, prințul Don Pietro, un sculptor și doi preoți, dintre care unul un mare fariseu. Macaronari cu toții... Ne despărțim la ora unsprezece, luând cu noi un jambon și prăjituri. Fermecătoare seară.*

În ziua de luni 23 aprilie, George Sand părăsește Roma. Ea notează în *Agenda* ei : „Momentul despărțirii este lung. Ida, prințul și baronul au venit să ne conducă. Ne sărutăm cu foc. Sînt încîntători...“¹

În 1857, prințul de Villafranca, doritor să petreacă cîteva luni la Paris, închirie aici o frumoasă clădire cu coloane, care mai există și astăzi, pe alea Gabriel, nr. 38. Ida, suferindă, se credea pe atunci hidropică ; în realitate, avea să moară curînd de un cancer uterin. „Fermecătorul ei prinț“ (cuvîntul aparține lui George Sand) o îngrijea cu devotament obligînd-o să consulte medicii cei mai renumiți. În perioada acestei ultime șederi a Idei în Franța, raporturile dintre ea și Dumas au fost cele „dintre creditor și debitor“. Ea plecă din nou în Italia, unde boala evoluă îngrozitor de repede : La Gênes, casa Picasso, Acqua Sola, parohia Împăcării, ea primi ultima împărtășanie și, la 11 martie 1859, își dădu duhul.

George Sand către prințul de Villafranca, 14 martie 1859 : *Bietul meu drag prieten, sîntem deznădăjduiți...*

¹ Biblioteca națională, departamentul manuscrite, N.A.F. 24816, folio 42.

Doamne, Dumnezeu ! ce lovitură a căzut peste dumneata și ce durere, ce imensă părere de rău pentru toți cei care au cunoscut-o. Un suflet atât de rar, o inteligență atât de aleasă ! Ce pierdere pentru dumneata... Ce-o să faci acum ? Nu mai poți rămîne acolo unde totul ți-o reamintește la fiece pas. Trebuie să te înapoiezi în Franța, la Paris... Împreună cu noi ai putea vorbi cel mai ușor despre ea... Dacă ți-am putea strînge mîna, ar fi pentru noi o ușurare față de cumplita durere care ne-a doborît pe toți trei... ¹

Dumas tatăl, devenit văduv, și-a ignorat o vreme văduvia întrucît pe atunci era la Châteauroux, într-o vacanță la fiica sa. Marie Dumas se căsătorise în sfîrșit, pe data de 4 mai 1856, cu un originar din provincia Berry : Pierre Olinde Petel, cei doi martori ai miresei fiind, în ziua aceea, Lamartine și (prin procură) Victor Hugo.

Dumas-tatăl către Victor Hugo : *Scumpul și marele meu prieten... Fiica mea se căsătorește pe data de 28 ale lunii acesteia. Ea îți scrie, dragul meu Victor, ca să te roage să-i fi martor, prin procură, împreună cu Lamartine. Noi ne vedem adesea și, ori de cîte ori ne întîlnim, te evocăm în convorbirile noastre. În rest, dumneata ești una din necesitățile sufletului meu, dragă Victore. Și cînd vorbesc despre dumneata, eu, vechiul dumitale prieten, sînt ca un tînăr amant indiscret care vorbește despre iubita sa. Căci ce poate fi mai sublim și mai plin de mister în natură ca această blindă îndurare dumnezeiască ce constă în aceea că oamenii care pot despărți trupurile n-au nici o putere asupra sufletelor !*

Așa cum am mai spus, așa cum am scris, așa cum o voi spune și o voi scrie mereu, scumpul și marele meu prieten, trupul meu se află la Paris, dar sufletul meu este la Bruxelles și la Guernesey — acolo unde ai fost și dumneata — și unde ești și acum.

¹ Colecția Spoelberch de Lovenjoul, E. 915, folio 526.

Aș dori, mare prietene, să-mi scrii pe-o coală de hîrtie frumoasele versuri pe care mi le-ai făcut. Le-aș încadra între cele două portrete ale dumitale și te-aș avea astfel, întreg, în fața ochilor mei.

La revedere, prietene. Marie așteaptă o scrisoare în care să-i spui că, prin intermediul lui Boulanger, consimți să-i fi martor. Acesta va constitui titlul ei nobiliar... Omgăile mele doamnei Hugo. Scrisoarea domniei-sale este totodată a unui poet, a unei soții și a unei mame. O păstrez, nu pentru a o încadra, ci pentru a o reciti ca somnambulul, ținînd-o în dreptul inimii... La revedere, bunul meu Victor. Dumnezeu să ne reunească, fie în Franța, fie în exil, fie în ceruri... ¹

Despre moartea Idei, Alexandre Dumas a aflat prin Alphonse Karr, instalat la Nisa, oraș învecinat cu Genova.

Dumas către Karr : *Scrisoarea ta a sosit în timp ce eu mă aflam la Châteauroux. Am găsit-o aici la înapoiere... Mulțumesc !... Doamna Dumas fusese aici acum un an, și izbutise să-și încaseze dota : 120 000 de franci ! Mi-a dat chitanță. Plec în Grecia, Turcia, Asia Mică, Siria și Egipt...* ²

Dumas, căsătorit prin constrîngere și despărțit de atîta vreme de nevasta sa, simțise o oarecare ușurare la gîndul că redevenise un om pe de-a întregul liber. Cine știe ? În acest timp, Villafranca, amant inconsolabil, o jeluia pe moarta îngropată în cimitirul din Staglieno. Îi scrisese lui George Sand, rugînd-o că compună epitaful ce urma să fie gravat pe mormîntul prietenei pierdute :

George Sand către prințul de Villafranca, 29 august 1859 : *Dragă prietene, cele mai convingătoare fraze sînt cele mai scurte, iar cele pe care mi le-ați scris dumnea-*

¹ Scrisoare inedită. Colecția Simone André-Maurows.

² Scrisoare publicată de Alphonse Karr, în *Cartea de bord*, vol. III (Paris, Calmann-Lévy, 1880).

voastră despre Ea ar fi de ajuns. Dacă doriți să mai adăugați câteva cuvinte, care să-i rezume viața, feriți-vă de Aici-zace sau Aici se odihnește — căci sufletele nu se odihnesc în pământ — ci scrieți: În memoria... iar după numele a cărei înaltă inteligență și suflet ales au lăsat urme adânc în viața celor ce-au cunoscut-o. Mare artistă și femeie generoasă, a plecat tinăra și încă frumoasă, bună și devotată. Inima unui om rămîne ferecată în acest mormînt.¹

Bunul Théo care, cu douăzeci de ani în urmă, o admira rase atîta pe blonda și grasa Ida, o regreta și el: „De la moartea doamnei Emile de Girardin și a prietenei sale doamna Alexandre Dumas, nu mai există femei de spirit în lumea aceasta...”²

Ceea ce înseamnă numai că Théophile Gautier îmbătrînea.

IV

DIANE DE LYS

„— Nu te doare cumva stomacul ?

— Nu.

— Ai să vezi după ce vei scrie mai multe piese de teatru.”

(LAEICHE către DUMAS FIUL)

Dama cu camelii, în ciuda succesului, nu-l îmbogățise pe Dumas-fiul, care, fiind un om cinstit (sau mai degrabă nebun, ar fi zis tatăl său) se folosisese de acest mare

¹ Colecția Spœfberch de Lovenjoul, E. 915, folio 531.

² Cf. Jacques Reynaud, Portrete contemporane, p. 280 (Paris, Amyot, 1864). Jacques Reynaud era unul din pseudonimele folosite de vicontesa de Poillogne de Saint-Mars, născută Gabrielle-Anne de Cisterne de Courtiras (1804—1872), care mai semna și Contesa Dash.

noroc pentru a-și plăti toate datoriile. În 1853, din nou fără bani, veni să locuiască pe calea Saint-Germain, în vila „Monte-Cristo“, pentru care se mai certau încă portăreii. Casă fiind părăsită, Dumas-fiul aduse câteva mobile luate cu chirie și se instalează aici împreună cu trei prieteni, printre care și grasul pictor Marchal. „Ne împărteam cheltuielile; n-aveam decât tacîmuri de fier; grădinarul ne făcea de mîncare. Acolo am scris eu *Diane de Lys*.“¹

Fiul nu avea nici îndemînarea și nici jovialitatea tatălui său. Scrisul era pentru el „o adevărată corvoadă, provocîndu-i amețeli și crampe la stomac“. Dragostea pentru doamna Nesselrode, care-i produsese atîtea nemulțumiri, după experiența precoce cu diferite curtezane, făcuse din el un om decepționat. Neavînd puternica imaginație ce-i îngăduia tatălui său să ducă o viață plină de strălucire în mijlocul unei lumi murdare, el studia oamenii cu tristețe și severitate. Idealul său semăna cu al mamei sale, cinstită și dreaptă. I-ar fi plăcut să întemeieze o familie a cărei viață să fi fost cu totul alta decât cea pe care o ducea.

Dumas-fiul ar fi vrut s-o întâlnească în orice femeie pe „doamna“ din romanele cavalești. Dar femeia timpurilor sale nu mai era *Doamna*, după cum nici omul timpurilor sale nu mai era *Cavalerul*. La cele mai bune dintre femei găsești întotdeauna o oarecare nebunie. Shakespeare și Musset transformă această nebunie într-o adevărată poezie; lui Chateaubriand îi place „această îmbinare de slăbiciune și de fantezie“. Dumas-fiul va fi mai puțin înțelept și mai puțin indulgent. Atașîndu-se de conțesa Nesselrode, el cunoscuse animalul feminin sub forma sa cea mai seducătoare și cea mai de temut. „Își făcuse ucenicia în mijlocul unei lumi imorale“. Observase lumea celui de-al doilea Imperiu, plină de libertini fără egal,

¹ Marie-Louise Pailleron : *Scriitorii celui de al doilea Imperiu*, p. 86, (Paris, Perrin, 1924).

ca, de exemplu, ducele de Morny, de soți mărginiți și proști, de femei abile și depravate. Omul unei lumi mărginite, leneș și desfrînat, care, tînăr trăiește cu croitoresele și le lasă gravide, pentru ca apoi, după ce se căsătorește, să-și înșele nevasta ; „femeia nefericită în căsătorie și fata sedusă ; fata sedusă și femeia nefericită în căsătorie ; acesta este singurul domeniu de inspirație pe care el nu-l va părăsi niciodată”¹.

Cum ar fi dorit el să fie ? Un om integru și fericit în căsătorie. Lipsit de-o astfel de existență, va deveni Reparatul al Greșelilor, Prietenul Femeilor, dar în același timp și judecătorul lor. Personajele sale se vor angaja, ca și Mușchetarii, în slujba a ceea ce își închipuie el că înseamnă dreptate sentimentală. Loviturile lor de spadă vor fi cuvintele, de cele mai multe ori aspre. Scopul lor va fi acela de a-i feri pe tinerii naivi de amante primejdioase, pe lenjerese de cheflii și pe tinerele fete nevinovate de soți corupți. El este în același timp un tactician și un înblînzitor. Dumas-fiul va intra în cușca leoaicelor cu biciul în mînă. Dar înainte de a-și lua în serios acest rol avantajos, dar și neplăcut în același timp, trebuia să termine aventura cu contesa Nesselrode și să capete independență prin operele sale.

Lucrul acesta el îl făcuse încă în anul 1852, într-un roman : *Dama cu perle* în care își povestea propria aventură de dragoste, foarte puțin modificată. Eroina, o ducesă străină, fusese căsătorită la optsprezece ani cu un bărbat care, ca și Dimitri Nesselrode, avea un nume mare și ocupa una dintre cele mai înalte funcții din țara sa. În acest roman găseai de toate : o cumnată dușmănoasă ;

¹ Henry Becque : *Opere complete*, vol. VII : *Conferințe, Note de album, Poezii, Corespondență* (Paris, Crès, 1926), cf. pp. 68—76 : Note în vederea Conferinței asupra *Teatrului lui Dumas-fiul*, pe care Becque trebuia să o țină la Marsilia în 27 noiembrie 1895 ; această Conferință a fost contramandată deoarece Dumas era în agonie. El a murit a doua zi.

scrisul „fermecător și indescifrabil“ al Lidiei ; o confidentă a îndrăgostiților care, în roman, se numește Elizabeth de Norcy, în realitate : Eliza de Corcy. Autorul cărții ținea în mod evident să fie identificat cu eroul, Jacques de Feuil, căci ducesa îi spunea acestuia : „Dacă veți scrie vreodată istoria vieții mele, vă rog să o intitulați *Dama cu perle* ; acest titlu va da o parecare simetrie cărții pe care o scrieți și a cărei eroină este o curtezană...“ Singura diferență : deznodământul romanului era, la Dumas-fiul, mai măgulitor decât cel din viața reală, pentru că ducesa Annette din carte, despărțită de iubitul său, moare de inimă rea, în timp ce adevărata contestă Lidia trăiește și uită.

Diane de Lys, la început o scurtă nuvelă, apoi o dramă în cinci acte, va fi de asemenea povestea de dragoste a unei patriciene nefericite, îndrăgostită de un artist : Paul Aubry. Părăsită de soțul său, Diane de Lys se compromite ducînd o viață de plăceri. Paul Aubry, un alt portret al autorului, o salvează scăpînd-o „de rușinea acestei vieți frivole“ cu o nobilă delicatețe. Totuși, soțul intervine. Oare nu-și iubește soția ? Puțin ne interesează. Este soț, și-și are drepturile sale. O va duce pe Diane departe de Paul „folosind toate mijloacele pe care legea i le pune la dispoziție“, așa cum și Nesselrode își răpise propria-i soție. Cînd Paul și Diane încearcă să scape fugind, contele de Lys le oferă, cu mult calm, o consultație juridică :

CONTELE — Domnule, este posibil ca societatea să fie prost construită, iar dumneavoastră să aveți tot interesul să-i îndreptați greșelile ; este posibil să fi făcut o greșală căsătorindu-ne, doamna și cu mine. Totul este posibil, dar ceea ce este absolut sigur este că eu sînt soțul doamnei, că nu vreau să mă despart de ea și că nimeni nu mă poate împiedica să fac acest lucru, deoarece ea este soția mea... Vă dau cuvîntul meu de onoare că, dacă vă mai găsesc lîngă nevasta mea, în situația în care v-am

*găsit, vă dau cuvîntul meu de onoare că voi uza de dreptul pe care mi-l dă legea și vă voi ucide.*¹

Cum să termine piesa ? Printr-un glonte de revolver, fără nici un fel de comentariu ? Acest sfîrșit îl tenta pe Dumas-fiul, pe de o parte pentru că ar fi fost simetric cu al piesei *Antony*, în *Antony* amantul o ucidea pe femeie ; în *Diane de Lys* însă, soțul l-ar fi ucis pe amantul soției sale. Iar pe de altă parte pentru că moralistul, deși îl detesta pe nesuferitul de soț, îi dădea dreptate în forul său intim. Era însă convins că publicul prefera victoria acestor simpatici amanți.

Autorul stătu mult timp în cumpănă. După triumful *Damei cu camelii*, el putea, cu destulă ușurință, să convingă directorii teatrului să-i primească o nouă piesă. Încă o dată cenzura se opuse. Nu pentru că subiectul ar fi fost imoral, dar Persigny, protectorul de odinioară al tînărului Dumas, era supărat pe el fiindcă refuzase să scrie, pentru Operă, textul unei cantate de circumstanță în care era proslăvit regimul. Motivele pe care le invocase Dumas-fiul erau temeinice. Franța avea atunci poeți mari : Lamartine, Vigny, Hugo, Musset. Dacă aceștia refuzau, sau dacă autoritățile nu voiau să apeleze la ei, nu se cădea ca un debutant, de altminteri foarte puțin poet și care ținea cu tot dinadinsul să rămînă independent, să le ia locul. Directorul Operei, Nestor Roqueplan, insistase : „Într-un cuvînt, vreți sau nu ? — Nu. — Ei bine ! spuse celălalt rizînd, aveți dreptate.”²

Montigny, directorul teatrului Gymnase, interveni în favoarea *Diane de Lys*. Era cel mai bun dintre oameni, robust, cu o față colțuroasă, cu părul tăiat scurt, cu favoriți și mustață ca o perie. Avea înfățișarea unui credin-

¹ Alexandre Dumas-fiul : *Diane de Lys*, actul IV, scena XIII. *Teatru complet*, ediția actorilor, vol. I, pp. 409—410.

² Alexandre Dumas-fiul, *Note cu privire la Diane de Lys*. *Teatru complet*, ediția actorilor, vol. I, p. 440.

cios cîine de pază. Teatrul său se numea *Gymnase* fiindcă, la începutul întemeierii, conform privilegiului acordat, fusese un teatru-școală, unde elevii Conservatorului veneau să facă practică. Apoi s-a jucat aici vodevilul bazat pe cuplete. După 1844, Montigny luptase să aducă un public sătul de colonei, de țărănci și de călugărițe de operetă. Se căsătorise în 1847 cu cea mai fermecătoare artistă, Marie-Rose Cizos, care învățase de mică meseria tatălui său, care era foarte tânără, și care juca sub pseudonimul Rose Chéri. Scribe, autor foarte mult jucat la teatrul *Gymnase*, își luase asupra-i sarcina cererii în căsătorie : „Îți propun, i-a spus Scribe tinerei Rose, un rol fermecător și original. — Un rol dramatic ? — Sper că nu. — Piesa se va sfîrși cu o căsătorie ? — Dimpotrivă, va începe cu o căsătorie.“

Directorul și actrița întemeiaseră o căsnicie exemplară. Rose Chéri, bună și rezervată, se dovedise a fi și o mamă perfectă. Talentul ei cinstit, cultivat, și distins plăcea publicului. Ea schimbase cu totul aspectul teatrului *Gymnase*. Prezența în culise a directoarei impunea tuturor o ținută perfectă, în timp ce neorînduiala din casă liniștea spiritele independente. Foaierul artiștilor avea aerul neîngrijit al unei stații de autobuz, cu un singur scaun pentru patroană. În biroul lui Montigny, manuscrise de toate culorile zăceau îngrămădite pe canapeaua de mușama, pe masă, prin toate colțurile. El văzu în piesa *Diane de Lys* un rol ideal pentru soția sa, ceru anularea interdicției și-l obținu.

În timpul repetițiilor, între Montigny, Rose Chéri și Dumas-fiul se închegă o strînsă prietenie. Autorul îi găsi pe amîndoi atît de inteligenți, atît de sinceri și atît de buni, încît *Gymnase* deveni teatrul său. Datorită lui, Rose Chéri deveni o ființă legendară, o sfîntă patroană a corporației actorilor de teatru. Montigny îl rugă pe Dumas să dea piesei un deznodămînt fericit. Dar autorul ținea morțiș la glonțul de revolver și așa rămase. Publicul și critica erau

derutați ; succesul, deși destul de mare, nu-l egalase pe al *Damei cu camelii*. În zadar contele rostise cuvintele : „Acest om era amantul soției mele ; mi-am făcut dreptate ; l-am ucis“ ; „Legalismul acesta feroce“ contrariase.

Autorul a dezmințit susținerea unei teze : „Oare arta, și mai ales teatrul, au sarcina să îndrepte moravurile celor ce muncesc ?... Emoția provocată de zugrăvirea unei pasiuni adevărate, oricare ar fi natura acesteia, când este exprimată într-o limbă frumoasă și redată în plină desfășurare convinge mai mult decât tiradele... și îl moralizează altfel pe om, obligându-l să privească înlăuntrul lui, răscolind străfundurile umane...“¹ Până acum, în primele două piese, el făcuse un teatru autobiografic. În *Demi-mondenele*, piesă scrisă după *Diane de Lys*, el zugrăvește o societate pe care a studiat-o temeinic.

Societatea aceasta aparține femeilor ce ocupă un loc intermediar între femeia de lume și curtezană. Lumea demi-mondenelor, după Dumas-fiul „nu este masa curtezanelor, ci clasa declasatelor“. Mai târziu, când acestor femei ce se vînd pentru bani li s-a spus *demi-mondene*, se comisese o eroare. Demi-mondena lui Dumas mai păstrează ceva din fondul femeii cinstite. În lumea aceasta mai întâlnești amante fără datorii de plătit a doua zi, deoarece ele fac dragoste de bună voie. Pe gratis ? În principiu da, însă femeile respinse pentru infidelitate, fetele tinere „cu pete“ care compun lumea demi-mondenelor trebuie totuși să trăiască. Ele îl caută pe soțul salvator sau, la nevoie, pe protectorul permanent. „Această lume începe în momentul când soția legitimă încetează să mai fie soție și sfîrșește în momentul când soția venală începe să intre în acțiune. Lumea aceasta se deosebește de lumea femeilor cinstite prin

¹ Alexandre Dumas-fiul. Prefață la *Demi-Mondenele, Teatru complet*, ediția actorilor, vol. II, pp. 18—19.

scandalul public pe care-l provoacă, iar de curtezane, din motive financiare..."¹

Față de bieteile creaturi care compun lumea demi-mondenelor și care, în definitiv, nu se deosebesc de femeile așa-zise „de lume“ decât printr-o simplă întâmplare, Dumas-fiul se arată de o cruzime revoltătoare. După părerea lui, prima datorie este aceea de a împiedica un om cumsecade să se căsătorească cu o aventurieră. Datorie atât de imperioasă, încât, pentru a o îndeplini, Reparatorul de Greșeli va deveni pur și simplu dezagreabil. Ca să-l smulgă pe prietenul său Raymond de Najac, un îndrăgostit sincer și naiv, din mrejele baroanei d'Ange, Olivier de Jalin (care-l reprezintă aici pe autor), nu va ezita să lupte prin toate mijloacele. El consideră o asemenea femeie un animal veninos, care trebuie zdrobit fără milă.

Cu Olivier de Jalin începe șirul ilustru al rezonerilor lui Dumas-fiul ; prezicători care pătrund în tainele sufletelor ; ființe agresive ; enervante prin înfumurarea lor, prin siguranța de sine și prin dreptul pe care și-l atribuie de a dirija conștiințele. Ei par, la prima vedere, sceptici și dezgustați de tot și de toate ; în realitate ei apără morala convențională. Paul Aubry avea deja o parte din aceste însușiri, dar Paul Aubry era el însuși implicat. Olivier de Jalin ar vrea să se desprindă din această lume și s-o domine.

Într-o primă versiune a piesei, el era chiar mai dogmatic și mai de nesuferit : „Sînt multe lucruri pe care un om de vîrsta mea cel mai adesea nu le cunoaște, dar pe care eu le-am studiat și le-am adus la justa lor valoare. Și, v-o repet, printre aceste lucruri se numără și dragostea, așa cum este ea înțeleasă în lumea în care trăim. Mărturisesc că această dragoste care urmărește femeia în intimitatea căsniceii sale, care o obligă la rușinea adulterului și o condamnă să mintă zi de zi... mărturisesc că această dragoste

¹ Alexandre Dumas-fiul, Prefață la *Demi-mondenele*. *Teatru complet*, ediția actorilor, vol. II, p. 10.

mi-e imposibil s-o resimt, fie și pentru dumneavoastră... Văzîndu-vă atît de curată, atît de sinceră, atît de încrezătoare, am înțeles cît rău ar fi putut face o astfel de dragoste unei femei..." Acesta era Dumas-fiul la vîrsta de treizeci de ani, scîrbît de amărășorurile ușoare, plictisit de cele care se dobîndeau cu mare greutate ; în permanență preocupat de femei, căutînd să le impună atitudinea pe care el o considera cea mai bună și zugrăvind în teatru personajul rîvnit : un d'Artagnan a cărui singură aventură ar fi fost Milady.

Piesa *Demi-mondenele* îl speriasc pe Montigny prin „îndrăzneala sa“, dar o cucerise pe Rose Chéri, care văzu în baroana d'Ange un rol „de aur“, cu totul deosebit de cele pe care era obișnuită să le joace. Timp de cîteva săptămîni, ministrul Achille Fould încercă să-l determine pe Dumas să-și joace piesa la Teatrul Francez, pe care voia să-l întinerească. Dumas, care dorea să rămînă credincios teatrului Gymnase, recurse la un șiretlic : îi dădu lui Fould un manuscris în care adăugase cîteva cuvinte piperate, destul de nevinovate totuși, dar care erau considerate pe atunci incompatibile cu scena. Împăratul și împărăteasa cerură să li se citească piesa și scoaseră niște strigăte de groază. Teatrul Gymnase era salvat.

În timpul repetițiilor, Dumas admiră minunata intuiție cu care onesta Rose Chéri, cu chipul ei de copil nevinovat și încăpățînat, ghici și reuși să redea sentimente care păreau că-i sînt complet străine. Olivier de Jalin ar fi zis cu siguranță că în orice femeie virtuoasă zace o aventurieră. Cît despre Montigny, acesta nu izbutea s-o deosebească pe „Doamna de Montigny“ de personajul care, după părerea lui, o întina. Dumas o îndemna să-și coloreze cît mai puternic rolul ; Montigny încerca s-o tempereze. Fără ca soțul s-o vadă, Rose îi făcea semne lui Dumas să nu cedeze. De comun acord, autorul și actrița rezervaseră pentru premiera replici îndrăznețe care, la repetiții, l-ar fi înspăi-

mintat pe soț. „Ea se amuza dinainte, ca un școlar ștregar, și zicea : „Numai de n-ar afla patronul.“¹ Succesul a fost enorm. Deznodământul-surpriză asigurase triumful. Dumas-tatăl era și el entuziasmat. Tocmai se inapoiase la Paris și se bucura, cu un orgoliu justificat, de succesul fiului său.

Moralistul propune, hazardul și pasiunea dispun. În timp ce, în piesele sale, Dumas-fiul condamna adulterul la pedeapsa capitală, întreținea el însuși legături amoroase cu o femeie căsătorită, smulgînd-o de lângă soțul ei. Era tot rusoaică : o prințesă. De origine baltică, fiica unui consilier de stat, Nadejda Knorring, „sirena cu ochii verzi“, avea douăzeci și șase de ani cînd și l-a luat pe Dumas ca amant. După o adolescență scurtă și sălbatică, devenise soția-copil a bătrînului prinț Alexandru Narișkin. Această căsătorie cu un om vîrstnic făcuse din tînăra femeie o ființă nesatisfăcută și greu de stăpînit. Nadejda fusese prietena, confidenta și complicea Lidiei Nesselrode. Deoarece se plictisea la umbra icoanelor, n-a șovăit să părăsească totul pentru a trăi, în Franța, cu tînărul Alexandre Dumas, în chip de soț și soție. Totuși, părăsind Moscova, n-o lăsase acolo nici pe fetița sa, Olga Narișkina, și nici bijuteriile moștenite de la părinți.

„Ceea ce-mi place la ea, îi scria Dumas-fiul lui George Sand, este faptul că-i o femeie desăvîrșită din cap pînă-n picioare... Are un fizic seducător, o ținută plină de distincție și niște forme de o rară finețe. Cu pielea sa de culoarea chihlimbarului, cu unghiile sale de tigroaică, cu părul său lung de culoarea vulpii și cu ochii săi verzi ca marea, este exact ceea ce-mi place...“² Ideea de a o avea în stăpînire

¹ Alexandre Dumas-fiul, *Note cu privire la piesa Demi-mondainele. Teatru complet*, ediția actorilor, vol. II, p. 241.

² Scrisoare inedită. Biblioteca națională, departamentul manuscrise ; donația Aurore Sand, N.A.F. 24.812.

pe această „doamnă din înalta societate“, gata să sacrifice totul pentru a-i aparține, îi dădea un sentiment de exaltare. Dacă Eveline Hanska întruchipase răzbunarea lui Balzac împotriva disprețuitoarei-marchize de Castries, Nadejda Narișkina îl recompensa pe Dumas pentru părăsirea ușuraticii Nesselrode. Pentru a-și marca și mai mult victoria asupra nobilimii țariste, Dumas-fiul manifesta un profund dispreț pentru aristocrație, pentru moșiile din stepă și pentru rublele de aur. El simțea totuși o mare dragoste pentru *Marea sa Rusie* (Nadejda) și pentru *Mica sa Rusie* (Olga) ; așa le numea în scrisorile către George Sand. „Îmi place, îi scria el doamnei de Nohant, să o transform pe această frumoasă femeie alterată de existența din țara sa, de educația primită, de anturaj, de cochetărie și mai ales de trîndăvie...“¹ Pygmalion este convins că-și poate modela amanta ; apoi statuia se răzbună pe sculptor.

Nu o cunosc de ieri de-alaltăieri, iar lupta (căci între două organizații, ca ea și cu mine, acesta-i cuvîntul), lupta a început acum șapte sau opt ani, și n-am reușit să o înving decît acum doi ani... M-am rostogolit cu ea prin țărîină, dar eu am rămas în picioare și acum cred că este învinsă definitiv. Ultima sa călătorie a dat-o gata...“²

Călătoriile prințesei în Rusia erau determinate de anumite obligații. Pentru a-și încasa veniturile și pentru a-și reînnoi permisele de ședere în străinătate, Nadejda Narișkina trebuia să se ducă o dată pe an la Petersburg. Acolo, un medic cumsecade îi prescria o cură la Plombières, declara clima din Rusia „dăunătoare plămînilor“, și-i recomanda lungi șederi în sudul Franței. Dumias-fiul dorea să se căsătorească cu această străină, pentru a-și pune de

¹ Scrisoare inedită. Biblioteca națională, departamentul manuscrise ; donată de Aurore Sand, N.A.F., 24812.

² *Idem.*, 24812.

acord comportarea cu ideile, dar prințul Narișkin nu voia să divorțeze de soția sa. Țarul, dușmanul oricărei rupturi publice a legăturilor conjugale, pretindea ca, la aristocrați, toate căsătoriile să fie trainice, și a nu te supune acestui autocrat însemna să te expui la represalii imediate. Dacă ar fi divorțat, spunea prințesa Narișkina, ar fi lipsit-o pe fiica sa Olga de o parte din bunurile a căror singură moștenitoare era ea.

O amantă căsătorită, mamă de familie... Nimic nu era mai puțin conform cu principiile lui Dumas-fiul decât propria lui viață. Cei doi amanți sufereau din cauza acestei situații. Ei își ascundeau dragostea. În 1853, o frumoasă vilă clădită în stil englezo-georgian (coloane ionice și fronton triunghiular) fu cumpărată la Luchon de mama prințesei : Olga de Beckleschoff, „domiciliată la Moscova, autorizată de soțul său, Jean de Knorring, consilier de stat în Rusia”¹. Această casă, numită pe atunci „Santa-Maria”, este cunoscută și astăzi sub numele de Vila Narișkin. Între 1853 și 1859, vedeai jucându-se cu mingea, pe iarbă și pe nisipul fin, un om tânăr, o frumoasă copilă și o femeie cu ochii verzi ca marea.

V

CĂLĂTORIA ÎN RUSIA

Episodul *Mușchetarul* terminat, și jurnalul abandonat, Dumas-tatăl dori să plece în străinătate. El iubise întotdeauna călătoriile și știuse să le fructifice în numeroase scrieri. De data aceasta îl atrăgea Rusia.

¹ Cf. Robert Mesuret : *Alexandre Dumas în vizită la prințesa Narișkina*, articol publicat în *Le Petit Commingeois*, numărul din 19 septembrie 1948.

Legăturile lui Dumas cu Rusia datau din timpul debuturilor sale literare. Încă din anul 1829, în Rusia, se reprezenta cu succes piesa *Henric al III-lea și curtea sa*. Marele actor Karatighin interpreta rolul ducelui de Guise iar soția sa rolul ducesei Catherine. Apoi după ce Karatighin traduse piesele *Antony*, *Richard Darlington*, *Tereza* și *Kean*, acest teatru produse, în Rusia, o adevărată revoluție literară ; cercurile nobiliare îngroșară masele spectato- rilor. Mai târziu, Gogol, din motive estetice, și critica oficială, din motive politice, au avut anumite rezerve. Toți acești eroi nemulțumiți (*Antony*, *Kean*), războindu-se cu societatea și dușmani ai căsătoriei, nelinișteau lumea oficială. Dar liberalii, ca Bielinski și Herzen, îl luau pe Dumas în serios și-l laudau cu entuziasm.

În 1839, Dumas avusese ideea să ofere manuscrisul uneia din piesele sale, *Alchimistul*, împodobit și legat, lui Nicolae I, împăratul întregii Rusii. Iată de ce : Pictorul Horace Vernet făcuse, în Rusia, o călătorie triumfală și primise din partea țarului ordinul „Sfintul Nicolae” (clasa a II-a). Dumas, pasionat colecționar de decorații, dorea mult această distincție. Un agent secret al guvernului rus la Paris comunică această dorință ministrului său, contele Uvarov, adăugînd că era bine să-i fie satisfăcută, deoarece Dumas, fiind autorul cel mai popular din Franța, avea influență asupra opiniei publice din țara sa, pe atunci anti-rusească din pricina simpatiei pentru Polonia. „Ordinul conferit de majestatea-sa, scria Uvarov, va fi mai vizibil pe pieptul lui Dumas decît pe pieptul oricărui alt scriitor francez.” Acest lucru demonstra o bună cunoaștere a lui Dumas și a pieptului său generos.

Ministrul dădu un răspuns favorabil și manuscrisul, orn- at cu miniaturi și legat cu panglică, plecă la Petersburg cu o scrisoare semnată : „*Alexandre Dumas, cavalier al Leului din Belgia, al Legiunii de onoare și al Isabellei Catolice*.” Aceste cuvinte aveau rostul să-l convingă pe împărat să-i satisfacă dorința. Numai că era nevoie și de o decizie

imperială. Ministrul o solicită : „Dacă Majestatea-Voastră crede că e bine să se folosească de acest prilej pentru ca cel puțin în parte opinia poporului francez să devină favorabilă Rusiei și suveranului său, ați putea binevoi să-i decernați lui Alexandre Dumas ordinul Sfântului Stanislas clasa a III-a...” Pe marginea raportului, împăratul scrisese cu creionul : „Un inel cu monogramă îi va fi de ajuns”.

Îi va fi de ajuns! Cui? Lui Dumas, desigur nu; dar țarul, din instinct și gust, îi era groază de dramele romantice. Actorului Karatîghin îi spunea : „Aș veni să te văd mai des dacă n-ai juca aceste melodrame fanteziste. De câte ori, în acest an, ți-ai ucis sau ți-ai sugrumat nevasta pe scenă?” Dumas fu înștiințat de trimiterea unui inel cu diamant, purtînd monograma majestății-sale imperiale. Deoarece inelul întârzia, făcu o reclamație, și în cele din urmă îl primi. Mulțumi cu foarte multă răceală, dedică *Alchimistul* nu țarului, ci Idei Ferrier (pe atunci favorită) și la scurt timp publică în *Revue de Paris* un roman : *Memoriile unui profesor de scrimă*, ce avea să-l minieze pe țar, căci acest roman relata (sub nume false) povestea celor doi conspiratori decembriști, ofițerul de gardă Annenkov și soția sa, o tinăra modistă franțuzoaică ce-și însoțea soțul exilat în Siberia. Această poveste era pusă în gura profesorului de scrimă Grisier, căruia Annenkov îi fusese elev. Romanul fu interzis în Rusia unde, bineînțeles, toți cei care-l putură obține, chiar și împărăteasa îl citiră pe ascuns.

Astfel, cît timp a trăit Nicolae I, Dumas a fost *persoana non grata* în Rusia. El habar n-avea de acest lucru și, în 1845, cînd prietenii săi, soții Karatîghin, veniră la Paris, Dumas își reînnoi dorința de a vizita Rusia și de a fi prezentat împăratului. Soții Karatîghin se grăbiră să-l sfătuiască să renunțe la călătorie și, vreme de cîțiva ani, el nu se mai gîndi la Rusia. Dar, în 1851, Rusia începu din nou să-i trezească interesul prin amorurile fiului său, îndră-

gostit pe rînd de două doamne rusoaice : contesa Dimitri Nesselrode și prințesa Narișkina.

Aceste „legături“ accentuază și mai mult atracția puternică și naturală a lui Dumas-tatăl pentru ruși. Aceștia erau pe placul său. Bărbații, niște uriași care beau zdravăn ; femeile, treceau drept cele mai frumoase din Europa. Toată istoria acestei țări era bogată în drame singeroase, sensuale, necunoscute în Franța (unde doar Prosper Mérimée, al cărui public era destul de restrîns, mai povestise cîte ceva). Amestec seducător, atît pentru om, cît și pentru scriitor.

Astfel, cînd, în 1858, el întîlni la Paris, la hotelul „Cei Trei Împărați“ din piața Luvrului, un conte Kușelev Bezborodka și familia sa, care făceau o călătorie prin Europa cu două milioane de polițe pentru toți Rothschildzii din Viena, din Neapole și din Paris, li se alătură. Și nu era singurul. Familia Kușelev-Bezborodka mai aveau în suita lor pe un celebru profesor italian și un spiritist scoțian : Daniel Dunglas Home (mediumul îndrăgit al Eilsabethei Barrett Browning), care, încă din copilărie, avusese darul de a vedea dublu și puterea de a evoca spiritele. Ei se grăbiră să-l primească în anturajul lor pe acest francez atît de celebru și atît de plăcut cum era Dumas.

— Domnule Dumas, zise contesa, veniți cu noi la Petersburg.

— Imposibil, doamnă... Cu atît mai mult, cu cît, dacă aș merge în Rusia, n-ar fi numai pentru a vizita Petersburgul. Aș vrea să mai văd și Moscova, Nijni-Novgorod, Astrahan, Sevastopol și să mă întorc acasă pe Dunăre.

— Minunat, răspunse contesa. Eu am o proprietate aproape de Moscova ; contele are o moșie la Nijni, în stepa Kazanului, niște pescării pe marea Caspică și un conac la Isaccea...¹

Era o propunere cu totul amețitoare pentru acest călător care nu se simțea legat de Paris decît printr-un fir de păr —

¹ Alexandre Dumas, *Impresii de călătorie. În Rusia*, vol. I, p. 73, ediția Calmann-Lévy (Paris, 1876).

iar acest fir de păr era de femeie. Alexandru al II-lea îl urma la tron lui Nicolae I : deci viza era ușor de obținut. Dumas-tatăl primi. Cîteva zile mai tîrziu, trenul îl purta spre Cologne, Berlin și Stettin, iar de acolo călătorea cu vaporul pînă la Petersburg. În timpul călătoriei, multumită lecturilor proprii și povestirilor prietenilor de drum, el luă cunoștință de istoria familiei Romanov, tragică și nespus de scandaloasă.

În fine, vaporul se angajă pe râul Neva. Dumas debarcă și admiră troicile cu vizitii îmbrăcați în haine lungi, purtînd pe cap niște căciuli, „ca un pateu de ficat“, iar pe spate o plăcuță de aramă în formă de romb. Cunoscu de asemenea caldarîmul Petersburgului, care, în numai trei ani, distrugea trăsurile cele mai trainice. Împreună cu contele și contesa, asistă, în marele salon, la slujba religioasă oficiată de preotul casei. Gazdele lui Dumas erau mai bogate decît Monte-Cristo. Parcul lor avea trei leghe de jur împrejur. Două mii de persoane trăiau pe această proprietate.

De la Petersburg se îndreptă spre Moscova, unde fu primit de un conte din familia Narișkin, a cărui soție era franțuzoaică, Jenny Falcon, „o zîină grațioasă“ și soră a celebrei cîntărețe Cornélie Falcon. Îi făcu gazdei o curte insistentă : „Nu vă sărut decît mîna, dar îl invidiez pe acela care sărută tot ceea ce nu pot săruta“¹. Cincizeci de ani mai tîrziu, Jenny Falcon, octogenară, va lăsa să se înțeleagă că nu putuse rezista năvalnicelor asalturi ale Mușchetarului.

Îi făgăduiseră să-l ducă la tîrgul de la Nijni-Novgorod și se ținuseră de cuvînt. Brusc, la o cotitură a Volgăi, el văzu fluviul dispărînd sub o pădure de catarge pavoazate. Pe maluri, se auzea freamătul a două sute de mii de glasuri omenești. „Ca să poți să-ți faci o idee de furnicarul de pe malurile fluviului, scrie el, e de ajuns să te gîndești

¹ Colecția Spoelberch de Lovenjoul. Citat de Clouard.

la strada Rivoli, într-o seară cu focuri de artificii, cînd locuitorii Parisului se întorc la casele lor..."¹

Imediat, Alexandre Dumas deveni punctul de atracție al orașului Nijni-Novgorod. Guvernatorul general Alexandru Muraviov îl prezintă contelui și contesei Annenkov, pe care, fără să-i fi văzut vreodată, îi făcuse eroii romanului *Profesorul de scrimă* publicat în 1840. Cei doi soți fuseseră grațiați de Alexandr al II-lea ; ei îi făcură o primire călduroasă celui ce-i transformase în personaje de roman.

Cea mai mare bucurie a sa, pe parcursul acestei călătorii, a fost să constate că intelectualitatea rusă cunoștea pe Lamartine, Victor Hugo, Balzac, Musset, George Sand și chiar pe el însuși, la fel de bine ca și parizienii. În Finlanda, într-o minăstire, dăduse de o stareță ce devora romanul *Monte-Cristo*. Pretutindeni, marii duci, guvernatorii de provincie, mareșalii aparținînd nobilimii, boierii îi făceau o primire călduroasă. Funcționarii îl numeau : *Generalul*, pentru că purta în permanență cel puțin o cruce la gît. El le dădea lecții de bucatărie și primea de la ei sfaturi asupra felului cum trebuie să pregătești cega sau nisetrul sau cum să faci dulceață de trandafiri cu miere și scorțișoară. Apreciase „șășlicul” (frigăruie de miel făcută pe jeratic, după ce mai înainte era marinată timp de douăzeci și patru de ore în oțet și felii de ceapă), dar detestase *vodka*.

Dumas-tatăl către Dumas-fiul : *Scumpul meu fiu, scrisoarea ta mi-a sosit la Astrahan. Lockroy mi-a spus : „Cine vine în Astrahan aici rămîne.” Am crezut un moment că Lockroy era profetul profeților. O clipă, m-am crezut blocat aici pentru toată iarna. Dar fii liniștit ; plec mîine.*

Vrei să-ți faci o idee despre călătoria pe care am întreprins-o ? Ia o hartă a Rusiei ; face să te ostenești. Cu-

¹ Alexandre Dumas, *Impresii de călătorie. În Rusia*. vol. III, p. 247 a noii ediții Calmann-Lévy (Paris, 1878).

noști intinerariul pînă la Moscova așa că nu-ți mai spun nimic despre el. Pe drumul de la Moscova pînă la Borodino vei vedea două săbii încrucișate. Află că acolo s-a dat vestita bătălie din 1812. De la Borodino ne-am dus la Moscova și de aici la Troița. Troița se află către nord, lîngă un lac plin de heringi. Știi cît îmi plac. Nu trebuie deci să te miri că am făcut drumul pînă la Pereslov pentru a-i mânca.

De la Pereslov am mers la Apatino (nu căuta pe hartă acest oraș, căci nu-l vei găsi). E o bucată de pămînt de vreo treizeci de mii de pogoane, care n-are de ce să fie menționată pe harta Rusiei. De la Apatino la Kalezin (vei găsi Kalezin pe Volga așa cum zic rușii, care nu vorbesc încă destul de bine franțuzește pentru a ști că Volga este un nume masculin). De la Kalezin la Kostroma (citește Falsul Démétrius de Mérimée, în timp ce mă urmărești pe fluviu pînă la Kostroma). De la Kostroma la Nijni-Novgorod : tîrgul tîrgurilor, unde se află șase mii de prăvălii și un bordel cu patru mii de fete. După cum vezi, totul se face pe scară mare.

De la Nijni, unde i-am întîlnit pe Annenkov și pe Luiza, cei doi eroi ai romanului Profesorul de scrimă, întorși în Rusia după treizeci de ani de exil în Siberia... la Kazan, coborînd tot pe Volga. Apoi la Kameșin. La Kameșin, atenție ! În vizită la kirghizi... Caută pe hartă un lac, sau mai bine spus trei lacuri : lacul Elston. M-am instalat acolo, în mijlocul stepelor, și am luat masa cu un om minunat, Beklemîșev, hatman al cazaților din Astrahan. O oaie din Normandia e o nimica toată în comparație cu cele din pajistele sărate ale Astrahanului. Coada ni s-a servit separat : cîntărește, ea singură, patrușprezece livre¹. La desert, hatmanul mi-a făcut cadou căciula lui, din care s-ar putea face la Paris un foarte elegant manșon. O să-l vezi.

¹ O livră este egală cu o jumătate de kilogram (n.t.).

De la lacul Elston, urmărește-mă pînă la lacul Barkonșat ; este un lac foarte frumos, care măsoară de jur-împrejur două leghe. După ce am înconjurat lacul am fost întrebat dacă aș vrea să văd cel de-al treilea lac. Mă săturasem însă de atîta apă și de atîta stepă. Mi-am continuat călătoria pe Volga și am ajuns la Țarișîn. Il găsești pe hartă în locul unde Donul se apropie de Volga. Acolo am luat un vapor care m-a dus pînă la Astrahan.

Odată ajuns la Astrahan, am vînat puțin de-a lungul mării Caspice, unde gîsca sălbatică, rața, pelicanul și foca mișună ca becațele și broaștele pe Sena. Întorcîndu-mă la hotel am găsit o invitație a prințului Tiumen. Acesta-i un fel de rege calmuc, avînd cincizeci de mii de cai, trei mii de cămile și zece milioane de oi, și pe deasupra o fermecătoare nevastă de optsprezece ani, cu genele răsfrînte și care nu vorbește decît limba calmucă. Ea i-a adus ca zestre soțului (care avea deja zece mii) încă o mie cinci sute de corturi, împreună cu oamenii care se aflau în ele. Acest minunat prinț, care, în afară de cei cincizeci de mii de cai, cele treizeci de mii de cămile, cele zece milioane de oi și unsprezece mii cinci sute de corturi, mai are două sute șaptezeci de preoți, unii cîntînd la cimbale, alții la clarinet, unii din cochilie de melc, alții dintr-o trompetă lungă de douăsprezece picioare — acest minunat prinț ne-a oferit mai întîi, pagoda sa, un Te Deum... care a avut marele merit de a fi scurt. Dacă ar fi mai durat cinci minute, mi-aș fi pierdut unul din cele cinci simțuri.

După Te Deum, ne-a oferit, trebuie să recunosc, un prînz foarte bun a cărui piesă de rezistență era o pulpă de cal. Dacă-l vezi cumva pe Geoffroy Saint-Hilaire, spune-i că sînt de părerea lui, deoarece comparat cu calul, boul este vițel. Zic vițel pentru că îmi închipui că vițelul este carnea pe care tu o disprețuiești cel mai mult. După ce am prînzit, am asistat la o cursă de o sută cincizeci de cai, încălecați de tineri calmuci de ambele sexe, cursă la care au participat patru doamne de onoare ale prințesei...

Premiul, care consta dintr-un cal tânăr și un halat de stambă, a fost câștigat de un băiat de treisprezece ani...

După aceea, am asistat la o cursă de șaizeci de cămile încălecate fără șa de calmuci între douăzeci și douăzeci și cinci de ani, unii mai urîți decît alții. Dacă s-ar fi dat premii pentru urîtenie și nu pentru alergătură, prințul ar fi fost obligat să-i premieze pe toți.

După aceea am traversat Volga, care, în fața palatului prințului Tiumen, nu măsoară în lărgime mai mult de o jumătate de leghe și ne-am dus să vizităm o herghelie de patru mii de cai lăsați în libertate. Prințul s-a scuzat că n-a putut să ne arate mai mulți ; cum fusese anunțat doar în ajun de sosirea mea, aceștia erau singurii ce putuseră fi adunați în timpul nopții.

Aici am asistat la un spectacol minunat : prinderea cailor sălbatici cu lasoul. Încălecați pe deșelatele, caii o luau la goană, purtîndu-și călăreții pînă în Volga. Îi vedeai apoi zbatîndu-se în apă, rostogolindu-se pe nisip, zvîrlind din copite, mușcînd, nechezînd, cîte zece, cîte douăzeci, cîte cincizeci deodată ; numai privind o asemenea vijelie de cai și călăreți ți-ai putea face o idee...

Am traversat din nou Volga și am asistat la o vîânătoare de lebede cu ajutorul șoimilor. Această vîânătoare, ca și costumele prințului, ale prințeselor și ale doamnelor de onoare, are ceva din Evul Mediu, care te-ar fi fermecat, oricît de mult ai fi iubit timpurile moderne. După aceea, ne-am așezat la masă. Am început cu o ciorbă de mînz, căreia nu-i lipsea decît un corb ca să egaleze supeurile noastre de la Sainte-Assise. Restul, cu excepția unui cap de cal cu broaște țestoase, a fost împrumutat de la bucătăria burgheză. În acest timp, trei sute de calmuci aflați în curte mîncau un cal, tăiaș bucățele și aseasonat cu ceapă, două vaci și zece oi fripte. N-am văzut Nunta lui Gamache¹, dar acum nu regret acest lucru, fiindcă am văzut ospăturile date de prințul Tiumen.

¹ Aluzie la un episod din romanul *Don Quijote* de Cervantes,

Oare poți să crezi că am mâncat carne crudă de cal cu feliuțe de ceapă și am găsit-o excelentă ? N-aș putea spune același lucru despre răchiul preparat din lapte de iapă. Mi-a fost scîrbă ! Ne-am culcat tîrziu, fiindcă seara ne-am dus să bem un ceai în cortul prințesei. O să bem și noi ceaiul, la mine în grădină, sub un cort asemănător. Deoarece eram eroul acestei sărbători, au venit să mă îmbrace într-o blană de oaie negară. Doi calmuci m-au încins cu o centură de argint și m-au strîns atît de tare, încît mi-au făcut o talie ca a Annei. Apoi mi-au pus în mînă un bici cu care prințul Tiumen omoară lupul cu o singură lovitură dată peste bot. O să-l vezi și pe ăsta. Ți-l voi împrumuta pentru a-l răpune pe Rusconi, dacă Rusconi n-a murit cumva între timp.

Ne-am culcat (ah ! asta-i problema cea mai grea). Știi tu că de cînd mă aflu în Rusia n-am văzut nici urmă de saltea ? Patul este o mobilă total necunoscută pe care n-am regăsi-o decît în zilele, sau mai bine zis în nopțile cînd am dormit împreună cu francezii. Dar dormitoarele lor sînt admirabil parchetate și, după un anumit timp, ți se pare chiar că anumite podele nu sînt lipsite de elasticitate. Le prefer pe cele de brad, în ciuda gîndurilor ușor cam nebunești pe care ți le provoacă.

A doua zi, ni s-a adus fiecăruia, la pat, o cupă mare de lapte de cămilă. L-am băut pe nerăsuflăte implorînd ajutorul lui Buda... Vreau să-ți spun confidențial, că Buda este un zeu fals și, dacă ar fi avut un altar în aer liber, i-aș fi plătit-o, te asigur, cu vîrf și-ndesat. În fine, după prînz, mi-am luat rămas bun de la prințul Tiumen, frecîndu-mi nasul de al său, ceea ce în calmucă ar însemna : Sînt al tău pentru totdeauna, și de la prințesă, improvizîndu-i această capodoperă :

în care cei doi eroi principali asistă la un ospăț de nuntă al bogatului țăran Gamache, ospăț atît de abundent încît a devenit proverbial. (n.t.)

Dumnezeul regatelor a trasat frontierele ;
Aici el a pus munții, dincolo riurile.
Dar dumneavoastră, Domnul în marea-i bunătate
V-a dăruit o stepă cu-ntinderi neaflăte
Unde respiri, în fine,-n, deplină libertate,
Pentru-a avea imperiul cărui să-ți fiți stăpînă,
Demn de blîndețea voastră și-al vostru chip de zînă.

Ce să-ți mai spun ? Atunci cînd aceste versuri au fost traduse în limba calmucă, sora prințesei, Grușă (Agripina în traducere liberă), a vrut să aibă și ea un madrigal. I l-am ticluit imediat :

Dumnezeu a pecetluit soarta fiecăruia dintre muritori.
Dumneavoastră v-ați născut aici, în pustia dogoritoare,
Cu dinții de ivory și ochii de cicoare,
Pentru ca mîndra Volgă să aibă pe-al său mal
În nisipuri o perlă, și în stepa-i o floare.

Totul a fost primit cu zîmbete și, te asigur, nu era nevoie să fii din Paris ca să-ți dai seama cît valorau. În fine, așa cum îi spunea regele Dagobert cîinelui său, o societate oricît de plăcută ar fi ea, tot trebuie să o părăsești odată și odată. Am fost nevoit să-l părăsesc pe regele calmuc, pe sora sa calmucă, pe doamnele de onoare calmuce... Am încercat să-mi frec nasul de al prințesei, dar mi s-a spus că asemenea politețuri nu se fac decît între bărbați.

Tare mi-a mai părut rău... ¹

Exactitatea n-a fost niciodată punctul său tare, dar întîmplările descrise după întoarcerea din Rusia întrecuseră aventurile lui Monte-Cristo. Cine vine din depărtare poate născoci orice dorește. Ce contează ? Ascultătorii

¹ Biblioteca națională, departamentul manuscrise. A treia donație a lui Balachowsky-Petit. Scrisoare inedită.

erau fermecați. Iar el povestea așa de frumos și cu atita căldură încît toți erau încîntați, în frunte cu povestitorul.

★

Bucuria reîntoarcerii se risipi destul de repede. Parisul îl decepționează. O femeie care veni să-l vadă, Céleste Mogador ¹, fostă figurantă în revista localului Mabilie, fostă călăreată la circul Franconi, devenită contesă de Chabrillan prin capriciul unui fiu de neam mare, îl găsi trist : „Lipsa de bani a maestrului, scria ea, o ghiceai după geamurile sparte, după plantele uscate și prăfuite, după stinghiile din colivie care se legăneau melancolic, văduvite de păsările lor multicolore...” ²

— Tu ești, ingrato ? întrebă Dumas.

Ea îi întinse mîna ; el o luă în brațe.

— Nu strîng mîna decît bărbaților, zise el.

Alexandre Dumas-fiul se afla de față. Acesta nu-i plăcu deloc vizitatoarei, care-l găsi ironic, dorind cu tot dinadinsul să îndepărteze de tatăl său orice nouă prietenie cu o femeie. Totuși isteța Céleste izbuti mai tîrziu să devină prietena amîndurora. Ea îl prefera pe tată, pe care-l considera „mai bun și mai expansiv”. Acesta îi spunea că, pentru liniștea sufletească, e mai bine să fii indulgent și generos, zicîndu-ți : „Sînt un imbecil”, decît să-ți faci mereu *mea culpa* : zicîndu-ți „Sînt o canalie !” Ea venise să-i arate un roman (*Emigrante și deportate*) și să-l întrebe dacă accepta să-l corecteze, să-l semneze și să împartă drepturile de autor cu ea.

— Nu, răspunse el, nu fac treaba asta decît cu debutanții. Dealtfel, ai face mai bine să te lansezi în teatru. În romane sînt necesare tot felul de digresiuni ; este ceva

¹ *Elisabeth-Céleste Vénard*, zisă Céleste Mogador, contesă de Chabrillan (1824—1909).

² Cf. Françoise Moser, *Viața și aventurile Célestei Mogador*, p. 182 (Paris, Albin Michel, 1935).

obligatoriu, dar greu de făcut. E mai ușor să scrii teatru. Nu trebuie să descrii peisaje, portrete, sau toalete... Asta-i treaba decoratorilor.

Imediat, el îi propuse să se înscrie ca stagiară la Asociația autorilor dramatici ; se oferi chiar să intervină în acest scop. Era din partea lui o mare favoare. Lui Dumas îi era groază să-și înnoade în jurul gâtului cravată mare de mătase neagră îndoită ca un fular. Pe cînd coborau pe strada Amsterdam, unde închiriasse o vilăsoară care mai există și astăzi, la numărul 77, Céleste constată că mulți trecători recunoșteau părul cărunt și ondulat al lui Dumas-tatăl, și-l salutau cu respect.

— Ce bucuroși sînt toți acești oameni cînd vă întîlnesc ! zise ea.

— Știu că pe mine mă salută, răspunse cu politețe Dumas, dar de admirat tot pe tine te admiră.

În colțul străzii Saint-Lazare, vru să ia o birjă. Vizitiul se uită la uriașul burtoș, îl cîntări în minte și refuză „să-l încarce“ de teamă să nu rupă arcurile „droașcă“. Un prieten al lui Dumas, trecînd pe acolo, se opri și zise :

— Ia te uită ! Bună ziua, Dumas !... Tocmai veneam la dumneata.

Auzind numele celebru, birjarul se luminează la față :

— Ah ! Dumneavoastră erați domnule Dumas ? Domnul *Alexandre* Dumas ?... Urcați ; vă voi duce unde doriți.

Céleste Mogador își dădu seama că „marele om era sensibil la aceste mici semne de simpatie ale poporului“. Ele îl impresionau și-l linișteau în același timp. Lumea celui de-al doilea Imperiu îl trata mai puțin bine decît cea de pe vremea lui Ludovic-Filip. Prințesa Mathilde spunea acum că „Dumas ajunsese de nesuportat și că ea îl considerase totdeauna o *paiată amuzantă*“. Ducele d'Orléans și ducele de Montpensier dăduseră dovadă de o mai mare delicatețe, atît în vorbe, cît și în sentimente.

TATĂL TATĂLUI SĂU

„Cunosc un autor dramatic căruia Dumas-fiul i-a dezvăluit aproape cu exactitate atît defectele cît și calitățile : Dumas-tatăl.“

LÉON BLUM

Către anul 1859, tatăl și fiul erau la fel de celebri și unul și celălalt. Se asemănau prin trăsături, prin statură și prin nevoia de a se lăuda. Dar, în alte privințe, erau total deosebiți și se judecau unul pe celălalt : „Eu îmi aleg subiectele din lumea viselor mele, zicea Dumas-tatăl ; fiul meu și le ia din realitate. Eu lucrez cu ochii închiși ; el lucrează cu ochii deschiși. Eu desenez ; el fotografiază“. Și mai departe : „Alexandre nu face literatură, ci muzică. Nu vezi la el decît bare și, din cînd în cînd, cîteva cu-vinte“¹. Tatăl crease minunați reparatori de greșeli, fără să-i pese că el însuși comitea greșeli destul de grave ; fiul juca, chiar și în viața de toate zilele, rolul lui Athos se-mețul.

Deseori, fiul îi reproșa tatălui că-i dăduse o proastă educație : „Făceam bineînțeles ceea ce observam că faci și tu ; trăiam cum m-ai învățat tu să trăiesc“². Condamna datoriile și numeroasele legături amoroase ale unui om mai mult decît copt. Cîteodată Alexandre II îi adresa lui Alexandre I adevărate muștrări paterne. Atunci capul cărunt al bătrînului țap se înclina cu pocăință și, seara, îi dăruia fiului niște mere frumoase, la fel cum odinioară, dorind să fie iertat, îi adusese un pepene galben Catherinei Labay.

¹ Citat de P. Lamy, *Teatrul lui Dumas-fiul*.

² Alexandre Dumas-fiul, *Un tată risipitor*, actul I, scena XII. *Teatru complet*, ediția actorilor, vol. III, p. 318.

Dumas-fiul găsea, în raporturile sale cu Dumas-tatăl, subiecte de piese. *Fiul natural* (1858) și *Un tată risipitor* (1859) sînt autobiografice, în măsura în care pot fi operele de artă, și anume cu profunde deformări. Dumas-tatăl se bucura. Știa că fiul îl iubește. Dealtfel fiul o mărturisea :

Tu ai devenit Dumas-tatăl pentru oamenii respectuoși, moș Dumas pentru obraznici și, printre clevetiri de tot soiul, ai putut auzi uneori și aceste cuvinte : „Cu siguranță fiul are mai mult talent decît eu“. Cît trebuie să fi ris atunci !

Ei bine, nu, tu ai fost mîndru, tu ai fost fericit, ca un adevărat tată ; n-ai dorit decît să crezi și ai crezut, poate, ceea ce se spunea. Om mare și celebru, naiv și bun, care mi-ai fi dăruit gloria ta, așa cum îmi dădeai bani cînd eram tînr și leneș, ce fericit sînt că, în sfîrșit, am prilejul să mă închin în fața ta în mod public, să-ți aduc omagiu în plină zi și să te îmbrățișez din toată inima în fața viitorului...¹

Odată ce au fost date uitării toate mîniile și toate rachiunile, Dumas-fiul a văzut în tatăl său cel mai bun prieten, maestrul și chiar discipolul său. Căci bătrînul scriitor, miracol viu, se reînnoia. Așa cum fiul studiasse profund structura dramelor tatălui său, tatăl, sub influența fiului, devenea mai realist. Părăsise regii și ducesele, în favoarea burghezilor și a oamenilor simpli. *Lucrătorul în marmură* este o piesă ce aduce în scenă viața casnică și simplă ; *Contele Hermann*, un *Monte-Cristo* fără răzbunare, fără tirade. Tată și fiu, aveau „vigoarea familiei“ susținînd drame și comedii. Amîndoi, și mai ales fiul, credeau că un scriitor poate și are datoria să apere anumite teze. Acest lucru îl indigna pe Gustave Flaubert : „Închipuiți-vă că unii în-

¹ Alexandre Dumas-fiul, Prefață la *Fiul natural* ; *Tăgăru complet*, ediția actorilor, vol. III, p. 20.

cearcă să mă confunde cu tinărul Alex. *Madame Bovary* a mea a devenit acum o *Damă cu camelii* ! Brr !...¹

După moartea tatălui, Hugo îi compară pe cei doi : „Tatăl era un geniu, spune el, ba chiar avea mai mult geniu decît talent. Imaginația sa zămislea o mulțime de fapte pe care le arunca claie peste grămadă în cuptor. Ieșea oare bronz sau aur ? Iată o întrebare pe care el nu și-a pus-o niciodată. Nu izbutea să epuizeze ardoarea naturii sale tropicale în efuziunile operei sale prodigioase ; simțea nevoia să iubească și să se dăruiască, iar succesul prietenilor săi era de asemenea și al său. — Dar Dumas-fiul ? l-a întrebat cineva. — Este exact opusul său... Tatăl și fiul se află la cei doi poli. Dumas-fiul are talent, atîta cît poate avea cineva, dar nimic altceva decît talent.”²

Aceeași era, în jurul anului 1859, și părerea contesei Dash³. Despre Dumas-tatăl ea scria :

Nu te poți supăra pe Dumas decît de departe. Te apropii de el cu o ranchiună justificată, cu sentimente ostile ; dar găsindu-te în fața acestui surîs bun și spiritual, a acestor ochi care sclipesc, a acestei mîini pe care el ți-o întinde cu toată sinceritatea, uiți toate supărările ; după o clipă îți amintești de ele și-ai vrea să te plîngi ; nu vrei să cedezi acestui val ce te poartă, de care ți-e aproape rușine, atît de mult ai impresia că te domină. Te dai bătut ; îți vei reproșa slăbiciunea îndată ce el va fi terminat de povestit.

Este în același timp sincer și ascuns. Nu este fals, minte deseori, dar fără voia lui. Începe prin a spune (ca noi toți) o minciună necesară, amabilă ; îți relatează o întâmplare apocrifă. După opt zile, minciuna și povestirea au devenit

¹-Gustave Flaubert, *Correspondență*, vol. IV, pag. 190.

² Cuvinte citate în *L'Opinion*, numărul din 1 august 1924.

³ Pseudonim al vicontesei Poilloûe de Saint-Mars, care mai semna și Jacques Reynaud.

realitate. Nu mai minte ; crede ceea ce spune ; s-a convins pe sine și convinge...

Un lucru pe care refuzi să-l crezi, dar care totuși este adevărat, este statornicia legendară a marelui romancier în dragoste. Remarcați, nu spun fidelitate. El face o deosebire radicală între aceste două cuvinte care nu se aseamănă deloc. Niciodată n-a putut părăsi o femeie. Dacă acestea nu i-ar fi făcut serviciul să-l părăsească, el ar avea și acum toate amantele sale, începînd cu prima pînă la ultima. Nimeni altul, mai mult decît el, nu ține la deprinderi. Este un om blînd și foarte ușor de condus : dealtfel nici nu cere altceva...

Dumas își admiră în mod sincer confrății. Cînd este vorba de Victor Hugo, chipul său se însuflețește brusc și este fericit să-i aducă laude ; ar lupta cu înverșunare împotriva oricui ar îndrăzni să-l contrazică. Și nu se preface, crede în ceea ce afirmă. Se consideră egal cu Hugo dar îl vrea alături. Simte nevoia să împartă cu el laudele pe care le primesc împreună. Hugo și cîțiva alți scriitori fac parte din strălucirea sa ; fără ei, gloria i s-ar părea incompletă.¹

Iar despre Dumas-fiul, aceeași femeie de litere scrie :

Copiii cofetarilor și ai plăcintarilor nu sînt lacomi. Fiul lui Alexandre Dumas, creditorul general al celor ce nu se achită, nu putea să arunce pe fereastră nici banii și nici prietenia. Extrema prudență a lui Alexandre este rezultatul educației și al exemplelor ce i s-au dat. Viața tatălui a fost pentru el un felinar plantat deasupra abisului.

Dumas-fiul este, mai întîi de toate, omul datoriei. El își va îndeplini toate îndatoririle... Nu veți găsi la el acea pornire inițială plină de căldură a lui Dumas-tatăl. Este un om rece în aparență și poate a devenit într-adevăr în clipa cînd prima flacără a pasiunilor s-a stins. Tinerețea — și

¹ Jacques Reynaud, *Portrete contemporane*, pp. 17—21 (Paris, Amyot, 1859).

poate chiar adolescența sa — au fost furtunoase. A început să fie mai temperat în ziua în care și-a încercat soarta în literatură. S-a maturizat în douăzeci și patru de ore, sub lumina puternică a unei lustre și în zgomotul aplauzelor. În prezent este un om cu judecată ; își calculează existența, nefăcînd nimic fără să reflecteze, analizînd oamenii și lucrurile, ferindu-se de surprize și de înflăcărări ; și evitînd să capete deprinderi chiar dacă acestea produc plăcere și mîngîiere.

Este un om de onoare care-și respectă făgăduințele. Este serios, are o fire pozitivă, face economii, își plasează fondurile, urmărește cu îngrijorare cursul bursei și se gîndește să-și făurească un viitor. Visul său este să trăiască la țară. Aspiră de pe acum la liniște și la o viață retrasă...

Nu are încredere în oameni. Are o părere cam proastă despre specia umană. Vrea să cunoască întotdeauna cauzele lucrurilor pe care le vede... Ironia sa este profundă, ea nu ridiculizează, mușcă. Are prieteni care-l iubesc mai mult decît îi iubește el pe ei. Principala caracteristică a firii sale este dezamăgirea, fruct amar al experienței...

Pasiunea, așa cum era concepută acum douăzeci și cinci de ani, constituie tema permanentă a epigramelor sale. Femeile neînțelese și destrăbălate nu se vor bucura de nici un fel de simpatie din partea sa. Dacă le-ar vedea plîngînd, le-ar spune bucuros : „Și ce dovediți cu asta ?...”¹

Amîndoi erau admirabili interlocutori, dar fiecare în felul său. Dumas-tatăl inventa în timp ce vorbea și compunea cîte un capitol de roman.

L-am ascultat, spune doctorul Ménière, pe Alexandre Dumas relatînd bătălia de la Waterloo în fața generalilor ce participaseră la luptă. El vorbea mereu, îi tot dădea îna-

¹ Jacques Reynaud, *Portrete contemporane*, pp. 31—33 (Paris, Amyot, 1859).

inte, stabilind locul trupelor și citind nume eroice. Unul dintre generali izbuti în cele din urmă să-l întrerupă :

— Dar nu-i chiar așa, dragul meu domn : doar eram și noi de față, da, eram și noi...

— Atunci, domnule general, însemnează că n-ați văzut nimic...¹

Dumas-fiul, mai scurt la vorbă, făcea impresie folosind cuvinte aspre, adesea strălucitoare.

Jurnalul fraților Goncourt, 20 mai 1868 : Aseară, acasă la prințesă, am ascultat pentru prima dată cuvintele pline de spirit ale lui Dumas-fiul. O vorbă cam zgomotoasă, dar totuși acceptabilă ; răspunsuri care izbesc ca niște lovituri de spadă, fără să țină cont de politete ; o cutezanță vecină cu obrăznicia și care-ți dă siguranța succesului ; pe deasupra o amărăciune crudă... dar, fără îndoială, un spirit cu totul mușcător, care taie în carne vie, un spirit biciuitor, pe care-l gădesc superior spiritului pe care autorul dramatic îl folosește în piesele sale, superior prin concizia sa și prin vigoarea sa, prin marea spontaneitate !

A vrut să demonstreze că, la toți oamenii, fără nici o excepție, toate sentimentele și toate impresiile depind de buna sau proasta dispoziție a stomacului, și a relatat, pentru a-și susține teza, povestea unui soț, prieten de-al său, pe care-l invitase la masă în seara decesului soției acestuia, soție pe care o adorase. Îi servise cu o bucată de carne de vită, dar când soțul i-a întins farfuria i-a cerut cu o voce blândă, aproape rugătoare : „Puțin mai grasă, dacă se poate“.

„Stomacul, ce vreți ? adăugase Dumas. Avea un stomac excelent ; nu putea să fie foarte amărît... Semăna cu Mar-

¹ Jurnalul doctorului Prosper Ménière, p. 7 (Paris Plon, 1902).

chal. Marchal n-a putut fi niciodată amărit cu stomacul său !...¹

Viața privată a lui Dumas-fiul, alături de prințesa cu ochi verzi, nu era deloc ușoară. Dar el continua să admire „aceste doamne rusoaice pe care Prometeu trebuie că le-a făurit dintr-un bloc de zăpadă găsit în Caucaz și dintr-o rază de soare furată de la Jupiter... aceste femei înzestrate cu o finețe și o intuiție superioare, datorită naturii lor duble de asiatică și europene, datorită curiozității lor cosmopolite și a deprinderilor lor lenevoase... aceste creaturi excentrice vorbind toate limbile... care vînau urși, mîncau bomboane, rideau în nasul celui ce nu știa să le stăpînească... acest gen feminin cu vocea muzicală și răgușită totodată, superstițios și sceptic, calin și feroce, a cărei originalitate specifică este de neuitat, ce se sustrage oricărei analize, ce sfidează orice imitație...”²

Timpul deformează temperamentele oamenilor. Dumas-tatăl urcase pe scenă pe vremea cînd oamenii își încercau norocul. Parisul anului 1828, care se plictisea, își aștepta cuceritorul. Nu trecuse mult de cînd un simplu soldat devenea, în patru ani, general. Lumea era nerăbdătoare să vadă totul, să aibă totul. Accepta extravaganța, pentru că viața reală era fantastică. Dumas-tatăl reușise să fie în mod spontan dramatic, emfatic, spiritual și boem fără scrupule. Fiul nutrea o cu totul altă ambiție : aceea de a obliga lumea să-și modifice părerea că „un Dumas” n-ar fi o lectură serioasă și să demonstreze că un autor dramatic putea fi un om cumsecade, în sensul clasic al cuvîntului. El se făcuse apărătorul a ceea ce îi lipsise cel mai mult : familia, și dușmașul neînduplecat a ceea ce-l rănise : che-
fliul, curtezana, adulterul.

¹ *Jurnalul fraților Goncourt*, vol. III, pp. 207—208 a ediției originale (Paris, Charpentier, 1888).

² Alexandre Dumas-fiul, *Note asupra Fiului Natural, Teatru complet*, ediția actorilor, vol. III, pp. 248—249.

De asemenea, suferea, din ce în ce mai mult, în fața aspectelor dezgustătoare ale existenței tatălui său. În 1858, un proces penibil i-a adus față în față pe Dumas și pe fostul colaborator Maquet. Cu zece ani mai înainte, acesta îi dăduse lui Dumas un fel de *chitanță de descărcare* pentru operele trecute, în schimbul unor angajamente în perspectivă ce nu fuseseră respectate. Dumas-tatăl, care întreținea un adevărat harem și oferea casă și masă la vreo zece amante, foste și prezente, cheltuise, o dată cu partea drepturilor sale de autor, și pe a lui Maquet, burghez econom, ce se mulțumea cu o singură amantă (o femeie măritată, pe care o răpise), căreia îi era credincios și o ascundea la țară, pentru a nu o compromite. Exasperat, Maquet îl dădu în judecată pe Dumas cerind să i se recunoască paternitatea lucrărilor : *Cei trei mușchetari, Doamna de Monsoreau, Conte de Monte-Cristo* și a tuturor celorlalte romane. Mulți îi luară apărarea. Fostul redactor șef al gazetei *Le Siècle*, Charles Matharel de Fiennes, îi scrie :

22 ianuarie 1858. Dragă domnule Maquet : *Vă trimit câteva rînduri, pentru a vă informa că am citit darea de seamă asupra procesului dumneavoastră și că mărturia mea poate să îndrepte o greșeală. În 1848, Le Siècle publica Vi-contele de Bragelonne... La ora șase seara, am fost anunțat că romanul foileton (pe care cineva se dusesse să-l aducă de la Alexandre Dumas care se afla la Saint-Germain) se pierduse. Le Siècle avea nevoie de foiletonul său... Cei doi autori îmi erau cunoscuți, unul locuia la Saint-Germain, altul la Paris ; m-am dus să-l caute pe cel mai ușor de găsit. Dumneavoastră tocmai erați la masă. Ați avut bună-tatea să lăsați mîncarea la o parte și să veniți la cabinetul direcțiunii. Parcă vă văd și acum lucrînd : scriați între o ceașcă de supă și un pahar de vin de Bordeaux, pe care vi-l oferise Le Siècle. De la ora șapte seara pînă la miezul nopții, ați scris foaie după foaie. Din sfert în sfert de oră, eu le înmînam zețarului. La ora unu noaptea, jurnalul*

apărea cu Vicontele de Bragelonne. A doua zi, mi s-a adus foiletonul de la Saint-Germain, care fusese regăsit. Din cele cinci sute de rînduri ce compuneau romanul foileton, comparînd textul scris de Maquet cu al lui Dumas, doar vreo treizeci se deosebeau ! Iată adevărul. Faceți ce doriți cu această declarație. Deoarece amintirile mele ar putea fi acuzate de inexactitate, i-am rugat pe responsabilul jurnalului, pe șeful culegătorilor și pe corector să certifice și ei faptele... ¹

Mărturia aceasta nu fusese edificatoare și Maquet pierduse procesul. Dar negocierile continuaseră. Cei doi oameni aveau nevoie unul de celălalt. Desăvîrșitul Noël Parfait încerca să slujească de intermediar.

Noël Parfait către Dumas-tatăl, 6 octombrie 1859 : Cred cu tărie și cu toată sinceritatea că sfătuindu-te să te împaci cu Maquet îți dau un sfat bun — și că nici unul dintre cei ce te iubesc nu te va condamna... Spune un singur cuvînt și totul se va aranja, sper. Cine altul, decît tu, ar putea face acest frumos gest ?... Aș fi fost surprins văzînd că te judeci mereu cu Maquet, eu care te cunosc atît de bine, dacă n-aș fi știut că neînțelegerea voastră se datorează unui anturaj ce vă îndeamnă la rele. Lasă la o parte răutăatea oamenilor de afaceri; devino din nou tu însuși, adică bunul, excelentul Dumas, gata să-și deschidă inima chiar și în fața celor ce ar lăsa să se creadă, pentru moment, că n-au cunoscut-o... ²

Dumas-tatăl păru că cedează, apoi își schimbă părerea :

¹ Biblioteca națională, departamentul manuscrite, N.A.F. 11917, folio 145.

² *Idem*, folio 363.

Dumas-tatăl către Dumas-fiul, Neapole, 29 decembrie 1860 :

Maquet este un om cu care nu mai pot avea nici un fel de legături. Maquet acesta care, așa cum ne înțelegeam, trebuia să-mi dea banii direct în mână, după ce a încasat o treime din drepturile de autor pentru Hamlet¹, la care n-a contribuit nici cu o iotă, și două treimi din drepturile pentru Mușchetari², și-a însușit toată suma. Maquet pentru mine este un hoț.

Cărțile mele îmi aparțin și mă costă destul de scump. Sint averea voastră, a sorei tale și a ta, și, pentru ca să vă aparțină cu adevărat, într-o bună zi ți le voi vinde ție ; pentru lucrul acesta nu va trebui să plătim decât cheltuielile de înregistrare ; dar, cîți timp voi mai trăi, prietenul meu Maquet nu va mai avea nici, o legătură, nici cu mine, nici cu cărțile mele³.

Lui Noël Parfait, Dumas îi scrisese exact contrariul : „Arată-i lui Maquet această scrisoare și spune-i, strîngîndu-i mîna, că nimic nu putea să-mi facă o mai mare plăcere decît propunerea ta...”

Toate aceste litigii murdare îl dezgustau pe Dumas-fiul. Zestrea promisă sorei sale (120 000 de franci) nu fusese niciodată onorată, lucru foarte jenant pentru Marie care locuia la Châteauroux, la doamna Petel, mama soțului ei și care, de dimineată pînă seara, își trata nora ca pe o să-răntoacă. Cum Dumas-tatăl era mereu plecat în călătorie, sau în vreun ascunziș sentimental cu vreo puicuță, Dumas-fiul trebuia să urmărească procesele și să-i potolească pe jurnaliști. Uneori el se plîngea. George Sand îl liniștea.

¹ Dramă în cinci acte și opt tablouri, reprezentată la Teatrul Istoric în 15 decembrie 1847.

² *Mușchetarii*, semnați de Dumas și Maquet, au fost reprezentați la Ambigu în 27 octombrie 1845.

³ Biblioteca națională, departamentul manuscrise, N.A.F. 24641, folio 108.

George Sand către Dumas-fiul, Nohant, 10 martie 1862 :

Vă asigur că bătrînul Dumas nu datorează bogăția aptitudinilor sale decît faptului că și le-a cheltuit mereu. Cît despre mine, am gusturi nevinovate ; de aceea nu fac decît lucruri simple ca bună ziua. Dar el, care poartă în sufletul său o lume de evenimente, de eroi, de trădători, de vrăjitori, de întîmplări, el care este drama în persoană, nu credeți că gusturile nevinovate i-ar fi stins flacăra dăruirii? Avea nevoie de o viață tumultuoasă pentru a reînnoi mereu gigantul focar al vieții. Nu-l veți schimba niciodată și veți purta mereu pe umeri greutatea acestei duble glorii : a dumneavoastră și a sa. A dumneavoastră cu toate roadele ei, a sa cu toți spinii pe care-i are. Ce vreți ! El e zămislicitorul marilor dumneavoastră calități și crede că nu vă mai datorează nimic... Este cam greu și anevoios să fii cîteodată obligat să devii tatăl tatălui tău ¹.

Cum să nu iubești din tot sufletul acest om minunat care, cu un enorm lanț de aur peste vesta de pichet alb, umflată de pîntecele voluminos, aplauda piesa *Un tată risipitor*, care se ridica în picioare și saluta cînd publicul îl aclama pe autor și a cărui înfățișare veselă și mîndră părea că spune tuturor : „Știți, cel care a scris piesa aceasta este băiatul meu“.

Băiatul, la rîndul său, își admira tatăl : „Este așa cum este, fără s-o știe. Numai astfel poți recunoaște oamenii cu un geniu adevărat și natural“. Că tatăl a fost risipitor și desfrînat, nu se poate nega, din păcate. Dar că a fost omul cel mai bun și scriitorul cel mai generos, în sensul cel mai complet al acestui frumos cuvînt, iată un lucru de care fiul era convins și, în zilele sale bune, fericit.

¹ George Sand, *Correspondență*, vol. IV, pp. 322—323.

PARTEA A OPTA

PIELEA DE SAGRI

„Orice exces de viață scurtează viața“

ALAIN

I

CÎND DUMAS-TATĂL CUCEREȘTE PE EMILIE ȘI ITALIA

Începînd cu anul 1860, Dumas-tatăl își manifestă iarăși dorința de a părăsi Parisul și Franța. După fiecare călătorie el se înapoia acasă cu un enorm bagaj de *impresii*, ce umpleau cu ușurință patru sau șase volume. Aventurile îl amuzau și îl îmbogățeau. Un dublu profit. Epigramiștii făceau haz :

*Alexandre Dumas vagabondează ca să ne scrie
Impresiile sale de călătorie,
Iar publicul e-atît de-ncîntat de-această-nștiințare
Încît ar dori, vă dau garanție,
Să-l trimită pe autor la plimbare.*

Risipitorul avea pe atunci, ce miracol !, un cont creditor. Tocmai făcuse, cu editorul Michel Lévy, pentru ansamblul operelor sale, un contract ce îi asigura un avans de o sută douăzeci de mii de franci-aur¹. Oricine altul decât el ar fi rămas bogat pînă la sfîrșitul zilelor sale. Dar pentru Dumas, o asemenea casă doldora de bani constituia un adevărat scandal. Cum să o golească ? Nimic mai simplu. De ce n-ar face ca Lamartine și Chateaubriand, o călătorie în Orient ? Această călătorie i-ar oferi posibilitatea satisfacerii unei vechi curiozități, constituind totodată un bun prilej de a pleca departe de Paris împreună cu femeia pe care-o iubea.

Favorita de acum era o actriță blondă și fragilă, Emilie Cordier². Tatăl acesteia fabrica găleți de lemn pentru cărăușii de apă. Copilă plătindă, citise mult din Victor Hugo, Balzac și mai ales Dumas, pe care îl adora. Cînd fata deveni ceva mai voinică, părinții o dădură să învețe meserie, mai întîi la o lenjereasă și apoi la Hale. Ea avea un singur vis : să intre la teatru. În 1858, o prietenă de-a mamei sale o prezintă lui Dumas, cu speranța că el îi va oferi un rol cît de mic. Scriitorul pleca atunci în Rusia, însă nu uitase de dragălașa fetiță, și, la înapoiere, în 1859, îi scrisese să vină să-l vadă în vilișoara-i derăpănată de pe strada Amsterdam nr. 77. Emilie veni și rămase. Avea pe atunci nouăsprezece ani, iar Dumas cincizeci și șapte. Curînd, ea se dovedea a fi o iubăreată focoasă, fapt ce stîrni afecțiunea amantului nesătul. Temperamentul ei de actriță însă era, din nefericire, departe de temperamentul de amantă.

Dumas spera în mod naiv, ca întotdeauna dealtfel, ca fiica sa (a cărei căsătorie fusese un eșec) să devină prietena amantei sale ; Dar Marie Petel, credincioasă metodei sale, se prefăcea că greșește trimițînd scrisori pe adrese

¹ Arhivele Casei Calmann-Lévy.

² Emilie Cordier (1840—1906), s-a născut din căsătoria lui Pierre François Cordier (1796 ?) cu Arsène-François Guimoussin (1810—1871).

interzise, rătăcind scrisorile cele mai compromițătoare în locurile cele mai primejdioase și semănînd pretutindeni discordia. Era timpul să plece.

În primăvara anului 1860, construindu-și la Marsilia o mică goeletă, „Emma” (un fel de barcă prevăzută cu punte), Dumas se îmbarcă împreună cu Edouard Lockroy, Noël Parfait și o foarte frumoasă creatură îmbrăcată în costum de marinar de operetă, numită la bord : *Amiralul*. Era Emilie Cordier. Dumas o prezenta cînd ca pe fiul său, cînd ca pe nepotul său.

Începutul călătoriei fu cît se poate de vesel. Singura cabină a vasului era atît de joasă, încît uriașul își lovea fruntea în fiece zi. Dumas se ocupa de bucătărie, pălăvrăgea, iubea. Cu prilejul unei escale la Geneva, află că marele Garibaldi, luptătorul neînfricat pentru independența Italiei, intenționa să ia de la Bourboni Sicilia și orașul Neapole, pentru a le dărui Italiei (care, spera el, avea să-și dobîndească unitatea teritorială). Dumas îl cunoștea pe acest Garibaldi, cu ochi de vultur, cu barbă roșcată, cu un *poncho* adus din campaniile făcute în America de Sud. Pe vremuri fusese să-l vadă la Turin și proiectase o carte despre el. Moștenise de la generalul Dumas o legitimă ură împotriva Burbonilor din Neapole. Se hotărî să se alătore frumoasei aventuri garibaldiene.

Ce avea de făcut ? Nimic ! Dar, spune Charles Hugo, Dumas nu voia să piardă ocazia de a fi părtaș la evenimentele răsunătoare. Cînd auzea de un guvern provizoriu, se înfățișa ca un vechi prieten. Intra ; strîngea mîna : „Bună ziua ! Despre ce este vorba ? Iată-mă, am venit”. Se știa atît de cunoscut, încît se credea întotdeauna așteptat.

Revoluțiile erau marea lui pasiune, scria Charles Hugo. Naționalitățile erau patria lui. La Paris, la Roma, la Varșovia, la Atena, la Palermo, îi ajutase mai mult sau mai puțin pe patrioții aflați în momente dificile. În trecere, oferea tuturor sfaturile unui om foarte grăbit, dar de care

ei trebuiau să profite cât mai repede, căci avea douăzeci și cinci de volume de predat la sfîrșitul săptămînii. Acesta era Dumas ca om politic. Din fiecare eveniment, își extrăgea plăcerile celebrității, iar ceremonioasa Istorie, în clipele ei de destindere, îl bătea prietenește pe umăr spunînd : „Acest drag Dumas !“ ...¹

Dar iată că planurile campaniei sînt brusc suspendate. Două vase, și „Emma“, vor transporta trupe pe coastele Siciliei. Englezii, care aduseseră acolo vapoare de război, păstrau o neutralitate mai mult decît binevoitoare. După nici o lună de la plecarea din Marsilia, iată-l pe Dumas la Palermo. Cei O mie de oameni ai lui Garibaldi sînt primiți de sicilienii cu delir. Unul dintre ei relatează sosirea lui Dumas :

Intorcîndu-ne de la palatul Pretorio, tocmai voiam să escaladăm o baricadă, cînd văzurăm un om foarte frumos venînd în întîmpinarea noastră și salutîndu-l în franțuzește pe general Garibaldi. Acest bărbat voinic era îmbrăcat în alb și purta o imensă pălărie de paie împodobită cu trei pene : una albastră, alta albă și a treia roșie.

— Ghiciți... Cine este ? întrebă Garibaldi.

— Cine poate să fie răspund eu... Louis Blanc ? Ledru-Rollin ?

— Pe naiba ! reia generalul rîzînd, este Alexandre Dumas !

— Cum ? Autorul Contelui de Monte-Cristo și al celor Trei Mușchetari ?

— Chiar el în persoană.

Marele Alexandre îl îmbrățișează pe Garibaldi, îl copleșește cu tot felul de manifestări de dragoste, apoi intră în palat altăuri de el, discutînd și rîzînd cu glas tare, ca și

¹ Charles Hugo, *Oamenii din exil*, pp.94—95.

cînd ar fi vrut să umple clădirea cu hohotele sale de ris și cu vocea sa puternică.

Ni s-a anunțat prînzul. Alexandre Dumas era însoțit de o grizetă îmbrăcată bărbătește, sau mai exact în costum de amiral. Această grizetă micuță, numai mofturi și ifose, o adevărată poapă, s-a așezat la dreapta generalului în modul cel mai natural cu putință.

— Drept cine ne ia acest ilustru scriitor? spusei eu vecinilor mei. Este adevărat că le mai acorzi poeziilor anumite favoruri, dar dreptul de a o așeza pe această minusculă fîcă a păcatului alături de general nu i l-ar fi acordat nici pămîntenii și nici zeii.

Marele Alexandre prînzea ca un poet și se dovedi de o elocință atît de spumoasă, încît nimeni nu mai îndrăzni să deschidă gura. Trebuie să mărturisesc că vorbea la fel cum știa să scrie, iar eu îl ascultam cu gura căscată.¹

Amiralul aștepta un copil. Cu cîteva săptămîni înainte, Dumas îi scrisese prietenului său Robelin :

Dragul meu Robelin, mă adresez unui om care a avut patru spre zece copii și care, obișnuit cu necazul, îl înțelege cu siguranță și pe al altora. Tînărul acela plătînd și drag, pe care l-ai văzut acasă la mine, era băiat, în timpul zilei, și fată, în timpul nopții. Odată, pe cînd era femeie, i s-a întîmplat un accident care, în luna ce-a urmat, și-a arătat urmările. Domnul Emile a dispărut, iar domnișoara Emilie este însărcinată și prin urmare obligată ca peste două luni să mă lase să continui călătoria singur. Între 15 și 20 iulie va fi la Paris. Poți să-i găsești, în această perioadă, un mic apartament mobilat, la țară sau în împrejurimi?... Răspunde-mi pe adresa de la Malta, dragă prietene. Plecăm mîine sau poimîine la Palermo. Fără doar și poate,

¹ Giuseppe Bandi, *Cei O mie, expediția lui Garibaldi în Sicilia*, pp. 201—202 (Florența, A Salani, 1906).

*domnișoara Emilie, redevenită domnul Emile, mă va reîn-
tîlni imediat după aceea...*²

Căci Dumas voia să trăiască „continuarea în numărul următor“. După victoria din Sicilia, Garibaldi urma să treacă prin strîmtoarea Messina și să înainteze spre Neapole. Îi lipseau puștile, munițiile și bani ca să le cumpere. Dumas mai avea încă goleta sa și cincizeci de mii de franci. Cu fastuoasa și obișnuita-i generozitate, el puse totul în serviciul luptei pentru *Italia una*. Garibaldi acceptă. La 7 septembrie 1860, îmbrăcat într-o cămașă roșie, Dumas își făcu intrarea în Neapole. Pe vremuri familia regală întemnițase și-l torturase pe tatăl său ; acum el o alunga din capitală. Frumoasă răzbunare cu întîrziere, în stilul lui Dumas-Edmond Dantès.

La Neapole Garibaldi îl numi directorul Antichităților și îi repartiză ca „locuință de lucru“ palatul Chatamone, reședința de vară a regelui Francise al II-lea. Iată-l pe Dumas triumfînd. Conduce săptămîrile de la Pompei. Înființează un jurnal : *L'Indépendante*, Napolitanii se amuză (la început) pe seama acestui bărbat voinic, exuberant și vesel. El începe aici o viață nouă, care îl consolează de nerecunoștința francezilor.

La 24 decembrie 1860, amiralul Emile naște o fetiță „cît un degețel“ : Micaëlla-Clélie-Josepha-Elisabeth. Céleste Mogador, conșesă de Chabrillan, îi este nașă ; Giuseppe Garibaldi, naș prin procură.

Dumas-tatăl către Emilie Cordier : *Să fii veselă și fericită, dragostea mea !... Știi că preferam o fată. Am să-ți spun pentru ce : îl iubesc mai mult pe Alexandre decît pe Marie ; pe Marie n-o văd nici cel puțin o dată pe an, dar pe Alexandre pot să-l văd cît poftesc. Toată dragostea des-*

² Scrisoare inedită. Colecția Simone André-Maurois.

tinată Mariei se va revărsa deci asupra dragei mele Micaëlla...¹

Încă din februarie 1861. Emilie izbuti să-l întâlnească pe Dumas la Neapole, iar ceva mai târziu, veni ră și doica și copilul. Emilie le făcea vizitatorilor onorurile casei.

Munca depusă în acest timp de Dumas pentru jurnalul napolitan depășește orice imaginație. Editurile politice, fapte diverse, noutăți de la Roma, lungi articole istorice despre legendara Ischie, despre Dandolo și, bineînțeles, foiletonul, totul era scris de el. Marile coli de hirtie albastru-deschis pe care le acoperea apoi cu scrisul său de sergent-major ar fi umplut cincisprezece sau douăzeci de volume. Găsești în ele tot felul de proclamații. polemici, începuturi de campanie :

Două sute de elevi ai școlii de pictură au venit să-mi mulțumească pentru că le-am luat apărarea împotriva profesorilor ce păreau că-și uitaseră de îndatoririle meseriei lor... — Să-mi dea municipalitatea un teren și eu, Dumas, găsesc o sută de mii de ducăți pentru a vă construi un teatru...

În același timp, Dumas mai scria, cu mîna sa, o istorie în unsprezece volume a Bourbonilor din Neapole, un roman (*San Felice*) și *Memoriile lui Garibaldi*. Benedetto Croce² citează cu elogii o broșură a lui Dumas, scrisă în limba italiană³, în anul 1862, vorbind *Despre originea brigandajului, despre cauzele menținerii sale și despre mijloacele de a-l distruge*. Observăm că acest om, considerat adesea superficial, analizase mai bine decît orice expert

¹ Scrisoare publicată de L.-Henry Lecomte în *Alexandre-Dumas, viața sa intimă, operele sale*, p. 249 (Paris, Tallandier, s.d.).

² Benedetto Croce, *Oameni și lucruri din vechea Italie*.

³ *Dall'origine del brigandaggio, delle cause della sua persistenza et del modo di distruggerlo*.

condițiile concrete ale unei reforme agrare din Italia meridională.

Fecunditatea scriitorului era nesecată ; lupta continuă a omului împotriva neîncrederii era descurajatoare. Chiar și lui Porthos stinca i se părea grea.

Dumas-fiul către George Sand, 22 august 1861 : *Primesc o scrisoare de la bătrînul Dumas, și el descurajat, în care-mi scrie : Transmite-i salutări afectuoase prietenei noastre ce nu îmbătrînește și care știe să folosească atît de bine hirtia, penița și cerneala, care pe mine măucid... Dacă bătrînul Dumas va începe să-mi trimită toate gîndurile lui negre, va fi destul de neplăcut. Scrie-ți-i deci acestui tată al meu, dîndu-i toate sfaturile pe care dumneavoastră le credeți de cuviință și pe care eu nu i le pot da... Spuneți-i cum ați trăit ca să vă puteți păstra tinerețea și talentul — și poate își va da seama că-i întindeți o mînă de ajutor. Este atît de puternic, și primul său impuls este întotdeauna atît de bun...*¹

La ce-ți folosește să fii tare, dacă alții nu-s ? Cavour, bun slujitor al casei de Savoia, considera că este datoria sa să se opună lui Garibaldi, ce vroia, ca și el, unitatea Italiei, dar era înconjurat de republicani. Garibaldi ezita. Dumas, „mai garibaldian decît Garibaldi“, era anticavourian. Discutînd cu consulul Franței la Livorno (care relatase convorbirea într-o scrisoare adresată ministrului său), el afirma că vroia să-i alunge din Neapole nu numai pe Bourboni, dar chiar și pe noul rege Victor-Emmanuel :

— Într-o dramă, îi spunea Dumas consulului, după ce ai stors tot ce era cu putință dintr-un personaj, cînd rolul acestuia a fost epuizat, încheiat, te descotorosești ușor de el : îl suprimi...

¹ Colecția Spoelberch de Lovenjoul, E 382, pp. 67—68.

— Dar, după alungarea piemontezilor, cine le-ar putea lua locul ?

— Noi, dragul meu, noi !

— Adică cine, noi ?

— Garibaldi...

— Și ce veți face voi din Italia ?

— Ei bine, dragul meu, noi vom face din Italia o republică federală !¹

George Sand, simțînîdu-l nefericit, îi propuse să vină să se odihnească la Nohant ; bătrînul Dumas refuză printr-o scrisoare amară și pesimistă.

Dumas-fiul către George Sand, 12 septembrie 1862 : *Fără îndoială, tatăl meu este năzuos. Oare cine mi l-a schimbat într-atîta. Ați făcut, dragă mamă, mai mult decît trebuia să faceți, și poate că-i mai bine așa. Cine știe ce-ar fi mai stricac, în cuibușorul dumneavoastră de pitulici, această pasăre sălbatică ! Dați-i pace ! Se va întoarce cînd i se vor îngreuna aripile.*

Cît privește despre prietenul nostru Garibaldi, îi scriam anul trecut lui Didier : „Mi-e tare teamă ca nu cumva eroul meu să nu dea chix...” Nu m-am înșelat. Între noi fie vorba, pe adevărații eroi nu-i croiești dintr-o asemenea stofă. Cei ce vor să schimbe societatea cu sabia sînt mai puțin vorbăreți. „Dumnezeu mă îndeamnă“, spunea Atila, și plecă mai departe. Garibaldi, dimpotrivă, cum dă de un balcon, cum începe să țină discursuri, și nu-i bucată de hîrtie pe care să nu scrie o proclamație. E ca un poem de Dante terminat de Viennet. Spre gloria sa (a lui Garibaldi) mai trag nădejde că, în ceea ce privește sfîrșitul, a căzut

¹ Georges Bourgin, Alexandre Dumas-tatăl și Italia, articol publicat în Rendiconti della Classe di Scienze morali, storiche e filologiche, Accademia Nazionale dei Lincei, seria VIII, vol. IX, fasc. 1—2, ianuarie-februarie 1954.

de acord cu Victor-Emmanuel și că i-a spus regelui : „Am vorbit prea mult. M-am angajat prea mult. Trebuie să merg mai departe. Opriți-mă cu armele-n mână ; faceți-mi imposibilă înaintarea !” Apoi își vor adresa reciproc cuvinte de politețe ; lui Garibaldi i se va oferi o mică provincie oarecare ; el va deveni un Abd-el-Kadar italian și totul va lua sfârșit. Ferească Dumnezeu ca în cele din urmă să se apuce să-și tipărească Memoriile, cu o prefață de Jules Lecomte ! Nu mi-aș lua nici un fel de răspundere...¹

Din păcate, nerecunoștința este universală. Poporul napolitan, uitînd de generosul ajutor al lui Alexandre Dumas, a manifestat în fața palatului său, strigînd : „Afară cu străinul ! Să-l aruncăm pe Dumas în mare !” Bunul uriaș a izbucnit în lacrimi : „Nu mă așteptam la nerecunoștința Italiei”. Apoi, cinci minute mai tîrziu, reîntorcîndu-se la filosofia sa : „A le cere oamenilor să nu uite binele ce li s-a făcut, e tot una cu a le cere lupilor să fie ierbivori”. După ce Garibaldă predase Neapole și Sicilia lui Victor-Emmanuel al II-lea, Dumas a constatat că în preajma regelui nu se mai vedea nici o cămașă roșie. Cei ce dușeseră greul nu mai prezentau interes. Așa-i de cînd lumea.

În octombrie 1862, un alt plan, măreț și himeric, îl tentă. Un prinț cu numele Scanderbeg președintele unei hunte greco-albaneze, îi scrisese de la Londra rugîndu-l să facă pentru Atena și Constantinopol ceea ce făcuse pentru Palermo și Neapole. Era vorba, pur și simplu, să fie alungați turcii din Europa. Dumas oferise pentru „cea de a noua cruciadă” goeleta sa „Emma” și banii pe care-i mai avea. În schimb, el fusese numit „supraintendentul depozitelor militare ale armatei creștine din Orient”. Titlu

¹ Biblioteca națională, departamentul manuscrise, donația Aurei Sand. Scrisoare inedită. N.A.F. 24.812.

pe cît de măgulitor, pe atît de efemer, căci prințul Scanderbeg s-a dovedit a fi un escroc ordinar.¹

Maxime du Camp, care în acea vreme îl vizitase pe Dumas, la palatul Chiatamone, admira răbdarea plină de naivitate a acestui Hercule bun la suflet ca un copil, cu fața sa mereu zîmbitoare, cu capul său uriaș încununat de părul cîrlionțat și cărunt. Își continua săpăturile la Pompei : „O să veдеți voi, îi spunea el lui Maxime du Camp, ce o să descoperim noi. Cu ajutorul hîrlețului, vom scoate la lumină întreaga antichitate“. În cele din urmă, el însuși se plictisi. Garibaldi plecase din Neapole. Lui Dumas, oamenii noului guvern nu-i puteau ierta binefacerile. Se hotărî să se întoarcă la Paris. Cu toate blestemățiile sale, tot Franța era mai bună. Coborînd din tren, la ora zece seara, după opt ore de călătorie, Dumas își rugă fiul să-l conducă la Neuilly, la prietenul său, poetul Théophile Gautier.

— Dar, tată, e tîrziu, și vii dintr-o călătorie !

— Eu ? Sînt proaspăt ca un trandafir.

Îl găsiră pe Gautier dormind. Dumas-tatăl începu să strige. Bunul Théo ieși la fereastră și protestă :

— Ne-am culcat cu toții !

— Leneșilor ! Ce, eu dorm ?

Pălăvrăgîră pînă la orele patru dimineața, apoi Dumas-fiul, obosit peste măsură, reuși să-l conducă pe jos pînă acasă, în Champs-Élysées. pe-tatăl său, care vorbi pe tot parcursul bulevardelor Neuilly și Grande-Armée. Ajunseră la ora șase dimineața. Imediat ceru să i se aducă o lampă.

— O lampă ? Dar ce faci cu ea ?

— Ca să o aprind ; încep să lucrez !

A doua zi el se instalează în mod provizoriu în strada Richelieu nr. 112 și își reluează ritmul său de simfonie fantastică. Termină, în același timp, două romane : *Garibal-*

¹ Pentru mai multe amănunte despre această aventură, să se consulte Henri Clouard : *Alexandre Dumas* (Paris, Albin Michel, 1955).

dienii și San Felice. Emilie Cordier ieșea din viața lui. Îi vorbise prea mult despre căsătorie, iar Dumas n-avea nici un chef să reînceapă o nouă experiență. Îi propuse să o recunoască pe micuța Micaëlla, căreia îi zicea „Bébé” și pe care o iubea din tot sufletul. Ar fi pus-o astfel pe picior de egalitate cu Alexandre Dumas-fiul și cu Maria Petel.

Emilie însă voia căsătoria sau nimic. De ciudă că nu era luată în căsătorie de către „seducătorul” căruia, spunea ea, „îi sacrificase floarea inocenței sale” și geloasă pe drepturile lui asupra copilei pe care ea o recunoscuse, se opuse propunerilor lui Dumas¹, privind-o astfel pe sărmana micuță Micaëlla de partea ei de moștenire. Or, după moartea risipitorului și după achitarea datoriilor acestuia de către moștenitori, drepturile de autor ale lui Alexandre Dumas-tatăl aveau să fie extremi de mari pe toată perioada proprietății sale literare postume.

Cîteva luni după cearta cu „Amiralul în retragere”, Dumas află că tinăra femeie dăduse naștere la doi gemeni, al cărui tată era un bogat protector din Hâvre, numit Edwards.

Dumas-tatăl către Emilie Cordier : *Te iert... În viața noastră s-a întîmplat un accident, asta-i tot. Acest accident n-a ucis dragostea ce ți-o port. Te iubesc tot atît de mult, numai că te iubesc așa cum aș iubi un lucru pierdut, un lucru mort, o umbră...²*

Ceea ce nu înseamnă că n-a continuat să se ocupe cu afecțiune de Micaëlla, „dragul său copil”, pe care-o cople-

¹ Atitudinea Emiliei se explică printr-o amintire : Dumas își recunoscuse fiul și izbutise, în 1831, să-l smulgă pe micul Alexandre de lingă Cathérine Labay, lipsită de apărare. *Amiralul* evocă acest procedeu într-o scrisoare adresată lui Pierre-François Cordier. Nu vroia, spunea ea, să se vadă „privată de drepturile ei de mamă” de către un tată natural, care să aibă prioritate asupra copilului față de mamă (necăsătorită).

² Citat de L.-Henry Lecomte, în *Alexandre Dumas-tatăl*, p. 251.

șeste cu păpuși, cu diferite cărți dedicate ei și, mai târziu, cu multe cadouri în bani. De când împlinise vârsta unui bunic, amantul necredincios devenise un tată exemplar.

II

DRAGĂ FIULE — DRAGĂ MAMĂ

„Acest mare fiu plin de strălucire...”

GEORGE SAND

După ce, în 1851, Dumas-fiul găsisese la frontiera poloneză și redobândise, pentru George Sand, scrisorile acesteia către Chopin, romanciera încercase să-l atragă la Nohant. Poate că nutrise chiar o oarecare speranță de a-și apropia prin legături mai intime băiatul atât de frumos. Dar, cum prințesa Narișkina, femeie de treizeci de ani, pusese stăpânire pe Dumas-fiul și-i umpluse viața, George Sand, pe atunci de vreo cincizeci de ani, nu mai văzu în el decât un fiu drag. În primele scrisori, el o numise : „Doamnă și drag maestru”. Iar după ce ea îi scrisese : „Te voi adopta ca pe un fiu al meu”, el îi răspunse numind-o : „Dragă mamă”. De aici înainte raporturile dintre ei erau stabilite cu claritate. Ea îl întâlnea uneori la Paris, dar prințesa, foarte sălbatică, trăia izolată de lume. În 1859, își vînduse vila de la Luchon și închiriasse, aproape de Cléry (Seine-et-Marne), castelul Villeroy. Cu toate că „această mare clădire” avea patruzeci și patru de camere, Nadejda locuia în aceeași odaie cu Olga, atât de mult se temea ca nu cumva prințul Narișkin (sosit la Sciez, pe malul lacului Leman, „pentru motive de sănătate”) ca să nu-i răpească fata.

Alexandre Dumas și Nadejda Narișkina se mai gîndeau oare la acea Lidia Nesselrode, amanta unuia și prietena celeilalte, care însărcinîndu-și confidenta intimă să-i

comunica amantului trădat că ruptura era definitivă îi legase în realitate pe unul de celălalt ? În anul 1859 o veste surprinzătoare le-o reaminti brusc pe Lidia. Fosta contesă Nesselrode devenise, prin cea de-a doua căsătorie, prințesa Druțkoi-Sokolnikov. Ea înfruntase interdicția țarului (ce se opunea acesui dublu divorț în lumea înaltei nobilimi a curții sale) și, în fața iconostasului dintr-un să-tuc ai cărui locuitori depindeau de familia Zakrevski, smulsese o nepermisă binecuvîntare de la un popă ignorant.

Cancelarul Nesselrode către fiul său Dimitri, 18—30 aprilie 1859 : *Căsătoria Lidiei este un fapt săvîrșit și constatat printr-o mărturisire a lui Zakrevski însuși, care a favorizat această cununie. El i-a binecuvîntat pe noii soți și le-a eliberat un pașaport pentru străinătate. Împăratul s-a făcut foc. Zakrevski nu mai este guvernatorul Moscovei ; a fost înlocuit cu Serghei Stroganov. Asta-i tot ce știu pînă în prezent... Neputîndu-mă duce ieri la curte, n-am văzut pe nimeni care să-mi poată da amănunte autentice asupra faptului care a iscat acest scandal. Aceste amănunte îmi sînt necesare ca să-ți indic ce trebuie să faci. Oare guvernul va acționa singur ? Oare nu vei fi obligat să intervi și tu cu ceva, să prezinți o petiție consistoriului, pentru a cere și a obține divorțul ?...*¹

Lidia, nebunatică și ciudată, îndrăzneă să nu se supună împăratului întregii Rusii, distrugînd în felul acesta cariera propriului său tată. Brutala revocare a generalului Zakrevski ne ajută să înțelegem pentru ce prințul Narîșkin se opunea divorțului. Cît despre Nadejda, își închipuia că putea să împace legăturile extraconjugale cu supunerea față de țar, adică să trăiască în Franța cu un francez, fără

¹ Inedit. Arhivele familiei Nesselrode, carton x. Ministrul Afacerilor Străine.

să rupă căsătoria din Rusia. În anul 1860, se văzu obligată să ia o hotărîre, deoarece Alexandre Dumas-fiul o lăsase însărcinată. Ea își ascunse sarcina cu discreție, retrăgîndu-se în provincie, dar vru să nască la Paris, pentru a fi asistată de un eminent ginecolog, doctorul Charles Devilliers. Închirie aici, sub numele imaginar de „Nathalie Lefébure, rentieră“, un apartament situat în strada Neuvedes Mathurins. Acolo se născu dintr-o mamă fictivă și un tată necunoscut, la 20 noiembrie 1860, o fetiță care primi un triplu prenume, așa cum legea impunea bastarzilor și, pe deasupra, porecla de Colette.

Pentru autorul piesei *Fiul natural* nu era deloc plăcut să aibă o fată din flori! Dar ce era să facă și cum să o recunoască atîta vreme cît trăia Narișkin, soț legitim și prin urmare părinte presupus ca legal ?

Foarte repede, George Sand, femeie dîrză, deveni confidenta și consolatoarea lui Alexandre Dumas-fiul, care se lăsase pradă unor crize de ipohondrie.

Dumas-fiul către George Sand, februarie 1861 : *Sînt un om istovit : trupul, sufletul îmi sînt bolnave și mă îndobitocesc pe zi ce trece. Ajung să nu mai vorbesc și să cred, uneori, că nici nu voi mai putea în clipa cînd aş vroi... Închipuți-vă un om care, la un bal, valsează cu tot avîntul, ușor ca un fulg, fără să-i pese de ceilalți, și care brusc face un pas greșit nemaiputîndu-și regăsi ritmul. Rămîne așa, cu piciorul în aer, la fiecare reluare a mișcării pe care îi este cu neputință să și-o reamintească, deși ritmul îl are în ureche, așa cum îl avusese și mai înainte ; ceilalți dansatori îl împing, îl înghesuie, îl aruncă afară din vîrtejul dansului, iar el abia de mai poate bîlbîi cîteva scuze par-tenerei sale, retrăgîndu-se singur într-un ungher. Aceasta-i starea în care mă aflu acum. Închipuți-vă așadar cît aş dori și cît de mult aş avea nevoie să fiu lîngă dumneavoastră... Nu v-am spus niciodată ce cred despre dumneavoastră, deoarece, situîndu-vă atît de sus, dumneavoastră*

*v-ați fi plasat sub limita oricărei aprecieri, bune sau rele, dar sînteți un om cu totul deosebit, iar persoana care ar trebui să vă înlocuiască nu s-a născut încă...*¹

În 1861, Dumas-fiul lucra, în modul cel mai dezinteresat, la o comedie după un roman al doamnei Sand : *Marchizul de Villemer*. Ea îl rugase s-o ajute, căci el moștenise de la tatăl său arta de a îndrepta, de a îmbunătăți piesele slabe. Se întâlneau des ; ea îl ruga să aducă la Nohat pe Marea și Mica Rusie ale lui, pentru a vedea împreună cu ei trupa de amatori și vestitul teatru de păpuși. George Sand, entuziasmată pe vremuri de contesa d'Agoult pentru că avusese curajul să fugă cu Liszt, abia aștepta s-o cunoască pe această prințesă cu ochi verzi și cozi grele de culoarea aramei, ce fusese în stare să lase în Rusia un senior atotputernic și mii „de suflete“, pentru a trăi, ca soț și soție, la Neuilly-sur-Seine, cu un tînăr autor dramatic francez. Dar romanciera o speria pe străină.

Dumas-fiul către George Sand : *Prințesa vrea cu tot dinadinsul să-i fac ciorna scrisorii pe care intenționează să v-o adreseze. Eu nu vreau. Sînt cam toante prințele astea cînd stai să te gîndești...*²

Prințesa găsi un pretext pentru a rămîne în castelul ei de la Villeroy, iar Dumas veni singur, rămînînd de la 9 iulie pînă la 10 august 1861. El trecea printr-una din perioadele sale ciclice de depresiune sufletească. Seara, pe terasă, își făceau confidențe. George auzise lumea vorbind-o de rău pe Nadejda. El protestă.

Dumas-fiul către Georges Sand : *Cu privire la Persoana cu pricina, este într-o oarecare privință așa cum vi s-a*

¹ Scrisoare inedită, comunicată de doamna Balachowsky-Petit.

² Scrisoare inedită. Biblioteca națională, departamentul manuscrise, donație Aurore Sand, N.A.F. 24.812.

spus și, din nefericire pentru ea, n-a izbutit să-și calculeze prea bine viața... Eu sînt gata s-o ador ca pe un înger sau să o ucid ca pe o fiară sălbatică și n-aș putea susține că nu posedă cele două trăsături, înclinînd alternativ cînd spre una, cînd spre cealaltă, dar (trebuie să mărturisesc) mai mult spre prima decît a doua. Am, din partea acestei femei, dovezi de sacrificiu dezinteresat pentru care ea nu crede că-i sînt recunoscător, ba chiar i s-ar părea firesc să le fi și uitat. Pe scurt, n-aș vrea să vorbesc cu exaltarea unuia ce vă spune o noutate, ci mai degrabă cu a celui care dorește o reînnoire, căci m-am complăcut în a o transforma pe această frumoasă creatură... M-am obișnuit atît de mult s-o modelez și s-o plămădesc la orice oră din zi și după propria-mi fantezie, să gîndesc cu voce tare în fața ei la te miri ce subiect, și să o domin fără a o subjugă, încît nu m-aș mai putea lipsi de acest obicei...¹

El o informa pe George Sand că dorea să se căsătorească cu „Persoana”. Romanciera îi povestea despre propria-i căsătorie și despre eșecurile ei în dragoste. Ascultînd-o, în mintea dramaturgului apărură diferite subiecte. La început, distracțiile puerile și vesele de la Nohant îl lăsară destul de rece. George Sand îl găsea un om „greu de înveselit”. Apoi încercă să-i insufle acestui „mare copil plin de lumină” propria-i încredere în viață, și reuși pentru un timp să-l liniștească. La plecare, Dumas-fiul își regăsise o oarecare liniște sufletească, iar Sand continua, cu ajutorul scrisorilor, cura bunei dispoziții.

George Sand către Dumas-fiul : Vă îmbrățișez și vă iubesc. Continuați să cosiți. Iată un leac ce secundează de minune scrima ! Dușurile sînt bune de asemenea. Ca și munca și viața la țară. Totul este bun cînd mintea e sănătoasă și sufletul cîntă. Cu acest lucru, cu tinerețea și cu

¹ Scrisoare inedită. Biblioteca națională, departamentul manuscrise, donația Aurore Sand. N.A.F. 24.812.

un adevărat talent învingi totul... Eu sînt optimistă în ciuda tuturor întîmplărilor ce mi-au sfîșiat inima ; e poate singura mea calitate. O să veдеți că o să deveniți optimist. La vîrsta dumneavoastră, eram și eu la fel de zbuciumată și chiar mai bolnavă sufletește și fizicește. Sătulă de a-i face să sufere pe alții și pe mine însămi, într-o bună dimineață mi-am zis : „Totul mi-este egal. Universul este mare și frumos. Tot ceea ce credem că e foarte important este atît de trecător, încît nici nu face să ne mai gîndim. În viață nu există decît două sau trei lucruri adevărate și serioase, iar aceste lucruri, atît de limpezi și de ușoare, sînt tocmai cele pe care eu le-am ignorat și le-am disprețuit. Mea culpa. Mi-ăm primit pedeapsa pentru prostia mea ; am suferit atît cît poate suferi un om ; ar trebui să mi se ierte greșelile. Să ne împăcăm cu bunul Dumnezeu !...”

Lui îi plăcuse atît de mult la Nohant, încît dori să revină împreună cu prietesa, reușind în cele din urmă să învingă timiditatea acesteia. Se afla în acel moment la Villeroy și vorbea cu sfială despre „gazda sa”.

Dumas-fiul către George Sand, 20 septembrie 1861 :
Vă mulțumesc, cum ar zice domnul Prudhomme, pentru scrisoarea primită în ziua de 15, și pun mîna pe toc pentru a vă exprima toate mulțumirile mele călduroase. Am aflat că gazda mea v-a scris... Nu vă pot ascunde un lucru : faptul că va fi primită la Nohant și că va avea ocazia să vă privească de aproape va fi pentru ea o adevărată sărbătoare. Dacă dumneavoastră sînteți o femeie bună, apoi și ea este o copilă tare bună ; de aceea nu vă va supăra cu nimic. Asta-i esențialul. Dacă vă veți schimba cîtuși de puțin obiceiurile, am să-mi dau imediat seama, căci le cunosc atît de bine... Mai rămîne problema fûicei sale, pe care nu vrea să o lase singură în cele patruzeci și patru de ca-

¹ Scrisoare publicată de Vladimir Karenin în *George Sand, viața și operele sale*, vol. IV, pp. 407—409.

mere ale magherniței sale, și vă cere îngăduința de a v-o prezenta. Va dormi pe o canapea în camera mamei sale. Îi place nespus de mult acest lucru, în calitatea sa de tinărăvă moscovită ce călătorește ! Deci nu veți avea nici un fel de neplăcere în această privință.

Dar nu vă speriați !... Iată care-i buclucul : am un bun prieten, mare cât un munte, semănînd destul de bine cu cîinii dumneavoastră „Terre-Neuve“, poreclit Marchal Uriașul, cîntărind 182 de livre și cu o inteligență cît patru inși laolaltă. Poate dormi oriunde : într-un coteț, sub un copac, lîngă o fîntînă. Pot să-l aduc și pe el ?... ¹

Sand răspunde, bineînțeles, că tînăra rusoiacă și pictorul cel gras vor fi bineveniți. Charles Marchal, prieten intim al lui Dumas, era un artist alsacian fără cine știe ce mare talent, dar un tovarăș agreabil, îndrăgit de femei și mare mucalit. Prietenii îl supranumeau pe uriașul bucălat cînd *Brimborion I*, cînd *Mastodontul*. Neglijența sa mergea pînă la nesimțire. Parazit înrăit și Don Juan indiscret, relata în dreapta și-n stînga cuceririle sale. Dumas-fiul avea față de el o îngăduință demnă de Dumas-tatăl. Ne închipuim cum o fi arătat sosirea la Nohant a caravanei de la Villeroy și uimirea prințeselor Narișkin la spectacolul unei vieți de boem, atît de veselă și îmbelșugată. Dumas îi aducea lui Sand o veste rea : aceea a morții actriței Rose Chéri pe care o adorau amîndoi. Murise de difterie, boală contractată la căpățiul copiilor bolnavi. „Nu mai plînge, îi spusese fermecătoarea actriță soțului său, în timp ce agoniza ; nu mai plînge, deoarece copiii noștri sînt salvați.“ Rose lăsa amintirea unei vieți curate, nepătate și plină de abnegație.

Agenda lui George Sand, 15 septembrie 1861. După cină, la orele zece, sosesc doamna și domnișoara Narișkin, Dumas și prietenul său Marchal, cu o înfățișare foarte in-

¹ Scrisoare inedită. Biblioteca națională. departamentul manuscrise, donația Aurore Sand, N.A.F. 24.812.

interesantă. Discutăm în salon.. Plecăm unul câte unul. Sîntem veseli și totuși în fiecare clipă devenim triști și vorbim fără să ne dăm seama despre sărmana Rose...

1 octombrie 1861. Dumas ne citește începutul piesei Willemer — piesa sa, o lucrare plină de farmec. Urc în odaia mea să lucrez puțin. Seara, Dumas recită și citește versuri...

9 octombrie 1861. Dumas pleacă la ora șapte dimineața. Marchal rămîne...

10 octombrie 1861. Lungă vizită la Marchal. Mi-am petrecut seara cu el și am vorbit lucruri serioase, în timp ce jos se repeta...

16 octombrie 1861. Marchal face o piesă pentru teatrul de păpuși împreună cu Maurice...

19 octombrie 1861. Marchal devine copilul meu cel mare...¹

Astfel Marchal, sosit la Nohant ca supranumerar, împreună cu Dumas-fiul și amîndouă rusoaicele sale, își va prelungi șederea în Berri mult timp după plecarea prietenilor săi. Venit pentru două zile, el rămase mai multe luni. Slăbiciunea sa pentru teatrul de păpuși atrăsese simpatia lui Maurice Sand. Sentimentele lui George, de o cu totul altă natură, nu-i plăcură lui Manceau (prinț consort de peste zece ani). Sub pretext că-i face portretul castelanei, Marchal se închidea cu ea în atelier. Dumas-fiul le trimetea binecuvîntarea sa.

Dumas-fiul către George Sand, 23 noiembrie 1861 : Vă spuneam că dumneavoastră puteți avea asupra lui o mare influență datorită autorității talentului, a exemplului și a sfatului ; influență pe care eu n-o puteam avea, fiind prea apropiat de vîrsta, de caracterul, și de sexul acestui copil atît de mare. Sînt tare fericit că dumneavoastră îl apreciați pentru adevăratele lui merite și că și-a dat seama că în el

¹ Biblioteca națională, departamentul manuscrite, N.A.F. 24.823.

zăcea un nou talent. Deseori, îl sfătuiam să abordeze portretul, dar unii artiști depreciază acest gen și nu-mi explic pentru ce...¹

În decembrie, Marchal părăsește în sfârșit localitatea Nohant. Nici o scrisoare, nici un cuvânt de afecțiune, nici chiar o mulțumire din partea lui. Zadarnic îi scria Sand scrisoare după scrisoare. Nici un răspuns. Înebunită de neliniște, i se adresează „dragului fiu“, Alexandru, pentru a afla ce se întâmplase cu marele ei copil, cu pictorul ei mediocru?

Dumas-fiul către George Sand, 21 februarie 1862: *Îmi va fi întotdeauna teamă să mai aduc pe cineva, oricine ar fi el, în această casă de la Nohant, unde totul funcționează atât de bine între prieteni, încât cel mai mic grăunte de nisip ar putea opri întregul mecanism! Așadar, prietenul nostru Marchal să fie un ingrat? Atât de repede! Ar fi trebuit totuși să vă mulțumească pentru comanda de șase mii de franci pe care a primit-o și pe care prințul nu i-a făcut-o decât mulțumită dumneavoastră. Vai! Vai! Mi-e teamă că omenirea nu este capodopera lui Dumnezeu...*²

26 februarie 1862: *Sînt mînios astăzi, și tăcerea mas-todontului meu mă înfurie și mai tare! Nu știu mai mult decât dumneavoastră unde se află. Lipsa de educație, prelungită pînă la maturitate, seamănă mult cu lipsa de su-flet. Acest sărman băiat încă nu știe că, atunci cînd te-ai hucurat de o ospitalitate atât de lungă, cordială și folositoare, ești obligat să răspunzi cel puțin la scrisorile primite... Netrebnicul este un egoist ca natura însăși, cu o candoare, o naivitate, o simplitate fără egal. Atîta timp cît numai eu am avut a mă plînge de el, puneam totul pe socoteala lipsei*

¹ Scrisoare inedită. Biblioteca națională, departamentul manuscrise, donația Aurore Sand, N.A.F. 24812.

² Biblioteca națională, departamentul manuscrise, donația Aurore Sand, N.A.F. 24812.

de etichetă în relațiile dintre bărbații de aceeași vîrstă, dar în raporturile dintre el și dumneavoastră, chiar față de alte persoane, înseamnă a-i permite prea mult lăsîndu-l să facă tot ce-i trece prin cap. Aducîndu-l la dumneavoastră, nutream în taină speranța că, vîzînd cită simplitate și bună-tate zace într-o persoană genială și celebră, va deveni mai înțelept, va învăța cum să se poarte atunci cînd va deveni și el o personalitate în domeniul artei sale și că ar fi bine să cunoască acest lucru în așteptarea acelei zile îndepărtate ; dar îmi dau seama că, așa cum s-a întîmplat mereu, el n-a văzut decît partea exterioară a lucrurilor și că vă consideră ca pe un camarad. E dureros, dragă mamă !... ¹

În tot anul 1862, corespondența dintre fiul cel drag și scumpa lui mamă fu destul de ferventă. Dumas termina piesa *Marchizul de Villemer*, oferind cu generozitate toate drepturile de autor lui George Sand. Se plîngea de viață :

Am petrecut o săptămînă în disperarea trîndăviei. Mi-a fost cu neputință să mai scriu un rînd, fie de roman fie de piesă de teatru. De aceea mi-am făgăduit ca, dacă reușesc să le fac așa-cum năzuiesc, să dau dracului și tocul și cerneala ! Mă bălăcesc în ea de cînd m-am născut și sînt sătul pînă peste cap. Dar poate-s sortit să-mi schimb de trei ori viața ca Rafael, de pildă, sau alte persoane pe care este inutil să le mai numesc. Arta este o meserie al dracului de păcătoasă. Dealtfel eu nu sînt deloc artist. Nici prin formă, nici prin conținut. Îmi dau bine seama. Văd destul de just și mă exprim destul de limpede, dar nu există în toate acestea nici entuziasm, nici poezie, nici exaltare. Este ceva ironic și uscat. Operele de acest fel amuză, uimesc, apoi obosesc publicul, și-și ucid autorul. După această dublă lovitură, voi încerca să trăiesc pentru mine și dacă, din această a doua viață, va rezulta ceva nou, o senzație necu-

¹ Biblioteca națională, departamentul manuscrite, donația Aurore Sand, N.A.F. 24812.

noscută, o credință sau chiar o iluzie, am să o spun și altora, iar dacă nu : nu.

La această a doua viață, persoana despre care am vorbit atîta, se va asocia oare doar cu numele sau și cu fapta ? Puțin mă interesează. Iau prea puțin în serios viața lumii în care trăiește ea pentru a mai pune preț pe vorbe. Să fiu fericit, atîta, nu cer mai mult, ca eroul acela dintr-o piesă de Méry ce nu cerea nimic

...ca preț al serviciilor sale.

Decît să-și petreacă zilele în deplină desfătare.

Vom vedea, și nimic din ceea ce mi-ați spus, sfaturi, în linii generale, atît de bune și de juste, nimic nu voi uita cînd voi sta de vorbă cu mine însumi...¹

În rezumat, el înclina spre căsătoria cu „Persoana“.

Rămîne fetița și, în privința aceasta, aveți perfectă dreptate. Vom aștepta deci căsătoria fetei, sau, dacă nu, timpul cînd ea va putea lua, în mod sincer, hotărîrea de a nu se mărita. N-am să vă spun nimic despre caracterul ei. Ar trebui să o vedeți și dumneavoastră, pe o perioadă mai lungă, cum se comportă, pentru a vă da seama. Își iubește mama în mod inteligent. Nu-i place decît la țară. Este gurmăndă, vorbește toată ziua despre digestiile ei : umor preferat al femeilor de rasă. Împinge economia pînă acolo încît își face rochiile din rochiile vechi ale mamei sale și-și coase singură ciorapii ! Oferă bani cu cea mai mare ușurință primului sărac de pe stradă. Foarte demnă, foarte mîndră față de egali, este blîndă și amabilă cu oamenii cumsecade, indiferent cărei clase sociale aparțin. Numele nu o face să se împăuneze deloc și este gata să se numească Maica Precista. Studiul o încîntă, mai ales studiul științelor exacte, și nu din orgoliu, căci știe să-și cîntărească modestele cu-

¹ Biblioteca națională. departamentul manuscrite, donația Aurore Sand. N.A.F. 24812.

noștințe, așa cum știe să-și cîntărească și banii. Olga vrea să afle pentru ea însăși. Este liniștită în general și nu vorbește decît la momentul potrivit. Boala de ficat o învăluie cu un aer de vagă melancolie, dar n-are pic de imaginație. Iată cum o văd eu, dragă mamă. Trageți concluziile, dumneavoastră care sînteți femeie.

Pînă una alta, mama și fiica se vor instala în pădurea Boulogne, într-o casă fermecătoare cu o grădină frumoasă, ce va comunica cu a fiului dumneavoastră, fără ca această comunicare să fie vizibilă. Se vor vedea cît vor dori ; fiind totuși fiecare la el acasă și aparențele vor fi salvate. Avînd aceste condiții favorabile, Dumnezeu și țarul să facă restul. E rîndul lor... ¹

III

IN CARE GEORGE SAND ÎI FACE DOI COPII LUI DUMAS-FIUL

Forța și înțelepciunea lui Sand exercitau o profundă influență asupra bărbaților slabi. Îi smulsese lui Musset capodopere ; îl susținuse pe Chopin și-l consolase pe Flaubert. Dumas-fiul îi mărturisea amărăciunea sufletului său : „Viața nu mi-a fost înfățișată sub adevăratul ei chip. Cei ce erau datori să mă pregătească pentru asta aveau cu totul altceva de făcut și aș fi un caraghios să le reproșez că n-au avut pentru mine înțelepciunea ce lor le-a lipsit...” La rîndul său, George îi descria, cu franchețea bărbătească ce o caracteriza, eșecul fizic al căsătoriei sale și îl făcuse să înțeleagă ce groază poate provoca unei tinere fete prima legătură intimă dacă bărbatul este lipsit de delicatețe : „Noi

¹ Biblioteca națională, departamentul manuscrite, donația Aurore Sand, N.A.F. 24812.

le creștem ca pe niște sfinte, spunea George Sand, și le dăm altora ca pe niște iepe tinere“.

Pe această idee, după ce reflectase îndelung, Dumas confecționase o piesă : *Prietenul femeilor*. Subiectul ? Doamna de Simerose, însăpăimîntată de ceea ce i se întîmplase în noaptea nunții, se desparte de soțul neîndemînic pe care, fără s-o știe, îl mai iubește încă. Iată-o singură pe lume, expusă asalturilor aceloră ce îi făgăduiesc „o astfel de dragoste“. Ar fi pierdută dacă n-ar veghea asupra ei Prietenul femeilor, domnul de Ryons, care, ca și odinioară Oliver de Jalin, este imaginea autorului. Domnul de Ryons știe totul, înțelege totul, prevede totul. Inima femeilor și dorința bărbaților n-au secrete pentru el. El pune la cale întîlniri sau le zădărnicește ; ghicește intențiile sau denunță greșelile. Pe scurt, joacă, în universul lui Dumas-fiul, același rol pe care Monte-Cristo îl are în cel al lui Dumas-tatăl. Își asumă fel de fel de obligații, întinde curse, ia interogatorii. Neîndurător cu cei răi, rostește cuvinte crude : — „Femeia, spune domnul de Ryons, este o ființă illogică, inferioară și răufăcătoare. — Taci din gură, nenorocitul ! Femeia îți inspiră lucruri mărețe. — Și te împiedică să le înfăptuiești“. Este întrebat : „— Atunci nu există femei cinstite ? — Ba da, mai multe decît credem noi ; dar nu atît de multe cum se spune. — Ce credeți despre ele ? — Că sînt întruchiparea celui mai frumos spectacol dat omului a-l contempla. — În fine ! Dumneavoastră ați întîlnit o asemenea femeie ? — Niciodată“.

Iată un pesimism ce nu l-ar fi cultivat nici Hugo, nici Sand, nici Dumas-tatăl. Aceștia credeau în dragostea-pasiune, chiar cînd degenera în amorul-plăcere. Dumas-fiul însă pare convins că *orice* dragoste este un miraj amăgitor. A iubi o femeie înseamnă a iubi un vis al sufletului nostru. Dumas-fiul nu crede în acest vis. Părinții s-au bucurat prea mult de viață ; copiii au dinții sterpeziți. După libertinajul secolului al XVIII-lea, romanticii reînviaseră idealul creș-

tin și cavaleresc despre femeie. Femeia se dovedise prea slabă pentru a-l menține. Dumas-fiul descoperise în lumea prițeselor sale romantice ființe contradictorii și pline de viclenie. Romanticii iubiseră capriciile acestor nefericite ; domnul de Ryons le disprețuiește, cînd nu le urăște.

Această cruzime în exprimare este caracteristică epocii. Rastignac și de Marsay intraseră în cușca femeilor cu cravașa în mînă. După aceea, libertinajul n-a făcut decît să crească. Înmulțirea aventurilor galante trezise scepticismul și dezgustul. Odată cu Morny, înfumurarea triumfă. Curtoazia dispare. Flaubert, Gautier îi scriau „soției Președintelui“, cu toată nevinovăția, scrisori obscene. Dumas-fiul încearcă să îndrepte aceste moravuri.

*După felul în care domnul Ryons se ascunde sub masca ironiei, spune Paul Bourget, după vorbele de duh pe care le aruncă în dreapta și în stînga, totdeauna în gardă și mereu înarmat, după această atitudine de spadasin moral pe care nu și-o schimbă niciodată, fie că întâlnește o femeie, fie că întâlnește un bărbat, o tînără sau un bătrîn, ne este foarte ușor să înțelegem că, pentru acest mizantrop, viața socială a fost prea dură. El nu-și destăinuiește nemulțumirile și nu se plînge de ele ; este prea mîndru. Dar însuși tonul fiecăreia din frazele sale, ton batjocoritor și cînos cu bună știință, însăși grija de a-și îmblinzi interlocutorul chiar de la primele cuvinte și de a-și impune superioritatea, însăși sfidarea evidentă a fiecărei fraze și a fiecărui gest, toate acestea sînt ca un fel de mărturisire și un fel de plîns...*¹

Era chiar plînsul lui Dumas-fiul. El îi comunica lui George Sand noutăți despre eroina pe care ea îl ajutase s-o aducă pe lume :

¹ Alexandre Dumas-fiul, Note despre Prietenul femeilor, Teatru complet, ediția actorilor. vol. IV, p. 278.

4 octombrie 1863 : *Cît despre doamna Simerose, trăiesc cu ea într-un concubinaj deplin. Nu ne mai despărțim. Doarme cu mine în pat. Mă urmează pînă în locurile cele mai tainice, în fine, începe să mă plictisească. De acea îmi dau toată osteneala ca să scap cît mai iute de ea...*¹

Jane de Simerose uimi și șocă totodată publicul parizian. Prietenul femeilor avusese de luptat timp de patruzeci de zile împotriva uluirii, a tăcerii, a nedumeririi și uneori împotriva protestelor zgomotoase. Un spectator din fotoliul de orchestră, după ce auzi mărturia Janei cu privire la noaptea nunții sale, se ridică în picioare strigînd : „Este dezgustător !“ O curtezană, vestită pentru amorurile sale numeroase și publice, exclamă : „Această operă rănește pudoarea cea mai intimă a femeii“. Totuși fiecare femeie știa că piesa conținea o mare parte de adevăr. Dar Dumas „trădase Sexul și divulgase tainele Bunei Zeițe“. În epoca aceea nu se vorbea despre asemenea lucruri, mai ales în teatru, unde femeia era regină. Orice piesă, pentru a reuși, trebuia să divinizeze femeia și să jertfească bărbatul.

Fără această jertfă, nu există succes durabil. Ca să ajungă să se căsătorească cu ea, la finele piesei, Clitandre, Horace și Valère suferă nespus de mult : Othello devine ucigaș pentru că o crede necredincioasă și, deoarece a omorît-o, nici el nu mai poate trăi ; pentru ea, Arnolphe se rostogolește prin țărîină și-și smulge părul din cap ; din cauza ei, Alceste este mizantrop ; ea este aceea care-l face pe Cinna nerecunoscător, pe Oreste asasin și pe Tartuffe nelegiuit. E de ajuns ca ea să iubească, chiar prin incest, pentru ca Hippolyte să moară ! Doar Rodrigue, în ciuda dragostei pentru Chimène, îl omoară pe tatăl Chimènei ; dar iată-l după aceea venind să-și dăruiască propria viață

¹ Biblioteca națională, departamentul manuscrise, N.A.F. 24812.

iubitei în schimbul celei ce o curmase ! Iată-l în imposibilitatea de a mai respira aerul ce nu mai purta balsamul dragostei sale ! Ce ușor se va lăsa ucis de Don Sanche, dacă ea nu-i făgăduiește iertarea și nu-i redă încrederea ! — Nici un succes în teatru dacă Bărbatul nu este sacrificat pe altarul Femeii. Ea este divinitatea locului și, instalată în loja sa sau pe scaunele din stal, frumoasă, mândră, calmă, triumfătoare, anturată, adulată, asistă la acest masacru uman...¹

Domnul de Ryons enervă spectatoarele. Trebuie să mărturisim că era enervant. Dar, ceea ce ele nu-i puteau ierta era nu faptul că voia să le împlânzească (ele nu urăsc împlânzitorii), ci faptul că nu se lasă prins în mrejele nici măcar uneia dintre ele. Într-o primă versiune a piesei, o fată frumoasă și tânără, bogată și inteligentă se arunca în brațele Prietenului femeilor, iar el o respingea. Ostilitatea publicului în fața unui astfel de deznodământ fusese atât de evidentă, încît, la insistențele lui Montigny, după o reluare, domnul de Ryons se însoară cu domnișoara Hackendorf. Taine, iar mai târziu Bourget, protestară. Ei îl preferau pe domnul de Ryons intransigent. Dumas, în prefața piesei tipărite, departe de sălile zugrăvite în roșu și auriu, îndrăzni să-și reafirme teza : *femeile trebuie să rămână în sclavie.*

Femeia este o ființă mărginită, pasivă, care asistă ca martor la ce se petrece în jurul ei, fiind într-o continuă așteptare. Ea este singura operă neterminată pe care Dumnezeu i-a îngăduit Bărbatului s-o ia în stăpînire și s-o desăvîrșească. Este un inger rebutat... Natura și societatea s-au înțeles deci și se vor înțelege de-a pururi, oricare ar fi protestele Femeii, ca Femeia să fie supusă Bărbatului.

¹ Alexandre Dumas-fiul, Prefață la Prietenul Femeilor, Teatru complet, ediția actorilor, vol. IV, p. 9.

*Bărbatul este pîrghia lui Dumnezeu. Femeia este pîrghia Bărbatului. Illa sub, ille super. Asta nu se mai discută...*¹

În viață, domnul de Ryons se căsătorește. Pe data de 26 mai 1864, prințul Narișkin moare la Sciez și Dumas se poate căsători cu prințesa, în sfîrșit văduvă. Ziua în care notarul Ancelle, tutorele lui Baudelaire și primarul orașului Neuilly-sur-Seine, procedară sub ochii lui Alexandre Dumas-tatăl și ai Catherinei Labay (amîndoi prezeți și de acord) la căsătoria lui Alexandre Dumas-fiul cu Nadejda Knorring, văduvă a lui Alexandru Narișkin, era o zi de sîmbătă, 31 decembrie 1864.

Mireasa își alesese ca martori pe avocatul ei, Henri Mirault, și pe medicul mamoș Charles Devilliers. Dumas era escortat de doi prieteni : pictorul Chandellier și custodele adjunct al Bibliotecii imperiale, Henri Lavoix. Nici un alt invitat. Ceremonia fusese oficiată în taină, pentru că orice act de căsătorie trebuie citit cu voce tare și pentru că acesta conținea un paragraf de o excepțională ciudățenie.

Viitorii soți ne-au declarat că recunosc ca fiind a lor copila înscrisă la primăria celui de al noulea arondisment al Parisului, la data de 22 noiembrie 1860, sub prenumele de Marie-Alexandrine-Henriette, născută pe data de 20 a aceleași luni de către Nathalie Lefébure — făcîndu-ne cunoscut că acest nume al mamei era un nume fals...

De patru ani, „micuța Lefébure“ trecea drept o orfană, luată și crescută de prințesa Narișkina.

Dumas-fiul către George Sand, 15 decembrie 1864 : *Dragă mamă, eu mă însor peste cîteva zile. Această hotărîre irevocabilă am luat-o acum o oră. Mă grăbesc să vă anunț. Nu vă cer consimțămîntul ; știu că îl am. Dar, în*

¹ Alexandre Dumas-fiul, *Prefață la Prietenul Femeilor. Teatru complet*, ediția actorilor, vol. IV, p. 9.

calitatea mea de fiu supus și respectuos, îmi îngădui să vă vestesc înaintea tuturor. Vă îmbrățișez cu toată dragostea, și pe Manceau la fel. !

Sand îi trimite ca dar de nuntă un vas în formă de urnă. I-l trimisese oare pentru a-și aduna în el cenușa libertății ?

Dumas-fiul către George Sand, 1 ianuarie 1865 : *Cînd am primit această splendidă vază, în timp ce toată lumea din jurul meu se întreba : „Oare cine a putut trimite un obiect atît de frumos ?“ eu spuneam : „Pariez că mi l-a trimis mama...”*

În fine, liber de a-și „afișa” paternitatea, Dumas-fiul o făcu cu multă plăcere. Scrisorile către George Sand sînt pline de aluzii la Colette, copil fermecător și foarte dotat. La cinci ani știa franceza, rusa și germana. Își făcea rugăciunea de seară în cele trei limbi.

28 martie 1865 : *Colette e bine, săbătoasă. Nu este încă în stare să o aprecieze pe mama mare, dar în curînd are să poată.*

La 21 august 1865. Sand îl pierde pe Manceau, amant și secretar totodată, de multă vreme suferind de plămîni. Depindea numai de Marchal ca să-l înlocuiască pe Manceau. George se legase de el și-l urmărea cu o insistență lingusitoare.

George Sand către Charles Marchal : *Puiule drag, n-am văzut niciodată Orfeu în Infern ; se spune că e ceva nostim și frumos. Nu îndrăznesc să-l rog pe Offenbach, în ciuda amabilității sale. Cum tu trebuie să cunoști opera pe*

¹ Biblioteca națională, departamentul manuscise, donația Aurore Sand. N.A.F. 24812.

din afară, nu te oblig să o vezi cu mine... Păstrează-ți timpul liber și bunăvoința pentru a vedea împreună ceva care să te amuze, sau care să fie cel puțin nou pentru tine. Te îmbrățișez... Știi că doamna a pierdut copilul ? Mă voi duce mâine să o văd. Astăzi am fost la Palaiseau...¹ Doamna Plessy mi-a spus ieri că va încerca să obțină două locuri bune pentru a vedea Leul îndrăgostit...²

Altă scrisoare : L-ai ascultat la teatrul liric pe Don Juan ? Eu am cerut două locuri pentru marți. Vrei și tu unul ? Dacă vrei, vom cina împreună unde vei dori tu. Dacă nu, dă-mi o întâlnire undeva, ca să te pup și să te binecuvîntez înainte de a mă înapoia la Nohant. Plec joi din Paris, dar, mai întîi, de la Palaiseau, luni. Lasă-mi un bilet cu cîteva cuvinte, luni, în strada Feuillantines, pentru a putea oferi celălalt bilet pentru Don Juan altui prieten, dacă tu nu ești liber ca să-l poți folosi. Ce mai faci, dragul meu copil mare ? Eu, bine. Doar vîntul mă scoate din sărite. Te îmbrățișez... Oh ! Ia te uită ce proastă sînt... Mi-aș amîna plecarea cu o zi dacă tu ai putea ști dinainte. Fă în așa fel ca să fii liber. E adevărat că s-ar putea ca tu să fi văzut Don Juan. În fine, fă cum vrei, dar scrie-mi cîteva cuvinte...³

Însă Mastodontul ținea la propria-i independență. În atelierul său pozau fete frumoase, goale, oferindu-i-se pe degeaba. Cînd Sand sosea pe neașteptate, găsea ușa încuiată. Totuși el cina bucuros la Magny, împreună cu ea, cu Dumas-fiul și cu Olga Narișkina care, la optsprezece ani, devenea frumoasă, foarte frumoasă. Nadejda (pe care soțul său o rebotezase *Nadina*), încă nerefăcută după pierderea sarcinii la cinci luni, lîncezea la Marly, unde se pre-

¹ Nadejda avusese un accident de maternitate, în luna a cincea a sarcinii.

² Scrisoare inedită. Colecția Simone André-Maurois.

³ Colecția Simone André-Maurois.

gătea să infrunte o nouă sarcină, deoarece familia dorea un „Dumas-nepotul“.

Scrisoare a lui Dumas-fiul : *Doamna Dumas este condamnată să stea în pat șapte luni, dacă vrea neapărat să dea naștere unui nou Alexandre, căruia i se simte lipsa în ciuda vigoriei, a inteligenței și a celebrității celorlalți doi... Ah ! Bună treabă-am mai făcut ! Blestematele băi de mare n-au fost nici ele utile. Să le ia naiba !... ¹*

Vîrsta și frumusețea tinerei Olga o puneau, în comparație cu mama sa, într-o poziție delicată ; pentru o îndrăgostită recăsătorită de curînd, era cam neplăcut să aibă o fată de măritat. Deoarece doctorul Devillieres îi prescrisese o cură de odihnă în aer curat, Dumas, sprijinit de vechiul său prieten Leuven, împrumutase o casă la Marly și-si instalase acolo pe soția suferindă, în timp ce Olga, din motive de studii, rămînea la Neuilly. Cîțiva compatrioți, sosiți din Moscova, încercaseră s-o lămurească pe Mica Rusie, acum mare, asupra situației sale juridice. Ea se întreba dacă romanul de dragoste al mamei-si nu-i adusese cumva un grav prejudiciu, făcînd-o să trăiască departe de o curte feerică, unde ar fi putut fi verișoara familiei Romanov.

Agenda lui George Sand, 3 februarie 1866 : *Mă întîlnesc cu Marchal. La orele șase și jumătate cinăm la Jau-
bert : familia soțului și a soției, Lehmann, tatăl și fiul
Alexandre [Dumas], trei sau patru prieteni de-ai casei.
Bătrînul Dumas a pregătit întreaga cină : de la supă, pînă
la salată ! Opt sau zece feluri minunate de mîncare. Să-ți
lingi degetele nu alta. După cină discutăm ; în fine, totul
e fermecător... Marchal mă conduce.*

¹ Fondurile Amaury Duval. Comunicat de Francis Ambrière.

4 februarie 1866. *Alexandre vine la ora două. Îi citesc Jean*¹ *Ah ! Ce fericire ! El este pe deplin mulțumit. Eu nu citesc prea rău. Îmi dă trei sfaturi excelente... Ce minte ageră are și cât de bine știe să găsească leacul. Îmi pare bine pentru Bouli*² *și îi scriu imediat... Alexandre se duce să vadă dacă în strada Richelieu*³ *i se acceptă piesa ; dacă nu, va apela la Gymnase. Cinez la Magny, pe un timp grozav de urît. E mai puțin vesel... Odéon : Viața de Boem. Ce piesă drăguță, sfișietoare și fermecătoare !...*

6 februarie 1866. *Demarquay mă anunță că doamna Dumas e în pericol să piardă sarcina și că masa noastră de joi este amînată. Mă conduce la Magny, unde cinez și de unde iau o remiză (sic) pentru a mă îndrepta spre bulevardul Neuilly, deși am o durere de cap ce mă face să-mi pierd mințile. Vizitiul este beat, calul de asemenea. Dar toți trei sîntem băieți buni și găsim casa. Doamna Dumas este calmă și curajoasă ; nu suferă. Dar mîine va suferi, oare ? Va naște oare ? Copilul este viu și gata s-o ia din loc. Ciu-dat... Alexandre este foarte politicos cu ea. Mă înapoiez cu calul meu, care cade din picioare, și cu birjarul meu, care doarme. Dar durerea de cap mi-a trecut...*

9 februarie 1866. *Din timpul irosit cu vizitele și scrisorile, smulg ceva și pentru munca mea, cel mult o oră. Doamna Dumas a pierdut sarcina, e dureros dar spre fericirea ei. Mă duc pe jos să cinez la Magny...*

11 februarie 1866. *Mă duc la Neuilly. Este o adevărată călătorie, noaptea, și mă costă zece franci ! Doamna Dumas a suferit mult. Va sta în pat o lună de zile. Alexandre și Olga nu o părăsesc o clipă.*

În luna august 1866, George Sand îl vizitează pe Dumas-fiul la Puys, un mic sat de pescari lângă Dieppe, unde

¹ Este piesa care va avea ca titlu definitiv : *Don-Juanii de la sat*.

² Porecla lui Maurice Sand.

³ Adică la Teatrul Francez.

acesta își cumpărase o casă, destul de urâtă și puțin confortabilă, dar cu o priveliște fermecătoare.

Agenda lui George Sand : La Alex acasă, la Puys (sic), duminică, 26 august 1866 : o regiune adorabilă. Un timp superb. Niște gazde încântătoare. Lavoix, care pleacă ; Amédée Achard, care era acolo ; doamna Belleyme, care sosește. Fetitele, delicioase. Stăpîna casei foarte amabilă, dar nu destul de stăpîna a casei. Serviciu deplorabil ! Deprinderea de a nu păstra curătenia îți sare în ochi ! O cană și un lighean pentru spălat, iar apă, dacă te duci să ți-o aduci singur ! Ferestre care nu se închid ! În pat, frig ca-n peșteră... Zilele însă sînt superbe. Mergem să vedem pădurea și marea. Aceste coaste împădurite seamănă cu un rai. Marea, de un cenușiu ca perla, cu scîlpiri albastrii : malul alb plin de pietricele de silex ca o colonie de polipi. Faleză albă precum cretă. Lumina blindă și plăcută. Balul copiilor la Cazino. Femei împodobite, dar destul de urite. O cină excelentă acasă, dar, la orele opt, doamna este bolnavă și Alexandre se duce la culcare ! Cum să te descurci cu o singură luminare dacă vrei să citești ? În timpul nopții, furtună. Torente de ploaie și frig. Tușesc de-mi rup plămîinii.

Acasă la Alex, la Puys, luni 27 august. Timp umed, destul de frumos. Rămîn să ascult prefața și două capitole. Sînt foarte frumoase și foarte bune. Se mănîncă foarte bine. După masă, fiecare o ia din loc și eu rămîn cu doamna Belleyme ! Această viață care ia sfîrșit la orele opt, cu burta plină, nu-mi covine deloc ! Mai mare dandanaua cînd să-ți faci toaleta și restul ! Doamne, rău mai este aici !... Și totuși este destul de frumos... ¹

De aici, George Sand pleacă spre Flaubert, la Croisset, unde găsește „un serviciu exemplar, curătenie, apă, confort, tot ce-ți dorește inima“. Mama lui Flaubert, o bătrîna

¹ Biblioteca națională, departamentul manuscrite, N.A.F. 24812.

fermecătoare, era o gospodină mai bună decît Marea Rusie. Dar lui Dumas îi plăcea atît de mult satul Puys, încît la scurt timp își cumpără a doua casă. În jurul lui se formă îndată o mică colonie. Felix Duquesnel, care-i făcu o vizită, văzu întrînd în casă un pescar înalt, puțin adus de spate, voinic, bărbos, cu un fizic foarte plăcut. Bluzon de culoarea tabacului de Spania, cămașă de flanelă, pantaloni de pînză ordinară, un mers superb și nepăsător. „Bună ziua, vecine, zise pescarul, ce mai faceți ? — Foarte bine, Excelență. Și dumneavoastră ? — Eu sînt sănătos tun. Așa ziceți voi, nu-i așa ?” Pescarul avea un accent englezesc. După plecarea acestuia, Duquesnel întrebă : „De ce i-ai spus *Excelență* ? — Pentru că este marchizul de Salisbury. A venit aici din întîmplare. Mi-a făcut prima vizită : «Nu poți pretinde, mi-a spus el, ca Alexandre Dumas să vină să ți se prezinte. Îngăduiți-mi, așadar, să mă prezint chiar eu. Dealtfel vă sînt foarte îndatorat. Mulțumită romanelor tatălui dumneavoastră, mi-am găsit felul preferat de a-mi petrece timpul liber, precum și cea mai mare liniște sufletească»...”¹

Aripa protectoare a tatălui se mai întindea încă asupra ilustrului său fiu.

★

Eșecul *Prietenului femeilor* îl îndepărtase, un timp, pe Dumas-fiul de teatru. Greutățile vieții conjugale alături de o femeie plîngăreată, „cînd nepăsătoare, cînd violentă“, îi întăreau și mai mult convingerile misogine. Nadina, însărcinată, cădea într-o toropeală inertă ; convalescentă, avea izbucniri de gelozie. Cînd îl vedea pe Alexandre în mijlocul unui grup de admiratoare' îl compara cu Orfeu printre bacante. De cînd doamna Dumas împlinise vîrsta de patruzeci de ani, orice femeie tînără, ba chiar și fiica

¹ Felix Duquesnel, *Alexandre Dumas intim. Casa de la Puys*. Articol publicat în *Le Temps*, numărul din 20 septembrie 1913.

sa, era bănuită de cochetărie. Nervii măcinați ai Marii Rusii făceau din ea o tovarășă insuportabilă. În acest timp, Dumas-fiul întreținea o corespondență activă cu un ofițer de marină, comandantul Rivière, care era, de asemenea un scriitor talentat. Se lăsa pradă gândurilor negre.

Dumas-fiul către Henri Rivière : Dragă prietene, sînt încîntat că v-ați reluat viața de marinar. Era timpul să vă smulgeți din aceste trăiri de calitate inferioară, cu totul nedemne de o inteligență ca a dumneavoastră. E de preferat largul mării, cu toate furtunile inerente, decît aceste vitejii într-un bideu, cărora femeile au izbutit să se convingă că trebuie să le cădem victime. Credeți-l pe un om care de mai multe ori s-a salvat înotînd și care în cele din urmă a ajuns la mal : adevărul trebuie căutat în muncă și în solidaritatea cu întreaga omenire, asupra căreia oamenii inteligenți, ca dumneavoastră și ca mine, exercită și trebuie să exercite o influență. E mai bine să conduci un echipaj bun, sau să scrii o piesă bună, decît să fii iubit, chiar în mod sincer, de cea mai seducătoare dintre femei. Amin.

...Dumneavoastră v-ați născut pentru a sta de veghe, de la miezul nopții pînă la ora patru dimineata, pe puntea unui vas, și nicidecum sub conciuul doamnei Canrobert. Femeia este un element pe care trebuie să-l cunoști ca mine, încă din copilărie, pentru a știi să te porți cu ea fără osteneală și fără primejdie, iar toate aceste frumoase zeite te-ar fi sleit fără să-ți aducă nimic nou, pentru că ele sînt găunoase ca niște clopoței... Marea mă întristează ; nu o iubesc decît atunci cînd mă aflu deasupra. Prin aceasta ea se aseamănă cu femeile. Această glumă, puțin cam deșuchetă, vă va dovedi că dumnealui, trupul meu, s-a mai întremat puțin, deși nu se lansează atît cît las să se înțeleagă pe elementul feminin... Pînă atunci muncesc, din obișnuință și din antrenament, cu toate descurajările

inerente acestei ciudate meserii ce face din gîndirea omului o mașină de bătut cînepa...¹

Acest pesimist nu se referea numai la femeii, ci la întreaga condiție umană. Comandantul Rivière fiind rănit la cap de o vișlă, Dumas îi scrie :

Îi aduceți mulțumiri Providenței că nu v-a ucis decît pe jumătate, prietene, de parcă noi am fi pe pămînt niște păpuși de ghips într-un poligon de tragere cu pistolul... Mult mai bine ar fi, dragul meu, să ne între bine în cap, atîta vreme cît nu avem cu ce visli, că totul este o comedie ale cărei roluri le interpretăm — fără a cunoaște nici deznodămîntul, nici autorul — al cărei sufler se schimbă în fiecare clipă, și în care, în cele din urmă, singurele lucruri demne de interes sînt dragostea și prietenia. Mai ales prietenia.

O singură femeie, dealtfel cu o fire optimistă, mai avea trecere în fața acestui bărbat plin de resentimente : George Sand. Redresarea ei, atît de rapidă, după moartea lui Manceau, îl uimi pe Dumas.

Dumas-fiul către Henri Rivière : *V-aș fi răspuns mai grabnic dacă n-ar fi trebuit, în timpul din urmă, să mă ocup de doamna Sand, care a avut un mare necaz. L-a pierdut pe Manceau, de cincisprezece ani tovarășul și independentul vieții sale. A murit, după patru luni de grea suferință, într-o căsuță de la Palaiseau, unde locuiau împreună... L-am înmormîntat acum trei zile și ne-am străduit s-o îmbărbătăm, pe supraviețuitoare... Ea are multă energie și multă voiață. Iată un creier umilitor pentru sexul nostru, căci puțini dintre noi ar fi în stare să-și reînceapă astfel viața, din zece în zece ani, după lovituri ca*

¹ Scrisoare inedită. Colecția doamnei Henri Dumesnil.

acelea pe care această femeie le-a îndurat. Și cum viața nu este decît un lung șir de necazuri, trebuie să nu te sinchi-sești de nimic și să încerci să privești evenimentele ce trec pe dinaintea ta, cum boii din pășune privesc trăsurile de pe drum. Fiți ca Minerva, zeița cu ochi de bou. Acest epi-tet, de neînțeles pentru mulți oameni, vroia, fără îndoială, se desemneze indiferența supremei înțelepciuni, care nu este, fără îndoială, decît suprema indiferență... Prietenia mi se pare a fi singurul sentiment pentru care merită să trăiești...¹

Deoarece o vagă teamă îl împiedica pe atunci să scrie teatru, Dumas lucra la un roman : *Afacerea Clemenceau*. Aici dădu friu liber furiei sale împotriva femeilor. Roma-nul relatea spovedania unui ucigaș ce-și omorise nevasta după ce o adorase, nu numai pentru că îl înșela, ci pentru că era însăși personificarea minciunii și a falsității sub învelișul celei mai perfecte frumuseți. Pierre Clemenceau, sculptor, copil natural, bineînțeles, avea, cum era și de așteptat, o mamă lenjereasă. Tot începutul cărții părea, în bună măsură, o autobiografie. Femeia cu care se căsătorea eroul, Iza Dobronowska, era o poloneză (fapt ce-i permitea autorului să se răzbune în mod indirect pe „slavii perfizi“). Dumas ne mărturisește că această Iza semăna cu doamna James Pradier, prima lui amantă.

Dumas-fiul către George Sand, 26 mai 1866 : *Iată un lucru care începe să mă supere : Afacerea Clemenceau ; în curînd mă voi întoarce la modestul meu teatru, unde poți să nu vorbești franțuzește, dacă vrei. Mă împotmolesc mereu la final. Lovitura de cuțit nu merge... Viața nu este întotdeauna veselă. Pînă la douăzeci de ani, mai treacă-meargă ; după aceea, gata ! Să ne iubim așteptînd ceva*

¹ Scrisoare inedită. Colecția doamnei Henri Dumesnil.

mai bun și să face duplicate, pentru că nu sîntem în stare decît de asta...

5 iunie 1866 : Dragă mamă, Iza a decedat, în sfîrșit, abia joi, la orele șase seara, ispășind pe drept cuvînt ororile pe care le făcuse. Pînă atunci, ucigașul său, ce are onoarea să fie chiar fiul dumneavoastră, a muncit ca unul din negrii aceia din care descinde pe linie paternă. Uf ! N-am nici o remușcare, dar sînt istovit de parcă aș avea, și vă admir și mai mult că puteți scrie atîtea capodopere și că le scrieți atît de repede...

Cititorii ce cunoscuseră menajul sculptorului Pradier, nu se înșelără. Cronicarul gazetei *Revue des Deux Mondes* scria : „Această femeie ce pozează pentru statuile soțului său, această femeie pentru care pudoarea nu există decît în stare de convenție mondenă și pe care laurii lui Phryné o împiedică să doarmă, noi o cunoaștem sau credem că o cunoaștem și poate că numele de *monstru* ni se pare cam aspru pentru frumoasa păgînă din secolul al XIX-lea...” Iza. „suflet plin de noroi în înveliș de marmură, născută pentru a trăi din plăceri și pentru a minți, curtezană din cap pînă în picioare, una dintre acele plante exotice ce te îmbată și te ucid“, dezarmează criticul. El îl condamnă mai mult pe soț decît pe ea. Pentru ce a iubit-o dacă, încă din primele zile, și-a dat seama de natura ei vicioasă ? Pentru că dragostea lui Pierre Clemenceau, ca și aceea a lui Dumas-fiul și a tuturor eroilor săi, nu era decît o dorință fizică. Deznodămîntul voluptos și tragic (Pierre se culcă o ultimă dată cu Iza și o omoară după ce fac dragoste) nu era posibil decît dacă acceptăm acest punct de plecare.

Ceea ce îl uimește pe cititorul zilelor noastre este faptul că în 1866, romanul a fost lăudat, ca fiind exemplul realismului celui mai îndrăzneț. „Totul este adevărat, viu,

¹ Scrisori inedite. Biblioteca națională, departamentul manuscrise, donația Aurore Sand. N.A.F. 24812.

grăitor și, cînd domnul Dumas se ia la trîntă cu realitatea, s-ar spune că sînt doi atleți de forță egală... Domnul Dumas a trecut de la teatru la roman pentru că privilegiile cărții îngăduiau să accentueze mai mult, să dea mai mult relief dorinței carnale. A izbutit..." Scenele de mulaj pe trupul gol, sărutările, nude și ele, în mijlocul rîului, erau considerate ca „literatură experimentală” îndrăzneată și cutezătoare. S-a spus că romanul domnului Dumas era cu adevărat contemporan cu domnul Taine, care dealtfel îl admira foarte mult. Flaubert avea rezerve, dar lua cartea în serios.

*Eu nu împărtășesc pe de-a-ntregul entuziasmul dumneavoastră pentru Afacerea Clemenceau, cu toate că este fără îndoială opera cea mai puternică a lui Dumas. Dar el a stricat-o după bunul său plac, prin tirade și locuri comune. Un romancier, după mine, n-are dreptul să-și spună părerea asupra anumitor probleme ale vieții. În opera sa de creație, el trebuia să-l imite pe Dumnezeu : adică să facă și să tacă. Sfîrșitul acestei cărți mi se pare complet fals : bărbatul nu omoară femeia după actul sexual, fiindcă atunci simte o destindere generală contrară oricărui act de violență. Este o mare greșală de ordin fiziologic și psihologic...*¹

Toată lumea vorbea de Afacerea Clemenceau. Uriășul Marchal povestea fraților Goncourt geneza unui capitol:

29 septembrie 1866, Saint-Gratien : *Marchal ne-a povestit aseară că, odată, pescuind cu undița pe la orele patru dimineața, în timp ce se afla la Sainte-Assise, la doamna de Beauvau zărise două fete îmbăindu-se : una brunetă, alta roșcată. Zbenguielele lor în apele Senei erau mîngiate*

¹ Gustave Flaubert, *Corespondență*, vol. V., p. 227.

de răsăritul soarelui iar frumusețea lor aburea aerul dimineții. Marchal îi vînduse pontul lui Dumas care, a doua zi, venind să le vadă, ca să le facă o șotie, se așează cu fundul pe rochiile lor. Aceasta este originea episodului cu baia din Afacerea Clemenceau... ¹

Cît despre Dumas-fiul, era mulțumit de succes, dar epuizat de efort.

Dumas-fiul către comandantul Rivière : *„veți vedea după scrisul meu că aveți de-a face cu un ramolit. Nu mai pot să țin tocul în mînă ; atît de mult am abuzat de ea în ultimele două luni, încît pînă la urmă a înțepenit, a înțepenit de tot, nemernica. Am dormit două ore. Noaptea trecută am dormit unsprezece ore. Nu mai sînt bun de nimic. Doamna Dumas face la fel. Cum mă voi odihni, după o carte pe care am scris-o singur, sper că într-o lună să am forța să reîncep...”* ²

Își regăsi forța și se apucă iarăși de teatru. Pare uimitor că acest uriaș se simțise atît de epuizat după terminarea unui roman atît de scurt. Starea de oboseală se explică prin violența pasiunilor trezite în el în timp ce medita asupra nerușinării și destrăbălării. Ca să se liniștească trebuia să aducă pe scenă o femeie cumsecade și să plece el însuși la țară. Dorind să poată lucra izolat de lume, închirie, la nord de Saint-Valery-en-Caux, la Etennemare, o cabană mică ce-i amintea de anumite zile fericite din viața sa de flăcău.

Aci compuse o nouă piesă inspirată, și aceasta, tot de George Sand : *Ideile Doamnei Aubray*. Tema : o femeie semănînd cu George Sand arborează ideile cele mai generoase despre căsătorie, clase sociale și copii naturali. În-

¹ Edmond și Jules de Goncourt, *Jurnal*, vol. III, p. 69, ediția originală.

² Scrisori inedite. Colecția doamnei Henri Dumesnil.

tr-o bună zi, se trezește în fața unei dileme dureroase : sau va dezminți ideile întregii sale vieți, sau îi va îngădui propriului fiu să se căsătorească cu Jeannine, fata pe care o iubește, care avusese un amant și care muncea din greu pentru a-și putea crește copilul fără tată. Doamna Aubray ezită o clipă, apoi adoptă soluția eroică : în numele moralei și al convingerilor proprii își căsătorește unicul fiu cu fata-mamă.

Dumas eiti pentru prima dată această lucrare, acasă la doamna Sand, de față fiind Edmond About și Henri Lavoiix. Succesul fu mare. Spiritualista Sand și scepticul About izbucniră în plîns. Pentru a face o nouă încercare, autorul plecă să o citească în Provența, la un alt prieten : Joseph Autran. Același succes stropit cu lacrimi. Autran, care suferea de inimă, avusese chiar o sincopă. Nu se putea cere mai mult. Montigny, plin de entuziasm, acceptă piesă la teatrul Gymnase. Totuși Dumas era neliniștit. Oare cum va primi un public ipocrit condamnarea prejudecăților sale ? Fu repede liniștit.

Agenda lui George Sand, 27 noiembrie 1866 : *Ieri, la Bréban, Alexandre era călare pe calul negru al Apocalipsului ; ar fi vrut să fie Rafael sau Michelangelo ; nu există fericire fără entuziasm artistic, bucuria operei scrise, glorie și forță ! Zeul lui era Forța. Marchal, cu bunul său simț delicat și sigur, nu căuta prea departe. Cît despre mine, nu căutam nimic, nu spuneam nimic. Ceea ce gîndesc eu cînd sînt fericită nu poate fi povestit. Ce să spui despre un lucru alcătuit din elemente insesizabile, din impresii fugitive, panteistice poate ? Nu, eu nu reușesc să mă fac înțeleasă. Cînd spun un lucru, lumea înțelege altceva. Pentru ce ? Nu voi ști niciodată.*

Nohant, 17 martie 1867 : *Veste bună : Doamna Aubray a avut, așa cum spune Alexandre în telegrama sa, un succes colosal...*

18 martie 1867 : *Foiletonul lui Sarcey asupra Doamnei Aubray. Scrisori despre Dumas... Trebuie să plec la Paris !...*

Paris, 23 martie 1867 : *Mă duc să iau masa la Dumas. Mă întorc ; primesc și scriu scrisori. Mă duc la Gymnase cu Esther¹ ; Doamna Aubray este admirabilă ; plîng. A fost jucată splendid...²*

Medicii o obligaseră pe Nadine Dumas, încă din luna octombrie, să stea în pat pentru a-l putea naște la timp pe moștenitorul așteptat.

Dumas-fiul către George Sand, 26 februarie 1867 : *Micuțul lovește atît cît poate la porțile acestei lumi. Se vede bine că nu știe ce-i asta ! Doamna Dumas se îngroașe din ce în ce mai mult...*

20 aprilie 1867 : *Micul Dumas va veni probabil pe lume în momentul cînd această scrisoare va sosi la Nohant...*

Dar Nandine dădu naștere unei fetițe, abia în ziua de 3 mai. Deoarece eroina *Ideilor Doamnei Aubray* se numea Jeannine, copila căpătă acest nume.

Tatăl scria pe atunci niște prefete pentru o ediție completă a teatrului său. Erau primite cu mari elogii, și le meritau, fiind pline de viață, sincere și mult mai bine scrise decît piesele. Barbey d'Aureville, care-i ura pe cei doi Dumas, tată și fiu, recunoștea succesul, dar vedea în asta răsunetul pe care-l va avea totdeauna corupția frumos descrisă : „Căci după plăcerea de a te lăsa corupt, care nu-i mică, cea mai mare plăcere, o știți prea bine, este aceea de a-ți privi corupția... Ce colecție ! În ciuda umilinței obișnuite a tuturor prefatatorilor, eu nu cred în această modestie din prima pagină... Cine-și face prefața își dă importanță... Dar pentru că publicul se intere-

¹ Doamna Eugène Lambert, născută Esther Estienne.

² Biblioteca națională, departamentul manuscrite, N.A.F. 24829.

sează de dumneavoastră și vă ascultă, e bine că-i vorbiți despre dumneavoastră. Toți acești gură-cască trebuie striviți sub povară”¹ Gură-cască însă dădeau buzna la predicile dramaturgului.

IV

AMURGUL UNUI ZEU

*„E timpul să fugi de dragoste, Geronte,
Și de arcul său încordat,
Dragostea, spre finele verii,
Nici marea n-o poate-nfrunta.”*

J. P. TOULET

*„Cum ne vom sfârși oare zilele? Părul
alb ne avertizează în mod respectuos.”*

BALZAC

Ținând seama de aparențe, Bătrînul Dumas nu se schimbase deloc în epoca îndelungatei sale aventuri napolitane. Părul îi era ceva mai cărunț, pîntecele mai proeminent, dar vîselia îi rămăsese la fel de strălucitoare, geniul debordant, sensualitatea lacomă. Fiul observa, se mira, și-l deplîngea.

Dumas-fiul către George Sand, 8 martie 1862 : *L-am găsit mai zgomotos ca nicicînd. Să dea Dumnezeu să fie așa timp îndelungat — dar mă cam îndoiesc — ; calea pe care și-a ales-o singur pentru a veni în ajutorul bunăvoinței Creatorului mi se pare un nonsens, în ciuda dovezilor clare pe care le pot avea creaturile. În fine, acest organism puternic ce se cheltuiește încă, la orice oră din zi și din noapte, cu aceeași dărnicie... va rămîne, orice s-ar întîm-*

¹ Barbey d'Aurevilly, *Teatru contemporan*, vol. II, pp. 93—94.

pla, una dintre cele mai extraordinare fantezii ale naturii. A încerca să o dirijezi, mai ales acum, este un lucru fără îndoială inutil. E ca un om care a fost totdeauna fericit și cade brusc de la al cincilea etaj; există șansa să nu-și rupă nimic sau să moară pe loc. Dacă această locomotivă ar fi putut fi instalată pe două linii de cale ferată, încă de la început, obligînd-o să străbată viața în linie dreaptă, Dumnezeu știe ce idei mărețe și folositoare pentru alții ar mai fi putut remorca. Dar dacă lucrul acesta nu s-a făcut, înseamnă că-ntr-adevăr nu se putea face. Să așteptăm deci (dar pînă atunci tare mi-ar place să am un tată mai puțin zgomotos, și ceva mai mult al meu... și al său ¹.

Intorcîndu-se la Paris, Dumas adusese din Italia o cîntăreață, Fanny Gordosa, „neagră ca o prună uscată“; dar apetisantă și atît de năbădăioasă în dragoste, încît soțul, un italian, epuizat, o sfătuiuse să-și pună prosoape ude în jurul șalelor. Dumas-tatăl o eliberă de comprese și îi potoli fierbințeala. Astfel, tînăra se atașă de el cu pasiune furibundă. Locuiră mai întîi pe strada Richelieu, în colțul bulevardului, peste drum de marele fotograf Reutlinger, apoi în localitatea Enghien, unde Dumas închirie, pentru vara anului 1864, vila „Catinat“. Aici reîncepu hăr-mălaia din „Monte-Cristo“. Gordosa umplea casa cu tromboane, viori, lăute. Vocaliza de dimineată pînă seara, adu-lată de tot felul de paraziți care se instalau în casă, deschideau bufetele și devorau proviziile. Dumas, olimpi-an, lucra la etajul al doilea, umplea colile mari de hîrtie albastră cu scrisul său de sergent-major și cobora seara în sala de biliard, pentru a se întîlni cu vechi prieteni: Noël Parfait, Nestor Roqueplan, Roger de Beauvoir, amestecați cu trîntorii necunoscuți. Cînd rezervele de hrană păreau epui-zate, Dumas descoperea în cămară orez, roșii, jambon și pregătea pentru toți un *rizotto* magistral.

¹ Colecția Spoelberch de Lovensjaul, E. 882, folio 190.

Numeroase femei defilară la Enghien : Eugénie Doche, care mai juca încă în *Dama cu camelii* a fiului său, și nu-l neglija nici pe tată : fermecătoarea Aimée Desclée, cu ochi de catifea, căreia Dumas-tatăl îi făcuse curte la Neapole, unde artista juca în piese de Dumas-fiul : frumoasa debutantă Blanche Pierson : superba tragediană Agar care, născută Léonide Charvin, își luase un nume biblic pentru a te duce cu gândul la Rachel : Esther Guimont, leoaică cu răgete răgușite, și Olympe Audouard, care leșina în momentul cel mai puțin potrivit. Zadarnic stătea de pază *signora* Gordosa. „Una femeie ! striga ea, stîlcind cuvintele, cînd sosea vreo intrusă. Zice-i că domnul Dumas este bolnav !” Dumas tolera furia acestei femei pitorești, îmbrăcată într-o rochie de casă transparentă, și care-i ghicea viitorul.

Mathildei Schoebel, fata unui orientalist francez, pe care o cunoscuse pe cînd era mică și căreia-i spunea „micuța mea iarbă-neagră”, îi dădea următoarea explicație : „Fanny este puțin cam ciudată, dar are o inimă excelentă”. Apoi adăuga, nu fără îngîmfare : „Faptul că am amante se datorează unor sentimente umanitare. Dacă n-aș avea decît *una*, în mai puțin de opt zile aș vedea-o moartă !... N-aș vrea să exagerez : dar sînt absolut convins că în lumea largă am peste cinci sute de copii”.¹

Odată cu toamna, întorcîndu-se la Paris, o instalează pe Gordosa în noua locuință din strada Saint-Lazare, nr. 70. Cîtva timp, în fiecare joi, oferea dineuri de gală, după care diva cînta, iar stăpînul casei se refugia „departe de miorlăiturile ei” și lucra. Nu peste mult izbucni furtuna. Apriga *coloratura* îl surprinse pe Dumas în flagrant delict, într-o lojă de teatru, și ridică sala în picioare cu urletele ei. El sfîrși prin a o alunga. Fanny plecă declarînd că se va înapoia la soțul ei, luînd totodată și puținii bani rămași în sertare.

¹ Mathilde Shaw : *Ilustri și necunoscuți. Amintiri din viața mea*, pp. 184—191 (Paris, Fasquelle, 1906).

Dumas se duse să locuiască pe bulevardul Malesherbes nr. 107, împreună cu fiica sa Marie care-și părăsise berri-chonul¹, Olinde Petel, atins de scrînteală. Se retrăsese o vreme la mînăstirea Adormirea Maicii Domnului, iar acum împodobeă cu miniaturi cărți vechi de rugăciuni. Marie părea și ea puțin cam nebună ; se îmbrăca în haine de preoteasă galică, își împodobeă fruntea cu vîsc și purta o seceră la cingătoare. Dumas era mîndru de ea ca de tot ceea ce se referea la propria-i persoană. Mai puțin decît de Alexandre, bineînțeles. De Alexandre îi era oarecum frică. „Îi plac teoriile și morala, îi spunea el Mathildei Schoebel. Am aici una dintre ultimele sale cărți. Privește ce-a scris deasupra. Ea citi dedicația : „*Dragului meu tată, de la marele său fiu și micul său confrate*“. Dumas-tatăl rostise cu o oarecare amărăciune : „A greșit locul adjectivelor, pentru a-mi face plăcere ; dar nu crede o iotă din ce spune“.²

În această privință se înșela, dar se temea de reproșurile „puștiului“ și-și lua nespus de multe precauții pentru ca fiul să nu întîlnească în locuința tatălui nimfele extrem de sumar îmbrăcate cu care se înconjura. Dumas-fiul își cumpărase pe bulevardul Villiers, nr. 98, o vilă a cărei grădiniță stîrnea verva tatălui său : „E foarte frumoasă, Alexandre, zicea el, e foarte frumoasă, dar ar trebui să deschizi fereastra salonului ca să intre puțin aer în grădină“. Fiul, pe care-l întrista această bătrînețe libidinoasă, mergea rar pe la tatăl său, iar tatăl se plîngea din această pricină : „Nu-l mai văd decît la înmormîntări, zicea el. Poate că acum nu-l voi mai vedea decît la înmormîntarea mea“.

„Cordelia acestui Rege Lear“³ era micuța Micaëlla, fiica Emiliei Cordier, o creatură firavă, cu obraji de ceară,

¹ Din localitatea Berry.

² Mathilde Shaw, *Ilustrii și necunoscuți, Amintiri din viața mea*. pp. 184—191.

³ John Carpentier, *Alexandre Dumas*, p. 201.

cu o gură mare fără buze, dar cu o privire de un farmec nedescris. Îi dăruia păpuși pe care le îmbrăca Marie Petel. „Numai de-ar veni mica mea bijuterie !“ zicea el, cînd îi pregătea o marchiză de Pompadour sau un Ludovic al XV-lea. Mica bijuterie venea și Dumas își săruta pătimaș fiica, regretînd că „acest stupid Amiral“ îl împiedicase s-o recunoască.

Dumas-tatăl către Micaëlla Cordier, 1 ianuarie 1864 :
Micuța mea dragă, te voi îmbrățișa, sper, peste trei sau patru zile. Mă bucur mult să te revăd, dar nu trebuie să-i spui nimănui că sosesc, ca să am timp să te mîngîi cît vreau. Noi îți aducem, Marie și cu mine, două păpuși frumoase și niște jucării. Începînd cu data de 5, așteaptă-mă.
Tatăl tău A.D. ¹

Dumas-fiul nu era de acord cu prezența, în casa tatălui său, a Micaëlle, „fata unei destrăbălate“. Refuza să recunoască în ea pe sora lui vitregă. „L-am văzut pe tatăl dumneavoastră la Odéon. Doamne Dumnezeule, este extraordinar“, scria Sand în 1865. La cei șaiszeci și trei de ani ai săi, era „o forță a naturii“. Puterea de muncă nu i se diminuase. Nu de mult i se jucaseră două drame, excelente în genul lor : *Mohicanii de la Paris* și *Deținuții de la Bastilia*. *Mohicanii de la Paris* fusese interzisă de cenzură, sub pretext că piesa, a cărei acțiune se petrecea în 1829, era un furnicar de aluzii mult prea liberale. O scrisoare a autorului către împărat îi dezorientase pe cenzori. Napoleon al III-lea ridică interdicția.

În acest timp Dumas-tatăl publica unul dintre cele mai bune romane ale sale : *San Felice*, a cărei acțiune se petrecea la Neapole, în timpul Mariei-Carolina, al Ladyei Hamilton și al lui Nelson. Era epoca în care generalii re-

¹ Biblioteca națională, departamentul manuscrise, N.A.F. 24624, folio 64.

voluției franceze înființau și desființau regate, epoca tinerilor eroi încinși cu eșarfa tricoloră, epoca generalului Dumas ; decorul era al orașului atât de original în care autorul își petrecuse patru ani, iar amintirile, foarte proaspete, ale prietenilor napolitani. De aceea povestirea era plină de viață, ritmul vioi, lumina strălucitoare. Un erou italian demn de Mușchetari spinteca dintr-o dată șase bărbați. Peisajul marin al golfului de la Neapole, zăgrăvirea bărcilor în furtună, totul strălucea de culori naturale. Dacă ar fi vrut să demonstreze că nu avea nevoie, pentru a fi Dumas, nici de Maquet nici de nimeni, ar fi reușit. Girardin plăti romanul *San Felice*, care apărură în foiletonul ziarului *La presse*, cu o centimă rîndul : „Convenția Doamnei Sand“, zicea cu mîndrie Dumas. *San Felice* era cîntecul său de lebedă „nu scăldat în lacrimi, ci de o dulceață neobișnuită“.

Frații Goncourt ne-au lăsat două imagini extrem de vii ale lui Dumas-tatăl sexagenar :

1 februarie 1865 : Astăzi seară, la prințesă acasă, un grup de scriitori strînși în jurul mesei, printre care și Dumas-tatăl. Un fel de uriaș, cu părul unui negru, acum încăruntit, cu niște ochi mici de hipopotam, limpezi și șireți, ce stau de veghe chiar cînd sînt închiși și, pe o față enormă, riduri semănînd cu acele brăzdături vag emisferice atribuite de caricaturişti reprezentărilor umane ale lunii. În toată ființa lui există ceva de fachir și de comis-voiajor din O mie și una de nopți. Povestește mult, totuși fără mare strălucire, fără ironie spirituală și fără culoare. Nu sînt decît fapte, fapte ciudate, fapte paradoxale, fapte uluitoare pe care le scoate la lumină din adîncul unei memorii fenomenale, cu glasul său răgușit. Și întotdeauna, întotdeauna, întotdeauna vorbește despre sine, dar cu o vanitate de copil mare ce nu are nimic enervant. Povestește, de exemplu, cum un articol de-al lui despre muntele Carmel le-a adus călugărilor un cîștig de 700 000 de franci... Nu bea vin, nu bea cafea,

nu fumează : este atletul sobru al foiletonului și al scrisului în general ¹.

14 februarie 1866. Dumas-tatăl intră, pe cînd discuția noastră era în toi, cu cravată albă, vestă tot albă ; enorm, transpirînd, gîfîind, foarte vesel. Sosește din Austria, din Ungaria, din Boemia... Vorbește despre Pesta, unde a fost jucat în limba maghiară : despre Viena, unde împăratul i-a pus la dispoziție o sală a palatului său pentru a ține o conferință : vorbește despre romanele sale, despre teatrul său, despre piesele sale ce n-au fost acceptate la Comedia Franceză. Despre romanul său Cavalerul de Maison Rouge, interzis de cenzură ; apoi despre un privilegiu de teatru pe care nu-l poate obține, apoi despre un restaurant pe care vrea să-l înființeze pe bulevardul Champs-Élysées.

Un eu enorm, un eu, pe măsura omului, debordînd de o veselie copilărească dar cu o vervă strălucitoare. „Ce vreți, spunea el, așa-i cînd nu mai poți cîștiga bani în teatru decît cu maiouri... care să crape... Da, ăsta a fost norocul lui Hostein. A recomandat dansatoarelor să nu se mai îmbrace decît cu maiouri care să crape... și totdeauna în același loc. Atunci lornietele erau fericite... Dar cenzura a intervenit, iar negustorii de lorniete sînt astăzi în pierdere...”²

Cu toate că talentul îi era intact, întîmpina greutăți cînd cerea să fie jucat. Începea să semene cu bătrînii actori sărăciți, care, pentru a putea trăi, acceptă orice angajament în orice teatru. Nu de mult, sub arcadele căii ferate de la Vincennes, se înființase, pentru publicul popular al cartierelor mărginașe, un Mare Teatru parizian, construcție pe cît de ciudată, pe atît de prost amplasată. Dumas obținu aici aprobarea reluării uneia dintre cele mai bune drame ale sale : *Pădurarii*, reprezentată în 1858 la Marele Teatru din Marsilia. Trenurile care treceau zdruncinau sala : sirena

¹ Edmond și Jules de Goncourt, *Jurnal*, vol. II, pp. 194—195.

² *Idem*, *Jurnal*, vol. III, pp. 19—20.

locomotivelor acoperea vocea actorilor. Spectacolul mergea atât de prost, încît nu peste mult trebuiră să-l întrerupă.

Pentru a-i încuraja pe interpreți, Dumas îi convinge să întreprindă un turneu și le făgădui să-i însoțească ori de cîte ori va putea. Acolo, la periferie și în provincie, își păstra prestigiul și era aclamat. În departamentul natal, la Aisne, entuziasmul se transformă în delir. La Villers-Cotterets trebuiră să dea două spectacole. Apoi toți locuitorii orașelului se adunară în fața hotelului unde locuia autorul. Privind pe fereastră, îl văzură cu un șorț la brîu și o bonetă albă pe cap, „învîrtind în sos, stropind friptura și pregătind cina” pentru trupa sa. Aplauzele deveniră și mai puternice. Această primire era ca o consolare pentru condescendența binevoitoare, dar ușor batjocoritoare, pe care Parisul o manifesta acum față de bătrînul ce-i amuzase odată. Din nou visa să aibă un teatru al său și încercă să înființeze Noul Teatru Istoric, deschizînd o listă de subscripție. Trimise mii de circulare. Răspunseră doar cîțiva tineri admiratori ai celor *Trei Mușchetari*. Vechea sa magie își pierduse efectul. Dacă ar fi fost mai înțelept, ar mai fi putut trăi în belșug. În 1865, Michel Lévy îi acordase patruzeci de mii de franci-aur ; în 1866, semnase un nou contract, foarte avantajos, pentru editarea operelor sale ilustrate¹. Dar banii îi curgeau printre degete. Să îmbogățise de zece ori și se ruinase de unsprezece ori : „Am cîștigat milioane, spunea el ; ar trebui să am o rentă de două sute de mii de franci și am două sute de mii de franci datorie”. Nu mai putea plăti nici pensiunea sorei sale, doamna Le Tellier.

În iunie 1866, părăsi Parisul, devenit inospitalier pentru el, și vizită Neapole, Florența, apoi Germania și Austria. Din această călătorie se întoarse cu un roman : *Teroarea prusacă*, bine scris și cu o mare putere de observație. Dumas remarcase acolo primejdioase amenințări : „Cine n-a călătorit în Prusia nu-și poate face o idee despre ura

¹ Arhivele casei Calmann-Lévy.

prusacilor față de noi, francezii. Este un fel de monomanie care tulbură spiritele cele mai limpezi. Un ministru nu devine popular, la Berlin, decât dacă lasă să se întrevadă că într-o zi sau alta va declara război Franței". Zugrăvise, sub numele de Boeseweck, portretul prevestitor al lui Bismarck. Cum se și cădea, eroul romanului, un tânăr francez, Benedict Turpin, sfida cu pistolul, cu sabia, cu pumnii, pe naționaliștii germani și îi învingea pe toți.. Podul de la Briksen... *Porthos Unter den Linden*... Autorul era în plină formă, și cartea, în alte timpuri, ar fi adus cu siguranță gloria unui tânăr scriitor, dar publicul avea acum alte nevoi și alți zei. Lumea se amuza pe seama avertismentelor cu privire la Prusia : „Dumas ăsta, ce om glumeț“ ! Cum puteai lua în serios un bătrîn sultan ce arunca unor ciudate cadine „ultima sa duzină de batiste“ ?

V

MOARTEA LUI PORTHOS

„Lui Alexandre Dumas nu-i era frică de moarte. «Va fi blîndă cu mine, zicea el, pentru că-i voi spune o poveste»“.

ARSÈNE HOUSSAYE

1867. Cifra datoriilor crește. În ciuda fidelității cititorilor, contul lui Dumas la Michel Lévy devine debitor. Chiria pentru casa de pe bulevardul Malesherbes nu este plătită. Multe mobile erau vîndute. Singurele amintiri prețioase de care Dumas nu vroia să se despartă erau schița lui Delacroix pentru balul triumfal al tinereții sale și prosopul pătat de sîngele tînărului duce d'Orléans. Servitorii cereau să fie concediați . Micuței sale „Iarbă-ne-

gră“, Mathilde Schoebel, i se plîngea că unele „prietene“ scotoceau cu prea multă lăcomie prin sertarele biroului său. „Barem, de mi-ar lăsa o nenorocită de monedă de zece franci !“ zicea el cu o disperare comică.¹

Mathilde îl găsisese bolnav, zăcînd în cabinetul său de lucru, care-i servea și de dormitor. Pe pereți : arme vechi, portretul generalului Dumas și al lui Alexandre Dumas-fiul, executate de pictorul Horace Vernet.

„Sosești cum nu se poate mai bine ! Sînt bolnav, am nevoie de un ceai și zadarnic chem pe cineva... Cred că m-au lăsat singur... Și unde mai pui că trebuie să merg la spectacolul de diseară !... Fii bună, uită-te în sertarele scrinului meu și spune-mi de găsești ceva lenjerie și o cravată albă.“

În scrin nu se aflau decît două cămăși de noapte necălcate.

„Ai ceva bani la tine ? Poți să-mi împrumuți atît încît să-mi pot cumpăra o cămașă de gală ?“

Tînăra alergă prin prăvălii dar era tîrziu și această talie de uriaș lipsea în rarele magazine încă deschise. În cele din urmă, intrînd în „La Cămașa lui Hercule“, găsi un plastron alb presărat cu drăcușori roșii. O cămașă de seară brodată cu roșu ! Dumas îndrăzni să o îmbrace și avu un mare succes : „au considerat asta ca un semn de amintire a prieteniei mele cu Garibaldi“².

Supremul efort al lui Don Juan era pe atunci cucerirea unei tinere americane. Adah Isaacs Menken³, călătorește și

¹ Mathilde Shaw, *Ilustrii și necunoscuți, Amintiri din viața mea*, p. 211.

² *Idem*, pp. 213—218.

³ Actul său de naștere a dispărut, incendiile războiului de secesiune distrugînd, în Noul Orleans, registrele de stare civilă. Biograful său, Bernard Falk, crede că a venit pe lume în 1835. Alți autori spun că în 1832. Ea pretindea că se născuse în 1841, dar numeroasele fotografii dezminț această afirmație, căci ultimele portrete nu sînt acelea ale unei fete prea tinere. Pare mult mai adevărat că a murit la vîrsta de treizeci și trei sau treizeci și patru de ani.

actriță, care, pe scena teatrului Gaité, în *Pirații Savanei*, călărea, pe jumătate goală, un aprig pursînge. Artista purta maioul roz cu multă grație și cucerise Londra jucînd în *Mazeppa*, dramă inspirată din poemul lui Byron. Un public cu sufletul la gură o privea cum, întinsă și legată pe spatele calului, urca un practicabil în galop. În repetate rînduri, saltul final era să o coste viața. Publicul îi aclama atît îndrăzneala cît și frumusețea.

Evreică născută în Louisiana (deși ea se lăuda cu o tainică origine spaniolă, iscălindu-se : *Dolores Adios los Fuertos*), Adah devenise călăreață după ce ezitase o vreme asupra adevăratei vocații. Rînd pe rînd figurantă, actriță, și dansatoare, pozase goală pentru sculptori, colaborase la un jurnal (*Cincinnati Israelite*) apoi, în diferite orașe, conferențiasse despre Edgar Poe. Această femeie ciudată cunoștea engleza, franceza, germana și ebraica. La sfîrșitul unei conversații asupra nemuririi sufletului, băuse trei pahare de rachiu. Îndrăgostită de poezie, compunea versuri melancolice cîntîndu-și iubirile de scurtă durată și nefericite. Walt Whitman, Mark Twain și Bret Harte îi fuseseră prieteni.

După ce divorțase de trei ori ¹, nu se căsătorise cu ultimul soț, James P. Barkley, decît pentru a-și legitima copilul ce-l purta în pîntece. A patra căsătorie avusese loc la New York, în 19 august 1866. Două zile mai tîrziu,

¹ Se căsătorise, în 1856, cu un muzician : Alexander I. Menken ; în 1859, cu un boxer : John Carmel Heenan ; în 1862, cu un impresar : Robert H. Newell. Cei doi copii aduși pe lume nu i-au supraviețuit. Pe cel mai tînăr (născut în 1866 și mort în anul următor) ar fi vrut să-l facă, în mod simbolic, finul lui George Sand, adică să-i dea ca al doilea prenume, după obiceiul american, numele de familie al nașei sale. Adah Menken știa, ca toată lumea dealtfel, că Aurore Dudevant intrase în literatură sub pseudonimul de George Sand, dar nu știa că romanciera se născuse Dupin. Înscriind la starea civilă un copil de sex bărbătesc sub numele de Louis Dudevant Barkley, Adah Menken i-l dădea, de fapt, băiețelului ei, ca naș prezumtiv, pe Casimir Dudevant, soțul onorific al femeii-scriitor.

mireasa se îmbarca singură, la bordul pachetului „Java“ ; n-avea să mai revadă nici America, nici soțul.

Parisul o atrăgea. La 31 decembrie 1866 își făcu apariția pe scena teatrului Gaîté. Puțin mai târziu, la începutul anului 1867, Dumas-tatăl veni să o felicite în loja ei. Tinăra i se aruncă de gît. La fel de lacome de publicitate, aceste două ființe se complăcură în a se da în spectacol, afișind o dragoste fulgerătoare, reciprocă și memorabilă. Dumas își anexa cu fală noua cucerire ; ea se exhiba pretutindeni la brațul său. El îi arăta vechiul Paris și-i dădea explicații asupra Parisului viu. Ea simțea o plăcere plină de vanitate să-și lege numele de acela al unui „uriaș al literelor“. Nu-l putea iubi, tovărășia lui însă o distra și o flata. Timp de cîteva săptămîni, el întineri, însoțind-o pe călăreață la Bougival. În hanurile unde, cu patruzeci de ani în urmă, o condusesse pe Catherine, lenjereasa. Pe maluri cîntau barcagiii.

În epoca aceea în care fotografia uluia încă, tinerei Adah Menken îi plăcea să se expună în fața obiectivului, împreună cu toți oamenii mari din viața sa. Era un ritual îndeplinit cu pasiune de capricioasa călătoare. Dumas comise imprudența să se lase immortalizat : el în cămașă, iar ea într-un tricou mulat pe corp, așezată pe genunchii lui. În altă fotografie o vedem ghemuită în brațele lui, sprijinindu-și capul pe pieptul enorm al bătrînului. El pare umflat de grăsime, dar ochii vii îi sînt văluriți de o bunătată fără margini. Parcă ar vrea să spună : „Da, știu bine, este ceva ridicol, dar ea vrea asta, iar eu o iubesc atît de mult !“ Fotografii Liébert, căruia Dumas îi datora o sumă de bani, se gîndi că punerea în vînzare a fotografiilor ar produce vîlvă și l-ar despăgubi pentru notele de plată neonorate. El expuse aceste portrete în numeroase vitrine pariziene. Tinărul Paul Verlaine compuse un triolet :

Unchiul Tom și cu Miss Ada,
 E un spectacol la care visezi,
 Ce fotograf nebun reuși a-i suda
 Pe unchiul Tom și pe Miss Ada ?
 Ada se poate da-n călușei,
 Dar Tom, călări-va și el ?
 Unchiul Tom și cu Miss Ada,
 E un spectacol la care visezi.¹

Le Tintamarre, jurnal satiric, publică o baladă : *Mereu același !* Ca motto, o frază de Jean-Jacques Rousseau : „Oare cine îndrăznește să fixeze granițe precise naturii și să spună : Iată pînă unde poate omul să meargă, iar mai departe nu ?”

Ea era o călăreață,
 El era un scriitor,
 Prima urca spre zenit
 Al doilea cobora spre sfîrșit,
 Ea, proaspătă și ușoară
 Ca boarea de primăvară ;
 El, greoi și deloc
 Mai puțin umflat ca un poloboc...

Brunetă era călăreața ;
 Cărunt era scriitorul...
 Într-o bună zi călăreața noastră
 Îl întîlni pe scriitorul nostru
 Mînuind tacticos furculița,
 Pe cînd își lua prînzul imbelșugat...
 Și cum îl știm ex-mușchetar încercat,
 El, ce mereu se scîldă-n tinerețe,
 Depuse o sărutare pe sînul
 Rușinoasei călărețe.

¹ Citat de Bernard Falk în *The Naked Lady*, p. 182 (Londra, Hutchinson et Co, 1952).

„Mai domol ! năvalnice scriitor...”
Spuse rîzînd călăreața,
„Mai domol, năvalnice scriitor !
Pentru mine un sexagenar gras
Ar fi o pradă mult prea ușoară
Și-aș cîștiga, ce, bunăoară ?”

„Ei drăcie ! Ai cîștiga gloria mult rîvnită,
Femeie pricepută-n a mi te face iubită”.

Ce-a urmat se ghicește ușor...
Și la picioarele călăreței
A ingenuncheat bătrînul scriitor...

De-atuncea călăreața noastră
Și preadrăgăstosul ei scriitor
Se privesc, surîzîndu-și calin
În spatele a o sută de vitrine de magazin...¹

George Sand către Dumas-fiul, 30 mai 1867 : *Cît trebuie să fi fost de necăjit din cauza întîmplării cu fotografiile ! În sfîrșit, asta este ! Vîrsta aduce cu ea tristețele urmări ale vieții de boem. Ce păcat !...*²

Dojenit de fiul său, Dumas-tatăl îi răspunse : „Dragul meu Alexandre, în ciuda vîrstei mele înaintate, am găsit o Margaretă pentru care joc rolul lui Armand Duval al tău...”³

Era nebun după această tînăra superbă, cu ochi albaștri voalați, cu părul lung și negru, cu un trup minunat, ale cărei povestiri îl încîntau. Ca o nesecată Sheherezadă, ea

¹ Balada citată de Bernard Falk în *The Naked Lady*, pp. 172—173.

² Colecția Spoelberch de Lovenjoul, E. 882, fila 462.

³ Scrisoare citată de Bernard Falk în *The Naked Lady*, a *Biography of Adah Isaacs Menken*, p. 175 (Londra, Hutchinson, 1952).

își ticluise un trecut imaginar, din care povestea episoade fantastice. Mințea cînd spunea că vînase bivoli împreună cu un grup de *cowboy* în Far West, însă vorbea despre teologie la fel de bine ca despre călărie. Nu fusese nici dansatoare de Operă, nici tragediană în California (deoarece Adah Menken a fost, în țările cutureiate șapte ani de-a rîndul, femeia *unui singur rol* : *Mazeppa*) ; în schimb, era adevărat că știa citi în limba greacă și în cea latină. Istoria capturării ei de către pieile roșii, pe care se lăuda că-i „vrăjise“ interpretînd dansul șarpelui, nu era decît o slabă legendă. Nu jucase nici la Dayton ; în Ohio), travestită în bărbat, căpitan de gardă, dimpotrivă, fusese o simplă fată de carnaval, defilînd în uniformă militară, în mîină cu un baston de sergent-major, cu care dirija toboșarii și trompeții. Dar Charles Dickens și Dante-Gabriel Rossetti îi trimiteau scrisori prietenești, pe care ea le arăta cu mîndrie admiratorilor francezi.

De la Alexandre Dumas-tatăl, amant de șaizeci și cinci de ani, primea declarații înflăcărâte : „Dacă este adevărat că am talent, după cum este adevărat că te iubesc, ți le închin ție...“¹ Plecarea actriței în Austria, unde o chema un angajament (trebuia să joace *Mazeppa* la teatrul din Viena), puse capăt acestei legături, al cărei scandal zdruncinase și mai mult poziția bătrînului scriitor.

Din cauza extravaganțelor sale, Dumas-tatăl trecea acum printr-o perioadă de mare sărăcie financiară. Fiul l-ar fi ajutat bucuros, dar tatălui nu-i plăcea să-i destăinuie strîmtorarea. El înființă un nou jurnal, *Le d'Artagnan*, menit să apară de trei ori pe săptămîină. Își rugă prietenii să-i facă publicitate. „Nu-i nevoie să vă mai spun ce vrea să însemne băetanul. Slavă domnului ! a făcut destule pentru a se vorbi despre el ; ceea ce este important este că doresc să se știe că a reînviat și că și-a scos din nou

¹ Scrisoare citată de Bernard Falk în *The Naked Lady*, p. 178.

sabia, pentru a-și apăra vechile principii...¹ Dar *Le d'Artagnan* fu un eșec. Dumas îi scrisese împăratului pentru a-l ruga încă o dată să-i încredințeze conducerea unui teatru. Împăratul refuză. Timpul miracolelor trecuse. Bătrânețea este aspră pentru taumaturgi.

În 1868, orașul le Havre organizează o expoziție maritimă și Dumas fu invitat să țină câteva conferințe. El vorbi, de asemenea, la Dieppe, Rouen, Caen. În orașul Le Havre își revăzu fiica, Micaëlla, a cărei mamă locuia aici împreună cu soțul ei Edwards. (După ce născuse cinci copii, *Amiralul* reușise în sfârșit să se căsătorească.) Tot aici, Dumas o revăzu și pe Adah Menken, încă nerestabilă după o cădere de pe cal, deoarece în Anglia destinul îi fusese ostil, și care se întorcea la Paris, unde teatrul Châtelet o angajase. La început era vorba de o piesă pe care Dumas intenționa s-o scrie pentru ea, dar Hostein, directorul teatrului, socoti că era mai economic să reia *Pirații Savanei*, deoarece decorurile și costumele erau gata făcute. În timpul repetițiilor, călăreața se îmbolnăvi grav. Muri în ziua de 10 august 1868. Camerista sa, grumii săi, câțiva actori (în total cinsprezece persoane) și calul său favorit urmară convoiul funebru, din strada Caumartin până la cimitirul Père-Lachaise.

Cînd a aflat despre moartea actriței, Dumas se afla la Le Havre. Înapoindu-se în locuința de pe bulevardul Malesherbes și simțindu-se foarte bolnav, și-a angajat ca secretară o ființă plăpîndă și timidă pe care o îndopa cu bomboane și căreia îi povestea, de dimineța pînă seara, despre proiectele sale teatrale și romanești. Dar veni o zi cînd ideile nu-i mai fură limpezi și cînd începu să se încurce în povestiri. Atunci se încuie în odaie și începu să-și recitească operele de altă dată.

„Fiece pagină îmi reamintește o zi din trecut, zicea el. Semăn cu unul dintre copacii aceia cu frunză deasă, încărcat de păsări adormite la prînz, dar trezindu-se spre

¹ Scrisoare inedită. Colecția Simone André-Maurois.

amurg și, odată cu seara, umplîndu-mi bătrînețea cu fil-fiit de aripi și cîntece.“

Fiul său venea să-l vadă și îl găsea absorbit de cîte-o lectură :

— Ce citești ?

— *Mușchetarii*. Mi-am promis întotdeauna ca, în clipa cînd voi fi bătrîn, să încerc să-mi dau seama dacă operele mele au vreo valoare.

— Ei bine ! Unde ai ajuns ?

— La sfîrșit.

— Și ce părere ai ?

— Este o carte bună.

Dar cînd reciti *Monte-Cristo* :

— E sub nivelul *Mușchetarilor*, zisese el.

De cînd Dumas-senior făcuse din ea o mamă abandonată, întreaga viață a Catherinei Labay fusese de o seriozitate exemplară. Ideea de a-i reuni pe cei doi bătrîni și poate chiar de a-și căsători în cele din urmă părinții nu putea să nu treacă prin mintea lui Dumas-junior, moralist și moralizator. Dumas-tatăl însuși, întrebât, fu tentat să o facă. Ar fi găsit la Neuilly un cămin statornic, o femeie gospodină, capabilă să mențină casa în ordine și să-i primească prietenii. Fără îndoială, spera de asemenea că o soție în vîrstă, de-atîta vreme fără iluzii, va tolera ultimele sale trăsnăi.

Refuzul veni din partea Catherinei Labay : „Am trecut de șaptezeci de ani, îi scria ea unei prietene, sînt suferindă și duc un trai modest, cu o singură femeie de serviciu. Domnul Dumas ar face să sară în aer mica mea locuință... A întîrziat cu patruzeci de ani...”¹ Povestea cu Adah Menken o făcea să suridă : „Ah ! zicea ea, este același ; vîrsta nu i-a băgat mințile-n cap“. Catherine muri la 22 octombrie 1968 ; avea șaptezeci și patru de ani.

¹ Scrisoare inedită. Colecția André — Maurois.

Dumas-fiul către George Sand, 23 octombrie 1968 : *Dragă mămică, mama a murit ieri seară, fără nici un fel de suferință. Nu m-a recunoscut. N-a știut deci că mă părăsește. Și apoi, ne părăsim oare cu adevărat ?... ¹*

Dumas-fiul, însoțit de prietenul său Henri Lavoix, custode al bibliotecii imperiale, s-a dus la primăria din Neuilly pentru a face actul de deces. A declarat că moarta era „celibatară fără profesie”, precizînd că el, declarantul, era „unicul său fiu, Alexandre Dumas Davy de la Pailleterie”. Dar în fața mențiunii : „Fiica lui... în registrul oficial scrie : „Numele și prenumele tatălui și al mamei (defunctei) nu ne-au putut fi date”, ceea ce dovedește că și Catherine era o copilă naturală din părinți necunoscuți.

Dumas-fiul către George Sand, Seignelay, lângă Auxerre, Yonne [sfîrșitul lui octombrie 1868] : *Sîntem în Bourgogne, la niște prieteni, unde am primit trista veste și unde m-am reîntors după tristele îndatoriri. Am plîns mult și mai plîng încă. Simțeam nevoia să plîng, deoarece de mai mult de douăzeci de ani nu mai plînsesem. Lacrimile mă ușurează. Se zice că o mamă trebuie să facă bine copilului său chiar și cînd moare...*

În noaptea ce a urmat durerosului eveniment, cartea lui Maurice era pe masă. Tot ce-am putut face a fost să-i tai foile. O am aici cu mine. O voi citi de îndată ce voi putea înțelege bine ce citesc... ²

Dumas-tatăl își petrecu vara anului 1860 în Bretania, la Roscoff. Căuta atunci un ungher liniștit pentru a scrie un *Dicționar de bucătărie*, comandat de editorul Lemerre.

¹ Biblioteca națională, departamentul manuscrite, donația Aurore Sand, N.A.F. 24812.

² *Idem.*

Luase cu sine o bucătăreasă, Marie, căreia nu-i plăcu orăşelul : „Ah ! domnule, spuse ea, în regiunea asta nu se poate rămîne. — Poate că dumneata n-ai să rămîi ; dar eu rămîn. — Domnul nu va găsi nimic de mîncare”¹. Seara, însă, locuitorii din Roscoff, mîndri foc de prezenţa marelui Alexandre Dumas, îi dăruiră două scrumbii, un homar, o limbă de mare şi un calcan cît o umbrelă. Dar dacă peşte să găsea din abundenţă, anghinarea era tare ca o ghiulea, fasolea verde apoasă, untul rînced. „Iată ciudatele elemente pe care trebuia să se sprijine în scrierea unei cărţi de bucată”. Dumas începu să lucreze cu obișnuita-i ardoare, însă Marie, furioasă, plecă cerîndu-i plata pe o săptămînă. Atunci întregul Roscoff îl adoptă pe Dumas : lua masa cînd la unul, cînd la altul şi băştinaşii îşi dădeau silinţa să-i pregătească mîncărurile cele mai delicioase. „Zelul cu care aceşti oameni mă onórau, scrie Dumas, avea în el ceva care făcea să mi se înece ochii în lacrimi.” În luna martie 1870, manuscrisul (neterminat) al *Marelui Dicţionar de bucătărie* fu încredinţat editorului Alphonse Lemerre. Această operă monumentală n-avea să fie publicată decît după război, cu neaşteptata colaborare a unui finăr „lucrător al lui Lemerre” : Anatole France.

În primăvara anului 1870, Dumas plecă în sudul Franţei ; se simţea la capătul puterilor şi nădăjduia ca soarele să-i redea sănătatea. Era la Marsilia cînd a aflat despre declaraţia de război. Vestea primelor catastrofe sfîrşi prin a-l doborî.

Pe jumătate paralizat, se tîrî pînă la Puys şi sună la uşa fiului său : „Am venit să mor la tine”, spuse el. Fu primit cu afecţiune. „Tata mi-a fost adus paralizat. Spectacol dureros, în ciuda deznodămîntului prevăzut. Nu aveţi încredere în femei, iată concluzia...” Era întoarcerea tatălui risipitor. A fost instalat în cea mai frumoasă ca-

¹ Alexandre Dumas-tatăl. *Dicţionar de bucătărie*, p. 89.

meră din toată casa. De cum a venit, s-a întins pe pat și a adormit.

Continua să se neliniștească de valoarea operei sale. Într-o dimineață, îi povesti fiului că se văzuse, în vis, pe o creastă de munte și fiecă piatră a acestui bloc întruchipă o carte de-a sa. Dar muntele se prăbușise sub el, ca o dună de nisip.

„Vezi-ți de treabă, spuse Alexandre, dormi liniștit pe blocul tău de granit. Este atât de înalt încât te apucă amețea, dar solid și durabil ca limba noastră și nemuritor ca patria.“

Atunci fața bătrînului se luminează ; îi strînse mîna fiului și-l îmbrățișă. Lîngă pat, pe o măsută, se aflau doi ludovici de aur, tot ce-i mai rămăsese din milioanele cîștigate. Într-o zi, îi luă între degete, îi privi îndelung și zise :

„Alexandre, toți au spus că sînt un risipitor ; chiar și tu ai scris o piesă cu acest titlu. Ei bine ! Vezi cum se înșală lumea ? Cînd am ajuns la Paris, aveam doi ludovici de aur în buzunar. Uite... Îi mai am și acum.“

Micuța Micaëlla, pe atunci la Marsilia cu mama sa, într-o pensiune de familie, scrise pentru a afla noutăți. Dumas-fiul îi răspunse.

Dumas-fiul către Micaëlla Cordier : *Domnișoară. Am primit cele trei scrisori trimise tatălui meu, și pe care nu i le-am înmînat, pentru că dumneavoastră vorbiți în ele despre boala lui, iar noi ne ferim (atît cît putem) să-i amintim că-i bolnav. Numele afectuos cu care îl mîngiați dovedește că îl iubiți atît cît poate cineva iubi la vîrsta dumneavoastră, și el vă iubește. Dealtfel cred că v-am văzut de cîteva ori în locuința lui, cînd erați mică de tot.*

M-am hotărît să vă transmit eu vești, fiindcă el n-ar putea s-o facă în mod personal. A fost foarte bolnav. Acum este ceva mai bine. În caz că va fi destul de sănătos ca să ia cunoștință de scrisorile primite, vă voi anunța... Vă voi transmite răspunsul său. E firesc, domnișoară, deoarece

*il iubiți pe tatăl meu, să fac tot ce-mi este cu putință pentru a vă fi de folos.*¹

Curînd, bolnavul nu mai vorbi aproape deloc. Nu suferea ; se simțea iubit și nu dorea altceva. Pe vreme frumoasă, era plimbat în fotoliul său cu roțile pînă la plajă și petrecea zile întregi privind marea, pe care palida lumină a soarelui de iarnă o făcea totuna cu orizontul cețos și cenușiu. Din timp în timp, o frază, un cuvînt dovedeau că se gîndește la moarte. „Vai ! sînt unul dintre deznădăjduiții aceia care spun *adio*“. La ce se gîndea oare cînd urcau pînă la el țalazurile verzi ? Poate la eroii săi, la Mușchetari și la cei Patruzeci și cinci, la Buridan și la Antony ; la interpreții săi, la Dorval și la Bocage, la Frédéric Lemaître și la domnișoara George, la domnișoarele Mars și Firmin ; poate la un birou prăfuit din clădirea Palatului Regal, unde, într-o carte deschisă la întîmplare, găsise subiectul primei sale piese ; la cămăruța în care o iubise pe Catherine Labay ; la pădurea din Villers-Cotterets, la primul său vînat, la o clopotniță țuguiață, din ardezie ; la generalul Dumăs, erou persecutat, uriaș dezarmat, sau poate la ziua cînd încălecase pe sabia lui Murat.

Alexandre Dumas-fiul către Charles Marchal : *Dragă prietene, scrisoarea ta mi-a sosit tocmai cînd voiam să-ți anunț nenorocirea ce ne-a lovit și pe care o simțeam apropiindu-se de cîteva zile. Tata a murit luni seara la orele zece, sau mai curînd a adormit, fiindcă n-a suferit deloc ; luna trecută, în toiul zilei, a dorit să se culce ; de atunci n-a mai vrut, și, începînd de joi, n-a mai putut să se scoale. Somnola aproape încontinuu. Totuși, cînd îi vorbeam, răs-pundea clar și totdeauna zîmbind. N-a început să fie tăcut și indiferent decît simbătă. Apoi, nu s-a mai trezit decît*

¹ Biblioteca națională, departamentul manuscrise, N.A.F. 24642, fila 66.

o singură dată, mereu cu surisul pe care i-l știi și care nu s-a alterat nici un moment. Numai moartea i l-a șters de pe buze. După ce a murit, chipul i s-a modificat pe loc și liniile aspre și grave au reapărut.

Judecata, spiritul chiar, îi rămăseseră neschimbate. Ne-a spus numeroase lucruri demne de reținut și pe care ți le comunic și ție, fiindcă știu că nu le-ai putea folosi decât ca să faci bine. Pentru a-ți face o idee despre veselie ce și-o păstra intactă, iată ce-a zis, la un moment dat, după ce jucase domino cu copiii : „Ar trebui să le dau ceva acestor copilași, când vin să se distreze cu mine, deoarece lucrul acesta trebuie să fie tare plictisitor pentru ei“. O cameristă rusoaică, în slujbă la noi, se atașase mult de acest uriaș bolnav, mereu surizător și blind, și pe care trebuia să-l ajuți câteodată ca pe un copil. Într-o zi sora mea îi spune : „Anușka te găsește foarte frumos. — Incurajeazo-o ! Bagă-i în cap că așa și este“, a răspuns el.

În fine, a rostit unul din cele mai frumoase și cele mai poetice cuvinte cu privire la Olga, ce venea adesea să-l vadă și care, după cum știi, are ceva din aerul unei Fecioare din Perugia, cu rochiile ei lungi, cu mâinile ei subțiratic, tîrînd după sine sau ținînd în brațe copilul nostru, de care nu se mai desparte. Înfățișarea ei de doamnă, de Maica Domnului, l-a impresionat întotdeauna pe tatăl meu și se purta cu ea de o politețe ceremonioasă, respectuoasă chiar. Zilele trecute, în timp ce somnola, ea intră în odaie și, crezîndu-l adormit, se retrage. El deschide ochii și întreabă : „Cine e ? — E Olga, răspunde sora mea, — Să intre ! — O iubești, așadar, pe Olga ? — Abia o cunosc, dar, pentru mine, tinerele fete întruchipează lumina“.

În fiecare zi spunea cîte o vorbă, fie veselă, fie impresionantă, la fel cu cele relatate. În ultimele zile l-am întrebat : „— Ai vrea să lucrezi ? — O, nu“, mi-a răspuns el cu intonația pe care i-o însufla amintirea muncii depuse

timp de patruzeci de ani. Iată, dragă prietene, câteva amănunte ce ți-ar putea servi dacă vei vorbi despre el... Vor servi ca răspuns zvonurilor răspindite cu privire la senilitatea acestui creier puternic, ce nu-și cerea decât dreptul la odihnă și care se odihnea în deplinele sale elemente, în mijlocul familiei, avînd în față marea și cerul imens, iar în jurul său, copiii. Avea o adevărată pasiune pentru Collette. În fine, se simțea atît de bine în acest mediu liniștit și confortabil, înțîlnit atît de rar în viața sa de om rătăcitor, viață risipitoare și împrăștiată, încît se bucura din toată ființa lui... Aflu că prusacii vor ajunge astăzi la Dieppe ! Deci el a trăit și a murit în atmosfera romanului istoric.

...Îți scriu aceste cuvinte în grabă, înaintea ceremoniei ce va avea loc la biserițuța din Neuville, aproape de Dieppe, astăzi, 8 decembrie, orele unsprezece. Îl depun acolo în mod provizoriu. ¹

Cînd a aflat de moartea tatălui său, Michaëlla se afla la masă, în pensiunea ei din Marsilia. Ea a izbucnit în lacrimi ; maică-sa a îmbrăcat-o în negru. George Sand era la Nohant, comună izolată de Normandia prin comasarea trupelor armatei germane. Totuși „ultimul ei copil“ încercă să-i scrie.

Dumas-fiul către George Sand, Puys, 6 decembrie 1870 : *Tata a murit ieri, luni 5 decembrie, la orele zece seara, fără să sufere. Chiar dacă n-ați fi pentru mine ceea ce sînteți, sînteți totuși prima persoană căreia îi fac cunoscută această moarte. El vă iubea și vă admira mai mult decît pe oricare alta... ²*

Mai tîrziu, la sfîrșitul operațiilor militare, ea putu să-și exprime cuvintele de simpatie.

¹ Scrisoare inedită. Colecția Simone André-Maurois

² Colecția Spoelberch de Lovenjoul, E. 882, folio 527.

George Sand către Dumas-fiul, Nohant, 16 aprilie 1871 : *Aflu că ați fi rostit următoarea frază referitoare la tatăl dumneavoastră : A murit așa cum a trăit, fără să-și dea seama. Neștiind că spuseseți aceste cuvinte sau că alții vi le-au atribuit, am scris în Revue des Deux Mondes : „El era geniul vieții ; el n-a simțit moartea“. Este același lucru, nu-i așa ?...¹*

Dumas-fiul către George Sand, 19 aprilie 1871 : *Cuvintele sînt adevărate. I le-am comunicat lui Harrisse și nu mă bucur că le-am spus decît pentru faptul că amîndoi am exprimat aceeași idee, dumneavoastră și eu, dar în termeni diferiți. Cît despre articolul dumneavoastră asupra tatălui meu, am să-l caut aici (sau am să-l cer de la Londra, dacă nu-l voi găsi la Dieppe). Cred că vă dați seama că ard de nerăbdare să-l citesc. Cum de n-ați avut inspirația să mi-l trimiteți acasă ? Sau să-mi fi comunicat data apariției ? Puțin îmi pasă de părerea pe care domnul de Saint-Victor, sau oricare alt impostor ar putea-o avea sau exprima despre tatăl meu (pe care pesemne că nu l-au citit), dar a dumneavoastră îmi este nespus de prețioasă. Într-o bună zi (lăsînd la o parte faptul că sînt fiul lui), voi spune poate și eu ceea ce gîndesc despre acest om extraordinar, excepțional, fără egal pentru contemporanii săi ; un fel de Prometeu cumsecade ce izbutise să-l învingă pe Jupiter și să-i înfigă vulturul în frigare. Găsim în el, din punct de vedere al împreunării raselor, studiul cel mai interesant și documentul cel mai ciudat. Îmi este oare îngăduit să fac eu acest studiu psihologic ? Rămîne de văzut după ce îl voi fi făcut. Dacă lucrarea va fi bună dacă va fi adevărată, dacă va fi utilă, înseamnă că am mers pe drumul cel bun ; dacă nu, înseamnă că am greșit. Pînă atunci, îl citesc și recitesc, și sînt copleșit de această vervă, de această erudiție, de această*

¹ Idem, folio 531.

elocvență, de această bună dispoziție, acest spirit, această grație, această putere, această pasiune, acest temperament, această asimilare originală a lucrurilor și chiar a oamenilor, fără imitație și fără plagiat. El este totdeauna limpede, precis, luminos, sănătos, naiv și bun.

Nu plonjează niciodată prea adânc în sufletul omenesc, dar are un instinct care-i ține loc de observație și unele din personajele sale au o investitură shakespeariană. Dealtfel, dacă nu cobora în adâncimi, urca destul de des în universul imaginar. Și ce siguranță, ce fermitate în trăsături, ce compoziție admirabilă, ce perspectivă ! Și cum circulă aerul în toată lumea asta creată de el, ce varietate de tonuri întotdeauna juste ! Priviți deci puțin : ducesa de Guise, Adèle d'Hervey, doamna de Prie, Richelieu, Antony, Yacoub, Buridan, Porthos, Aramis, și Impresiile de călătorie... Și totdeauna plăcut ! Cineva mă întreba într-o zi : „Cum se face că tatăl dumneavoastră n-a scris niciodată nici un rînd plictisitor ?“ I-am răspuns : „Pentru că acest lucru l-ar fi plictisit“. Este el pe de-a-ntregul în cuvintele sale. A avut marele noroc de a fi putut scrie mai mult decît oricare altul, de a fi simțit întotdeauna nevoia să scrie pentru a putea trăi el însuși și atîția alții ! și mai ales de a nu fi scris niciodată decît ceea ce îi făcea plăcere. Seara, cînd vă chinuie somnul, citiți ceea ce poate n-ați citit niciodată : călătoria în Rusia și în Caucaz. Este ceva uimitor. Veți avea prilejul, străbătînd această țară și istoria ei, să faceți trei mii de leghe pe nerăsuflăte și fără pic de oboseală... Sînteți trei în acest secol : dumneavoastră, Balzac și el. Și apoi, adio, nu mai este și nu va mai fi nimeni !...¹

După război, altă femeie scrisese despre Dumas cu multă generozitate : Mélanie Waldor, care supraviețuise patruzeci de ani după atîtea mușcate ofilite.

¹ Colecția Spoelberch de Lovenjoul, E 882, foile 532—534.

Mélanie Waldor către Dumas-fiul, Fontainebleau, 20 aprilie 1871 : *Mă gîndesc la tine, dragul meu Alexandre, gîndindu-mă în același timp la tatăl tău, pe care nu-l voi uita niciodată. Am luat cu mine cele două scrisori ale tale ce m-au impresionat mult și mi-au mers la suflet, mai ales cea din 18 octombrie, atît de frumoasă prin simplitatea și adevărul conținut, încît o citesc deseori pentru a-l regăsi pe tatăl tău și pe tine, căci n-am încetat niciodată să vă iubesc.*

Știu că ai convingerea unei alte vieți și că ai studiat mult cărțile sfinte. Ele-ți dau forță și sînt singurele consolări durabile... Dar dacă există vreun om care a fost întotdeauna bun și milos, apoi acela a fost fără îndoială tatăl tău. Numai geniul i-a putut egala marea bunăvoință și dorința continuă de a fi îndatoritor față de ceilalți. Dumnezeu l-a binecuvîntat făcîndu-i parte, în momentul groaznicelor nenorociri prin care trece acum Franța, de o moarte fără agonie, în mijlocul copiilor săi ! A fost ferit de uriașa, eterna durere de a-i vedea murind pe cei cărora le-a dat viață.

Adio, dragul meu copil. Eu sînt încă foarte slăbită și nu îndrăznesc să mă las pradă amintirilor... Oare cînd ne vom putea înapoia la Paris în deplină siguranță ? Vreau să știi, așteptînd acele timpuri, mai mult sau mai puțin îndepărtate, că dorința de a te revedea și de a vorbi cu tine îmi produce o bucurie aproape maternă.

Vachea și foarte sincera ta prietenă,

M. Waldor. ¹

Lui Maquet, Dumas-fiul i-a scris pentru a-i face cunoscută moartea tatălui său și, în același timp pentru a-l

¹ Scrisoare inedită. Colecția Simone André-Maurois.

Întreba în ce situație se aflau raporturile financiare dintre cei doi colaboratori. În epoca ultimelor discuții cu fiul său, Dumas-tatăl murmurase câteva cuvinte în legătură cu „conturile secrete”. Dumas-fiul, exprimându-și totodată îndoielile, întreba dacă intervenise vreo tranzacție ascunsă.

Auguste Maquet, către Dumas-fiul, 26 septembrie 1871 :
Dragul meu Alexandre, trista veste pe care mi-ai comunicat-o m-a mîhnit profund. Cît despre acele pretinse „conturi secrete”, ele nu sînt decît curată închipuire ! Niciodată tatăl dumneavoastră n-a îndrăznit să-mi vorbească despre ele și, în ziua cînd această pretenție fusese totuși formulată, cinci minute de clarificări au fost de ajuns pentru a face dreptate, o dată pentru totdeauna.

Intr-adevăr, dragul meu Alexandre, dumneata cunoști mai bine decît oricare altul partea de muncă, de talent și de devotament cu care am contribuit în uriașa noastră colaborare ce pentru mine a-nsemnat averea și renumele. Să știi de asemenea că partea mea de delicatețe și generozitate a fost încă și mai mare. Să știi că între tatăl dumitale și mine n-a existat niciodată vreo neînțelegere cu privire la socoteli ; că aceste socoteli nu vor putea fi niciodată încheiate și că mi-ar mai trebui o jumătate de milion ca să mă achit față de el.

M-ai întrebat, cu delicatețe, adevărul. Iată-l, scos din inima mea pentru a-l îndrepta spre inima ta. Te asigur de vechea și statornica mea afecțiune,

A. Maquet.

Cît despre acele conturi misterioase de care ți-a vorbit tatăl tău, nu crede în ele. El însuși n-a putut crede nici o clipă în existența lor ¹.

¹ Biblioteca națională, departamentul manuscrise N.A.F. 11917, folio 342.

Dumas-tatăl a fost înmormîntat, în decembrie 1870, la Neuville-lès-Pollet, un kilometru depărtare de Dieppe. Montigny, directorul teatrului Gymnase, el însuși refugiat la Puys, ținu un discurs în numele prietenilor. După terminarea războiului, Dumas-fiul îi transportă corpul la Villers-Cotterets. Baronul Taylor, Edmond About, Meissonier, surorile Brohan, Got și Maquet însuși asistară la ceremonie. Groapa fusese săpată alături de a generalului Dumas și a Mariei Louise Labouret.¹ După discursuri, Dumas-fiul rosti cîteva cuvinte : „Tatăl meu a dorit întotdeauna să fie îngropat aici. Aici și-a lăsat prieteniiile, amintirile și tocmai aceste amintiri și prietenii m-au întîmpinat ieri seară, cînd atîtea mîini credincioase s-au oferit să ia locul ciocilor, pentru a purta ei înșiși pînă la biserică corpul marelui lor prieten... Voiam ca această ceremonie să fie mai mult o sărbătoare decît o zi de doliu și mai mult o înviere decît o înmormîntare...”²

Ce uimitoare îmbinare de ființe și de evenimente : un marchiz normand, o sclavă neagră, un hotelier din Valois, un suedez nebun după teatru, un sub-șef de birou literat, un profesor pasionat de istorie, o epocă romantică, o presă populară au dat naștere celui mai mare povestitor din toate timpurile și din toate țările.

¹ Pe o a patra piatră de mormînt, se citește astăzi : *Jeannine d'Hauterive*, născută *Alexandre-Dumas* (1867—1943).

² Cf. *Le Figaro* din 5 noiembrie 1883 și *Le Journal d'Aisne* din 18 aprilie 1872.

PARTEA A NOUA

DUMNEZEU-FIUL

„Ai reușit să-l convertești pe Dumas-fiul la cultul artei? Dacă da, te declar un mare vrăjitor.“

GUSTAVE FLAUBERT: *Scrisoare către FEYDEAU*

Bătrînul zeu faunesc „lăsase un gol în lume“. În locul său publicul găsea o figură distinsă, nu mai puțin impunătoare și care-i moștenește gloria. Poporul separa cu greu pe cei *Trei Mușchetari* de *Dama cu camelii*. Apoteoza tălui trecu asupra fiului, învăluindu-l într-un imens prestigiu. Războiul din 1870 și dezastrul provocat ațîțară și justificară mînia moralistului. Ca și Renan, el va explica de aici înainte înfrîngerea prin decăderea moravurilor. Va critica, în teatrul său, greșelile epocii și va propune în eseurile sale soluții pentru îndreptare. Își va asuma rolul de predicator laic și național.

În 15 iunie 1871, el scrie în jurnalul *La Sarthe* : „Trebuie ca Franța să facă un efort unanim, să se opintească punîndu-și în joc toată voința și toată energia mînată de un singur gînd, neîncetat, obsedant : acela de a se achita de datoriile externe și de a se regenera în interior. Trebuie

ca Franța să trăiască în lipsuri : să se reculeagă, modestă și răbdătoare ; să trudească tatăl, să trudească mama, să trudească slujnicile, pînă ce stăpîna își va recuceri cinstea casei. Trebuie ca atunci cînd va răsuna în lume marele zgomot, armonios și continu, al efortului nostru universal, oricine va întreba : „Ce înseamnă acest zgomot ?“ să i se poată răspunde : „Este Franța care se eliberează și se transformă“.

Cel mai greu lucru pentru un moralist este să trăiască conform principiilor sale morale. Or, viața personală a lui Dumas nu era întocmai cum și-ar fi dorit-o. Fără îndoială, își iubea fiicele și cultiva prietenii credincioase ; dar Nadejda, nervoasă, iritabilă, geloasă și violentă nu mai era pentru el o tovarășă. Numeroase și adesea fermecătoare femei se ofereau să joace, pe lîngă bărbatul considerat ca fiind cel mai bun cunoscător al inimii femeilor, un rol pe care titulara îl deținea doar parțial. Leoicile îl mîngiau pe împlînzitor. Dumas a rezistat, sau, dacă a cedat, a făcut-o cu o atît de mare discreție, încît momentele sale de slăbiciune au lăsat puține urme. Și totuși tentațiile, dintre care unele fermecătoare, nu-i lipsiseră. Unul dintre cazurile cele mai pasionante este acela al raporturilor sale cu Aimée Desclée.

I

AIMÉE DESCLÉE ȘI VIZITA DE NUNTA

*„Ce faci la suprafață,
O, doamnă a profunzimilor ?“*

JULES SUPERVIELLE

Sînt artiste ce debutează cu strălucire dar nu ating niciodată culmea geniului ; altele, după un debut modest, înfloresc la căldura pasiunilor și uimesc dintr-o dată oa-

menii de meserie. Așa a decurs evoluția actriței Aimée Desclée. Era fiică de avocat și aparținea marii burghezii ; fusese crescută în vederea unei căsătorii cu un bărbat bogat. Frumoasă, excelentă muziciană, ar fi putut ajunge cîntăreață, dar își spusese că va reuși mai ușor jucînd teatru. Trecu pe la Conservator, munci superficial și nu obținu nici un succes cînd interpretă rolul contesei din *Nunta lui Figaro*. Silueta elegantă plăcu ; ochii i se plimbau placizi asupra comisiei ; îi lipsea forța. Totuși, datorită frumuseții fizice, fu angajată de Montigny la teatrul Gymnase, unde jucă în *Demi-mondenele*, ca dublură a actriței Rose Chéri. Nici un succes. Interpreta părea să spună : „Nu știu nici eu ce caut aici“. Opoziția publicului, a autorului și a colegilor dezgustară repede copila răsfățată. Ea părăsi teatrul Gymnase pentru Vaudeville, apoi alunecă, de ciudă, pe pantă ce o obliga să se expună în maieu, într-o revistă de varieteu.

Avea douăzeci și trei de ani, era fermecătoare și foarte curtată. Se hotărî să părăsească teatrul și să trăiască de pe urma admiratorilor. Pentru ce să-și impună o muncă grea și fără succes, cînd atîția bărbați îi ofereau averea, cu singura condiție de a le fi pe plac ? Trecu de la un amant la altul ; i se citau cuvintele ; deveni una dintre cele mai spirituale femei din Paris. În 1861, moartea actriței Rose Chéri păru să-i ofere ocazia de a se reîntoarce la teatru, pentru roluri mari, dar ea se simțea total detașată de arta sa. Alerga prin lumea întreagă, trecînd de la Baden la Florența și de la Spa la Petersburg. Multe femei ușoare o invidiau și totuși, după fiecă aventură, ochii ei dezamăgiți păreau să spună : „Nu, nu asta aștept eu de la viață“. La un bal costumat organizat de artiștii teatrului Gymnase unde ea veni în costum de cantinieră, îl văzu pe Alexandre Dumas deghizat în pierrot. Tristă mascaradă. Nici unul dintre ei nu se distra. El o găsi strălucitoare, distantă și visătoare. „Avea aerul unei prințese din basme aruncată în voia soartei și care-și aștepta prințul eliberator.“

„Am gustat, i-a spus ea, câteva plăceri, câteva bucurii, dar n-am cunoscut niciodată fericirea.“

La douăzeci și cinci de ani, trecuse printr-o criză și încercase să intre la mînăstire. „Un preot ce nu cunoștea pesemne parabola cu oaia rătăcită, m-a respins spunîndu-mi că nu eram demnă de casa lui Dumnezeu...“¹. Scîrbită (ca odinioară Juliette Drouet și Marie Duplessis) de capriciile bogaților ei protectori, s-a hotărît să revină la meseria de actriță și să devină independentă. Se întorcea în teatru smerită, impunîndu-și să fie răbdătoare și să accepte și roluri mai mici. Dar un trecut plin de eșecuri marchează multă vreme evoluția unei artiste. Nimeni n-o lua în serios. Nu i se întindea nici o mînă de ajutor. Ce eră de făcut ? Turnee ? Un director, Meynadier, o luă cu trupa sa în Italia și-i încredință cele mai bune roluri feminine din teatrul lui Dumas-fiul. „Trupa Meynadier ne-a adus-o aici pe această frumoasă Desclée, îi scria mama lui Berton fiului său : nici nu poți să-ți dai seama cît de mult a progresat...“ Acum Desclée juca bine, fiindcă suferise. În Italia, obținu un succes uriaș, atît artistic, cît și monden, datorită farmecului său, distincției sale, spiritului și talentului său. La Neapole, Dumas-tatăl, pe atunci în culmea aventurii sale garibaldiene, îi „deschise brațele, inima și casa“.

Aimée Desclée către Dumas-fiul : *Le-am prezentat napolitanilor toate femeile minunate pe care dumneavoastră le-ați creat ; m-au ridicat în slăvi. Noi vorbim deseori despre dumneavoastră, iar eu vă mulțumesc din străfundul sufletului pentru momentele de fericire pe care le trăiesc...*²

Muncind fără răgaz, continua totuși să ducă în Italia anilor 1864 și 1867 o viață destul de nesăbuită în căutarea „prințului“ ce trebuia s-o salveze. Dar prăpastia dintre năzuințele intime și felul său de a trăi se adîncea tot mai mult.

¹ Scrisoare citată de Dumas-fiul. *Teatru complet*, vol. V, p. 82.

² Citat de Dumas-fiul. *Teatru complet*, vol. V, p. 82.

În 1867, impresarul său o luă la Bruxelles, unde jucă din nou în piesa *Diane de Lys* la teatrul Galeries-Saint-Hubert. Cum Dumas-fiul se afla de asemenea la Bruxelles în vederea repetițiilor cu *Prietenul femeilor* la teatrul Parc, ea îi scrisese rugîndu-l să vină să o vadă : „Toți îmi spun că am făcut mari progrese, dar nu mă voi convinge de acest lucru decît dacă mi-o spunei și dumneavoastră...”. El se duse mai mult din politețe, decît din curiozitate și fără nici o speranță. Dar abia trecură cinci minute de la intrarea ei în scenă, că își dădu seama, plin de uimire, că descoperise o mare actriță. „Vocea ciudată, molatică, nazală, amintind de cîntăreții arabi“, părea la început monotonă apoi te subjugă. Ținuta-i era elegantă, talia suplă (nu purta corset). Ochi mari și negri, trăsăturile feței exprimînd cînd duioșia, cînd violența, obrajii „pe care, chiar sub fard, îi bănuiai mereu împalidați de cine știe ce suferință ascunsă, umerii slabi, pieptul aproape plat, în fine una din acele femei despre care toate femeile spun că este urîtă și alături de care toate femeile frumoase par șterse...“¹

El se duse să o felicite și, îndată ce se înapoie la Paris, îi spuse lui Montigny că trebuia să o angajeze imediat pe Desclée la teatrul Gymnase. Montigny ezită ; Dumas vorbea despre această femeie care lui, directorul teatrului, îi făcuse o proastă impresie, ca despre o nouă Dorval. Îi oferi un angajament în condiții destul de meschine. Dumas o rugă pe Desclée să accepte, promițîndu-i o nouă piesă de-a lui. Ea îi răspunse că Parisul o înfricoșă ; că în străinătate se știa adorată ; că acolo juca așa cum înțelegea ea, fără observații și fără control ; că îi plăcea viața de boem ; că dealtfel parizienii o vor găsi urîtă, proastă *et caetera*.

Dumas-fiul către Aimée Desclée : *Nu sînteți nici bătrînă, nici urîtă, nici proastă, sînteți femeie, adică nervoasă, schimbătoare și nehotărîtă. De îndată ce ați făcut un lucru,*

¹ Alexandre Dumas-fiul, *Note la O vizită de nuntă, Teatru complet*, vol. V, p. 77.

vă întrebați dacă într-adevăr așa trebuia să faceți și din curiozitate faceți altceva cu același rezultat, ca mai înainte. Acum, sînteți în situația de a vă întreba dacă trebuie cu adevărat să intrați la teatrul Gymnase și nu v-ați supăra poate dacă vi s-ar oferi prilejul să vroiți altceva decât ceea ce vruseșiți mai înainte. Nu contați pe mine în această privință. Fiîndcă am ajuns să ne facem confidențe filozofice, să mergem pînă la capăt, și-aș vrea să știți pentru ce mă interesez de persoana dumneavoastră și de talentul dumneavoastră. Nu numai că nu sînteți nici prea bătrînă și nici prea urîtă pentru a juca rolul meu sau oricare alt rol, dar ați ajuns exact în momentul cînd o femeie, care se află pe seacă de zece ani, poate și trebuie să devină o artistă. Ceea ce vă întristează din cînd în cînd este faptul că treceți prin acea perioadă a vieții cînd omul începe să privească mai mult înapoi, fiindcă nu îndrăznește să privească înainte și vă întrebați dacă instinctele dumneavoastră, gusturile și inteligența dumneavoastră, în fine, sufletul dumneavoastră nu vă îndeamnă cumva să faceți altceva decît ceea ce ați făcut. Să fii femeie frumoasă, să joci teatru ici și colo, să ai unul sau mai mulți amanți, să fii chemată la rampă după actul al patrulea, să-ți împrumuți frumusețea punîndu-ți mereu inima sub cheie, pînă în ziua cînd îl vei găsi pe acela care e demn să deschidă cutia, și pe care nu-l găsești niciodată, lucrul acesta poate ține o vreme, amăgindu-te, și înlocuind viața reală cu agitația exterioară — dar situația aceasta nu poate dura o veșnicie. Vine un moment (și dumneavoastră ați ajuns aici) cînd omul privește în urmă și se întreabă : „La ce servesc toate acestea ?”, moment în care ai și început să numeri funeralii de tot soiul pe drumul tău, în care hamul vieții pare greu, în care regreti ceea ce n-ai putut decît să speri și în care descurajarea îți strigă : „Prea tîrziu !” Ei bine, este exact momentul în care oamenii cu adevărat căliți se reface, se transformă, renasc : epoca metamorfozei...

Atunci, în loc să rămîneți o cabotină ce bate drumurile teatrelor interlope din provincie și din străinătate și trăiește din resturile teatrelor pariziene, este mai bine să vă instalați pe un teren fix, să deveniți o artistă inteligentă și convinsă, și cînd, în sfîrșit, descoperiți o operă în care vă regăsiți impresiile personale, sentimentele intime, scoateți din cutie această inimă ce n-a servit la nimic și dați-o hrană publicului, care, apoi, v-o înapoiază intactă pentru o altă creație. Nu este fericirea la care ați visat în străfundurile conștiinței, nu este nici binele absolut, dar nu mai este, oricum, răul de pînă acum. Puteți acționa asupra spiritului, asupra sensibilității, asupra entuziasmelor, asupra aspirațiilor nobile ale sufletului uman. Sînteți folositoare unei situații de moment, insesizabile, dar cu efecte ulterioare, ca raza de soare sau picătura de apă apărute la momentul potrivit. Dacă iubești, știi și ce vrei ; iar dacă ești iubit, simți că-i pentru cu totul altceva decît pentru plăcerea, mai mică sau mai mare, pe care un cadavru însufletit o poate produce unui alt cadavru în vederea reproducerii. Dumneavoastră nu v-ați așteptat desigur la această scurtă conferință. V-o adresez, fiindcă vă cred capabilă de a o înțelege și demnă de a o primi. Sînteți în pragul alegerii ; profitați de acest moment. Vă găsiți într-o gară de unde pleacă mai multe linii ; alegeți-o pe cea bună ; este aceea pe care v-o indic eu. Îmi veți mulțumi cînd veți fi cu ade-vărat bătrînă...¹

Ceva din semeța siguranță a domnului de Ryons sau a lui Olivier de Jalin colora această tiradă. Fondul era ade-vărat. Desclée îl ascultă, se întoarce de la Florența și se prezintă la Montigny. Acesta fu decepționat : „Ce-i cu femeia asta pe care m-ați rugat să o angajez ? il întrebă el pe Dumas. A venit la teatru într-o rochie de lînă cu carouri verzi și gri, iar pe deasupra cu un mantou cu glugă plisată.

¹ Alexandre Dumas-fiul, Note asupra Unei vizite de nuntă. Teatru complet, vol. V, pp. 78—80.

ca al țărăncilor normande... Ia spuneți-mi ! Începe să-mi fie frică. *Diane de Lys* și *Frou-frou* nu vor reuși niciodată cu femeia asta“. „Răbdare, răbdare ! răspunse Dumas, vă veți schimba părerea“. Avusese dreptate : noile debuturi ale actriței Desclée fură un triumf. După câteva repetiții, Dumas-fiul se înapoie la locuința sa din Puys. Desclée îi scrisese, fără succes, o scrisoare plină de farmec, rugându-l să asiste, la 1 septembrie 1869, la premieră :

Aimée Desclée către Dumas-fiul : *Miercuri se joacă la Gimnase o piesă tare drăguță ; cerul este acoperit ; o vreme prielnică teatrului. În plus, se anunță debutul unei modeste artiste pe care toate cronicile o găsesc foarte drăguță. Se pare că ar avea o voce muzicală. Cei ce au auzit-o doresc să o audă din nou. Oare este adevărat ? Domnul care vine să vă vadă la Puys și care vă va înmîna această scrisoare mi-a promis că o să vă aducă aici, dar este oare serios acest domn în promisiunile sale ? Domnule Alexandre Dumas-fiul, vă iubesc.*

Mica dumneavoastră servitoare :

Aimée Desclée.¹

El nu veni. Ea îi făcu o dare de seamă :

S-a terminat. Uf ! Aveam rochiile frumoase de toate culorile, o egretă în păr ce mă făcea să semăn cu un cățeluș savant. Sala era arhiplină... Mi-am pipăit pulsul, toată seara, pentru a vedea dacă bate mai tare : nimic, calm desăvârșit. Nici neliniște, nici frică, nici bucurie : nimic. Așadar, abia începusem să fiu schițată și portretul se și încheiase. Sărmana de mine ! În fine, directorul mi-a spus : „Ai jucat la fel de bine ca Rose“. E un lucru mare ăsta. Voia să semnez pe loc o prelungire a contractului... Pe scurt,

¹ Scrisori publicate de Alexandre Dumas-fiul în Note asupra Unei vizite de nuntă. Teatru complet, vol. V, p. 81.

domnul Montigny are să vă scrie pentru că, la drept vorbind, eu nu știu nimic, afară doar de faptul că simt o neapăsătoare dorință de a vorbi cu dumneavoastră, bunul meu duhovnic...¹

Reluarea piesei *Diane de Lys* îi consacră succesul. „Ge-transfigurare!! ziceau criticii, ea este acum numai suflet.“² Îi laudau justetea intonațiilor, farmecul neprevăzutului, tehnica impecabilă. Adevărul era că artista muncise mult, trecuse prin crize îngrozitoare și că studiile teatrale îi îngăduiseră „să-și etaleze asupra experiență a vieții“. Dumas, mândru de descoperirea sa, deveni pentru ea un director de conștiință. Ea ar fi vrut mai mult : „Vă iubesc atât de mult și de atât de multă vreme...“ Dar el se temea de aceste amonuri de neîncredere care de obicei se sfârșesc cu neînțelegeri; menținu raporturile dintre ei sub forma unei duioase prietenii. Ea nu se supără, ba chiar îi mulțumi că n-o voise ca amantă și că o păstrase ca prietenă : „Ge fericire că toate lucrurile s-au aranjat astfel ! N-aș fi simțit nici o bucurie oferindu-vă sărmanul meu trup de femeie bătrână și încerc o bucurie fără margini iubindu-vă din tot sufletul...“² Această femeie bătrână avea treizeci de ani.

Nu era fericită :

În afară de acei ani plini de durere... când am trăit ca o fată ușuratică sub aparențele unei fete serioase, de când am scăpat din această oamă, n-am a mă plinge de nimic și de nimănui. Cite femei n-ar binecuvînta oerul ! Mă simt bine ; sala este plină pînă la refuz în fiecare seară ; flori și aplauze : puțin potoli pofta tuturor monștrilor teatrului, ei bine ; nu, toate acestea îmi sînt absolut indiferente... Orice ar fi, această fericire relativă, această absență a oricărei

¹ Scrisori citate de Alexandre Dumas-fiul în Note asupra Unei vizite de muntă, Teatru complet, vol. V, p. 82.

² Idem, p. 83.

neliniști, această situație independentă, dumneavoastră vi le datorez... de aceea, fie că țineți la acest lucru fie că nu, mi se pare că dumneavoastră sînteți ceea ce iubesc mai adevărat și mai mult pe lume...¹

Chiar dacă ar fi vrut, chiar dacă ar fi putut să fie pentru ea „prințul”, el nu mai avea încredere în nici un fel de iubire și mai ales nu credea în dragostea dintre autor și interpretă. „Aș fi parcurs întreaga-mi carieră fără să pot înlătura acest tribut banal.” Există în teatru femeii cinstite, își spunea el ; celelalte se pot îndrăgosti de un militar, de un bancher, de un atlet, de un actor, dar între autor și actriță există o incompatibilitate profesională. Actrițele au prea mult nevoie de autor pentru a crede, cînd e vorba de o astfel de dragoste, în propria lor sinceritate. Cît despre el, care le văzuse de atîtea ori „jucînd” marea iubire, dar amuzîndu-se pe șoptite cu colegele lor, în timp ce sala plîngea, nu putea lua în serios, în intimitate, niște efuziuni pe care el însuși le „regizase” în fața cabinei suflerului. Ceea ce trebuia el să înflăcăreze la o actriță era spiritul, nu inima. Abstracție făcînd de acest domeniu, reîntîlnea nevinovăția și o prietenie adevărată.

Desclee se complăcea în a construi un roman despre cum ar fi decurs relațiile ei cu Dumas-fiul, în timp ce el nu vedea în ea decît o actriță de geniu al cărei talent trebuia dezvoltat folosind cunoștințele sale despre femeie. O recomandă prietenilor săi Meilhac și Halévy, oferindu-i prilejul de a juca într-o piesă ușoară, dar emoționantă : *Frou-frou*. Ea obținu un minunat succes și îi mulțumi pentru acest lucru.

Oare știți într-adevăr ce mult vă datorez, draga mea Providență ? Mai întîi dumneavoastră m-ați descoperit ; apoi ați fost sprijinul meu în epoca numeroaselor mele clipe de descurajare ; mi-ați redat demnitatea și respectul față

¹ Scrisori citate de Alexandre Dumas-fiul în Note asupra Unei vizite de nuntă, *Teatru complet*, vol. V, p. 83.

de mine însămi. După ce mi-am plătit scump rătăcirea, biată Maria Egipteanca, îmi pipăiam, îmi căutam drumul; dumneavoastră mi l-ați arătat; mi-ați indicat țelul și, mulțumită dumneavoastră, iată, l-am atins. Mai multe persoane și chiar dumneavoastră mi-ați vorbit despre averea mea. Nu știu cine a născocit această poveste. Eu bogată! Ar fi ceva cu totul nelogic. Oare o femeie ca mine poate deveni bogată? Nu există bărbați care oferă; există doar femei ce știu să-i facă pe bărbați să ofere. Eu sînt săracă și mă laud cu sărăcia mea. Dar domnul Montigny mi-a trimis un al treilea contract în condiții admirabile. De aceea s-a terminat cu spleen-ul, s-a terminat cu minăstirea! Îmi cîștig existența! De aceea vă iubesc și vă rog să mă lăsați să vă iubesc, deoarece dacă piinea de toate zilele este asigurată, dacă stomacul poate dormi liniștit, vecina lui, această biată inimă, trece printr-o criză îngrozitoare. Această muncă grea, această cheltuie a forțelor din fiecare seară, departe de a o obosi, o surescită. Valuri de dragoste mi se urcă la creier, mă îmbată și uneori mi se opresc pe buze. Simt o mare nevoie de afecțiune, de mîngîiere și asta mă înspăimîntă. Acest trup mic și slab conține bogății inepuizabile care mă înăbușe. Cui să i le ofer? Cine să vrea să le primească? Ele nu vor fi apreciate. „Acești oameni nu sînt demni de dumneavoastră“, mi-ați spus adesea. Am crezut că așa e; apoi mă acuzam de orgoliu, de îngîmfare și făceam eforturi de a coborî pînă la el, oricine ar fi fost acest el; dar îmi reveneam pe loc, amintindu-mi la timp ceea ce-mi spuseseți dumneavoastră. În fine, am să vă revăd curînd și îmi veți întinde o mînă de ajutor, fiindcă sînt și vreau să rămîn demnă de ceea ce dumneavoastră îmi dăruieți...¹

Între reprezentatii, această femeie celebră și singuratică trăia la țară printre păsările sale, cu cîinele său barbet și bătrîna sa bonă Cezarina. Se simțea tristă și inutilă; sim-

¹ Scrisoare publicată de Alexandre Dumas-fiul în Note asupra Unei vizite de nuntă, Teatru complet, vol. V, pp. 88—89.

lea o dorință arzătoare de a se dăruia. Îi cerea lui Dumas să-i dea forța și voința atât de necesare.

Dumneavoastră suportați astăzi, răspundea el, urmările fatale, logice, ale condiției dumneavoastră de femeie independentă, condiția cea mai de plins pentru o femeie. Femeia s-a născut pentru a fi supusă și ascultătoare : la început părinților, apoi soțului, mai târziu copilului și întotdeauna datoriei. Dacă, din pricina propriilor porniri sau a influențelor rele ale anturajului, s-a situat sau a fost situată în afara funcției ei naturale, în clipa când a vrut să fie liberă, în caz că s-a născut vicioasă, va decădea din ce în ce mai mult pînă cînd va pieri din lipsă de organe capabile să suporte desfrîul. Dacă însă n-a fost decît tîrîtă în această situație, dacă n-a fost decît slabă, sosește un moment cînd simte că are de îndeplinit o cu totul altă misiune, moment cînd îi este teamă de adîncul prăpastiei pe care-l întrevede în căderea-i progresivă, și atunci cheamă în ajutor...

...Așa cugetă și vorbesc femeile aflate în situația dumneavoastră și, dacă se întîmplă să întîlnească un bărbat ce nu seamănă întru totul cu ceilalți, dar pe care imaginația lor îl înfrumusețează și mai mult datorită tocmai acestei surescitări în care se află, ele strigă : „Iată-l ! Este el, salvatorul, Mesia. Salvează-mă ! Salvează-mă !” ... Eu nu sînt nici prost, nici zeu ; nu pot fi deci nici amantul dumneavoastră și nici mîntuitorul dumneavoastră. V-ați dori un copil... Din fericire nu-l puteți avea ; căci lucrul acesta n-ar fi pentru dumneavoastră decît o foarte scurtă distracție, iar pentru el o destul de mare nefericire. Copiii devin oameni : iată un lucru la care femeile nu se gîndesc niciodată în clipa cînd și-l doresc, și nici chiar atunci cînd îl fac... Sînteți sterilă : cu atît mai bine. Nu veți da naștere nici unui pervers, nici unui nenorocit...

Ce vă rămîne de făcut ? Vă rămîne puțința de a vă bucura de viața pe care v-ați făurit-o. Sînteți încă tînără ;

sînteți frumoasă ; aveți multă forță vitală la dispoziție... aveți cea mai seducătoare voce ; aveți mult spirit. Fiți cochetă, cît se poate de cochetă : aceasta va fi distracția dumneavoastră, salvarea dumneavoastră, răzbunarea dumneavoastră și, deoarece aveți un adevărat talent, dăruiți-vă muncii trup și suflet... Profitați de independența dumneavoastră pentru a nu vă vinde niciodată și dați-vă silința să nu vă mai oferiți...

În concluzie, draga mea copilă, omul nu se transformă, dar se folosește de propria-i persoană. Folosiți deci toate calitățile dumneavoastră și toate defectele dumneavoastră... Fiți o mare artistă, adică o ființă ce și-a pus inima în creier, sufletul în voce, și care se folosește de oameni ca de un instrument. În fine, rămîneți „o femeie de lux“, așa cum ați spus, ascuțindu-vă mereu spiritul prin contactul cu oamenii inteligenți, în mijlocul cărora puteți să trăiți. Pe scurt, nu încercați să deveniți Lucreția sau Magdalena. Mulțumiți-vă să fiți Ninon ziua și Rachel seara. Este tare frumos...¹

Nu era un sfat bun, dar sfaturi bune nu există. Nimeni nu știe ce le trebuie altora ; nimeni nu poate impune altuia un mod de existență. Uneori exemplul transformă, dar un scriitor ce a depășit vîrsta maturității nu poate constitui un exemplu pentru o femeie tînăra ce moare de plictiseală. Ea revine la demonul său ; care luase forma unui bărbat „din lumea bună“, înalt, blond, cu barbișon, puternic, viguros.

Desclee către Dumas-fiul : În fine, blîndul meu duhovnic, nu mai sînt un înger... Acum cred că păstrarea castității este incompatibilă cu profesiunea mea. Și apoi, ce-i drept, eram prea slabă...

¹ Alexandre Dumas-fiul, Note asupra Unei vizite de nuntă, Teatru complet, vol. V, pp. 99—93.

Blindul duhovnic reacționează, așa cum ar fi făcut Victor Hugo, cu o bunătate sentențioasă, dar nu fără elocvență.

Dumas-fiul către Aimée Desclée : *Ah ! sărman suflet, cum te mai zbuciumi !... Îți vine mai mult să plângi, decât să rîzi, și cît de bine știi că toate acestea sînt false.... Îți vei pierde și primii fulgi ce începuseră să crească pe aripile tale. Și apoi iată că vrei, foarte serios, să intri într-o minăstire.. La ce bun ? N-ai rămîne acolo. Dealtfel minăstirea e la tot pasul pentru cel ce știe ce vrea. Adevărata minăstire este respectul față de tine însuși. Aici nu-i nevoie de zăbrele, de zăvoare, de confesional sau de preot. Nu-l iubești pe bărbatul cărui i te dăruiești și crezi că te scuzi bătîndu-ți joc de el. Iubește-l cel puțin ; dacă nu, mirosul patului tău, parfum cînd iubești, miasmă cînd nu iubești, te va ameți și, într-o bună dimineață, la trezire, neștiind cum să mai ieși din această mîcîrlă, vei scrie o scrisoare frumoasă în care vei vorbi despre idealul tău nerealizat și te vei ucide, fapt ce va constitui un sfîrșit... sau poate un început...¹*

Cîndva, Juliette Drouet citea deasemenea o frază cu „îngerul meu căruia îi cresc din nou aripile“.

Aripile rămaseră iremediabil atrofiate și Dumas încetă să se mai ocupe de soarta femeii. Dealtfel războiul, apoi moartea tatălui său îl izolaseră cîteva luni de Paris. Dar, începînd cu luna octombrie 1871, el o distribuî pe Desclée într-un act pe care ea îl numi „o mică minune“, avînd, chiar și astăzi, priză la public : O vizită de nuntă. Piesa răspundea unuia dintre cele mai puternice sentimente ale lui Dumas. Subiectul se rezuma în cîteva cuvinte : „Iată ce rămîne din adulter : ura femeii și disprețul bărbatului. Ești bine, atunci, pentru ce toate astea ?“ Era cam aceeași idee pe care Henry Becque o va dezvolta mai tîrziu în *Pariziana*. Era nevoie de un oarecare curaj să susții ase-

¹ Alexandre Dumas-fiul, Note la O vizită de nuntă, *Teatru complet*, vol. V, p. 95.

menea teză într-o societate foarte coruptă și în care iubirea unică, singura dragoste adevărată, după părerea lui Dumas, era considerată neverosimilă și ridicolă. Francisque Sarcey, critic influent, protestase : „Pentru ce toate astea ?“, parafraza el. „Ei, bine ! toate astea te pot face fericit șase luni, un an, zece, ce știu eu ?“ Sarcey admira siguranța scrisului, deplina autoritate de execuție, dar îi reproșa lui Dumas cinismul său : „Ceea ce-i lipsește este faptul că nu iubește femeile sau, dacă vrei, femeia. Ea nu este pentru el decât un subiect de disecție... Este ceva uscat ca frîghia spînzuratului“.

Diagnosticul era just. Dumas-fiul nu iubea femeile : le căina pe unele și le judeca pe altele. Cît despre actrițe, ele nu erau pentru el decât interprete. Ceea ce-l interesa era să cunoască destul de bine femeia, pentru a obține de la artistă accentele necesare. Ciudată artă mai e și teatrul ăsta ; o orchestră ale cărei instrumente sînt vii, o paletă ale cărei culori vibrează, freamătă. În *O vizită de nuntă*, eroina, Lydie, scîrbită de lașitatea fostului amant, care o părăsește pentru a se căsători cu alta, neșovăind la adică să-și înșele nevasta cu ea, își scutură batista de parc-ar vrea să alunge un miros urît ; se șterge cu ea la gură, și o aruncă pe masă strigînd : „Puah !“ Apoi comentează : „Ah ! dacă aș fi știut *dinainte* ceea ce am știut *după* !... Puah ! Scuțiți-mă de prezența acestui domn, vă rog. Să nu mai aud niciodată vorbindu-se de el, să-l cred mai bine mort, să nu știu că a existat ! Mă duc să iau aer. Am nevoie... N-aș fi crezut niciodată că poți disprețui atît de mult bărbatul pe care l-ai iubit cu atîta ardoare...”¹

La repetiții, acest „Puah“ era rostit de Desclée „din exterior“. Dumas insista rugînd-o să încerce să smulgă din „străfundurile ființei sale“ strigătul voit de el. Artistă se opunea fiindcă simțea că un astfel de strigăt ar fi însemnat pentru ea o zdruncinare psihologică.

¹ Alexandre Dumas-fiul, Note la *O vizită de nuntă*, *Teatru complet*, vol. V, p. 63.

Intr-o zi cind doar artista, rostea replica iar femeia era pasivă, am fost părtașii unei adevărate lupte. Ea se temea de starea sufletească pe care ar fi resimțit-o în restul zilei dacă ar fi dat frazei intonația dorită de mine, și se fereă s-o rostească prin fel de fel de șiretlicuri. Eu nu m-am lăsat, și-n cele din urmă ea și-a smuls de acolo de unde eu știam bine că trebuia să se afle acel strigăt atît de necesar. „Poftiți, iată strigătul dumneavoastră, mi-a spus apoi cu o voce stinsă, știți prea bine de unde fișnește, nu-i așa ? Dar aflați că o să mă uicideți ! — Ce importanță mai are acest lucru, i-am răspuns eu, dacă piesa reușește ?” Atunci ea se așeză, aproape leșinată, ținîndu-și inima cu amîndouă mîinile : „Are dreptate, continuă ea după cîteva secunde, așa trebuie să se poarte cu mine ; altfel n-aș mai fi bună de nimic...”¹

Mulțumită strigătului smuls de autor, actrița fusese aplaudată frenetic de trei ori și rechemată, cînd părăsea scena, la mijlocul actului. Și unul și celălalt știau de unde provenea acest „*Puah*” magistral : din dezgustul unui trecut pe care ea îl condamna ; din groaza ce i-o inspirau oamenii nedemni de ea ; din durerea unui suflet pîngărit, zbătîndu-se în dezonoare fără să se poată elibera. Desclee fusese, în parte din greșeala ei, „murdărită, pîngărită, umilită, insultată”. Din acest trecut crea, în fine, o operă de artă. Dar vechile suferințe nu erau de ajuns. Îi trebuise o muncă nesfîrșită. Strigătul mai poate fi găsit, munca însă îl desăvîrșește. Arta teatrului impune această crudă alchimie cînd inima dă hrană meseriei.

Edmond About către Dumas-fiul, 10 noiembrie 1871 :
Ah ! dragul meu prieten, ce artist admirabil sînteți dumneavoastră ! Citisem și recitisem piesa și totuși nu o cunoșteam, într-atît este de adevărat că operele profund dra-

¹ Alexandre Dumas-fiul, Note la *O vizită de nuntă*, *Teatru complet*, vol. V. pp. 96—97.

matice nu sînt puse în reala lor lumină decît în spatele rampei ! Manuscrisul mă uimise ; spectacolul m-a străfulgerat. Această Desclée, pe care o vedeam pentru prima oară, mi s-a părut mai întîi urîță, slabă, vulgară, o fată răgușită, dar după cîteva momente, nu mai era ea ; era de o mie de ori, de o mie de ori mai interesantă : era piesa însăși în rochie cenușie.

Nevasta mea și cu mine rămăsesem în lojă, ca doi egoiști, pentru a nu fi obligați să împăntășim emoțiile unui asemenea spectacol cu niște oameni indiferenți. Am ieșit din sală ca doi oameni speriați. Alex spunea : „Prietenul tău a dat un bul la care au participat o mie cinci sute de persoane pe o frînghie întinsă ; mă întreb cum de nu ne-am frînt cu toții gîtul ; dar mi-este egal ; sînt tare fericită că am participat“. Cît despre mine, nu pot să judec încă, nici să reflectez ; am impresia că mi-a căzut pe moalele capului un duș de inteligență și de talent, sau o trombă, și că voi înțelege mai tîrziu. Pînă atunci, profit din plin de bucuria total dezinteresată pe care o resimțîi, ca om cînstit, în clipa cînd înțîlnești pe cineva mai tare decît tine, mai tare decît toată lumea : un frumos tipar de creier pe care natura nu-l zămislește decît o dată la cincizeci de ani...¹

Această scrisoare dă tonul. În 1871 Dumas-fiul este considerat infailibil. El însuși avea impresia că îndeplinea o misiune sfîntă. Pictoriței Madeleine Lemaire, pe atunci artistă admirată, și care-și cam bătea joc de viața ei sentimentală, îi scria cu o severitate de necrezut :

Dumas-fiul către Madeleine Lemaire : *Sintezi fără îndoială una dintre creaturile cele mai demne de plîns, în înțelesul moral al cuvîntului, din toate cîte le cunosc. Scrisoarea dumneavoastră este o nouă dovadă pentru mine.*

¹ Biblioteca națională, departamentul manuscrise, N.A.F. 24636, filele 1—3, inedite.

Aveți o inteligență mult prea bărbătească pentru a vă mulțumi cu ceea ce ajunge majorității femeilor, și sînteți prea femeie pentru a vă dezinteresa cu desăvîrșire de acest lucru. Ceea ce înseamnă că sînteți supărată pe femeile pe care le simțiți — sau credeți — că sînt mai fericite decît dumneavoastră și că sînteți supărată pe bărbați pentru că nu știu să vă ofere fericirea la care credeți că aveți dreptul.

De aici provine această amărăciune interioară care, în ciuda nepăsătoarelor dumneavoastră hohote de rîs, transpare din ironia și uneori din clevetirile nedemne de un suflet atît de distins ca al dumneavoastră. Căci, drept compensație, ați primit de la natură o mare distincție spirituală, și o mare lărgime de vederi și de înțelegere. Se poate discuta orice cu dumneavoastră și dumneavoastră puteți înțelege totul, chiar dacă nu vă este dat să folosiți totul. Sînteți artistă pînă în vîrfurile frumoaselor dumneavoastră degete și vă încapățînați să lucrați îndârjit, pentru a nu cădea în disperarea sau în desfrîul ce înseamnă de fapt deznădejdea trupească. Cred că ați încercat multe lucruri ce v-au scîrbit sau plictisit, fără a obține nimic din ceea ce acestea păreau a vă făgădui. Pe scurt, vă aflați la o răspîntie, care în păduri și în crînguri se numește stea. De la picioarele dumneavoastră pleacă zece drumuri în direcții diferite, ca spițele unei roți ce se răsfrî de la osie spre obadă și care, oricît de repede s-ar învîrți roata, nu se întîlnesc niciodată.

Aveți prea mult talent și v-ați deprins prea mult cu munca pentru ca dragostea să mai fie acum pe primul plan al vieții dumneavoastră. Or dragostea, fiind un principiu, este un stăpîn și îi place să fie, ca Cezar, primul într-un orășel, decît al doilea la Roma. Dragostea, care nu-i decît o distracție, nu este dragoste. Este o aventură amoroasă, iar dumneavoastră ați avut destule pentru a ști cît dezgust și cît gol lasă ea în sufletul omului. Dumneavoastră nu

vă mai puteţi dărui integral, cu toată fiinţa şi în deplină libertate, aşa cum vor şi cum trebuie să se dăruiască cei ce iubesc cu adevărat. Angajamentele sociale pe care vi le-aţi asumat v-ar obliga să iubiţi parţial, la anumite ore şi în anumite locuri, cu anumite rezerve. Inteligenţa dumneavoastră şi, din timp în timp, demnitatea dumneavoastră vă spun că lucrul acesta este nesatisfăcător şi murdar. Dacă aţi fi o senzuală, v-aţi mulţumi cu amorul acesta pe apurate, cu condiţia să-l repetaţi adesea, dar dumneavoastră nu sînteţi o senzuală : simţiţi doar acea plictiseală ciudată a femeilor lipsite de plăcerea trupească.

Ce vă rămîne deci ca punct de sprijin ? Multă inteligenţă şi puţină inimă. Ce se poate oferi atît uneia, cît şi celeilalte ? Celei dintîi : munca ; celei de-a doua : copilul. Iată pentru ce v-am sfătuit să vă dedicaţi artei dumneavoastră şi fiicei dumneavoastră. Viaţa dumneavoastră va căpăta îndată o gravitate pe care n-o cunoaşteţi, care nu vă va interzice rîsul, dar care vi-l va face mai sincer şi mai vesel... Veţi intra în rîndul persoanelor de vază ale epocii dumneavoastră. Iată o situaţie încă şi mai onorabilă. Veţi întîlni atunci cu siguranţă una din acele temeinice prietenii bărbăteşti ce întregesc destinul unei femei ca dumneavoastră situînd-o pe acele culmi unde nu pot ajunge nici neghiobiile, nici vulgarităţile ce vă înconjoară şi vă mai supără astăzi.

Iată îndemnul meu, frumoasa mea prietenă. Este poate puţin cam solemn pentru dumneavoastră dar el rezultă, în ceea ce vă priveşte, din sumedenia de adevăruri pe care le-am deprins de la viaţă şi pe care le pun, din cînd în cînd, la dispoziţia oamenilor pe care-i iubesc, iar dumneavoastră sînteţi unul dintre aceştia.¹

Această asprime distantă şi afectuoasă nu displacea pocăitelor sale.

¹ Scrisoare inedită. Colecţia Simone André-Maurois.

DE LA PRINȚESA GEORGES
LA NEVASTA LUI CLAUDE

Nenorocirile Franței consolidaseră în el profetul apocaliptic. S-a aplecat asupra „acestui creuzet al contopirii sufletelor“ : Parisul, și a văzut ieșind din această fierbere a Orașului un Animal cu șapte capete și zece coarne. Acest Animal „ținea în mîinile sale, albe ca laptele, un vas de aur plin cu nelegiuirile și imoralitățile Babilonului, Sodomei și Lesbosului... iar deasupra celor zece diademe, în mijlocul a tot felul de blesteme, strălucea acest cuvînt, scris cu litere mai mari decît toate celelalte : *Prostituție*...¹ Majoritatea oamenilor sînt obsedați de o idee fixă ; nu-i medic să nu vadă, în orice boală, decît pe aceea pe care el însuși a inventat-o ; Dumas atribuia Comuna din Paris și pierderea celor două provincii franceze Animalului Prostituție care, surpînd puțin cite puțin morala, credința și familia, pregătise terenul tuturor nenorocirilor țării.

Încă din 1870, proiectase o piesă în care să figureze un savant, patriot și virtuos, trădat de o femeie dezamățată, ce îi va fura odată cu onoarea și un secret de importanță națională. Cum această femeie întruchipa o nouă Messalină, soțul urma să se numească Claude, soția Césarine, iar piesa să aibă ca titlu *Nevasta lui Claude*. Deznodămîntul se impunea Justițiarului. Trebuia ca omul să distrugă Animalul, ca soțul să-și ucidă nevasta. Dar în clipa cînd scrisese în partea de sus a foii albe : *Actul I, Scena I*, Dumas a întrevăzut, brusc, piesa de-a-ndoaselea : o femeie fără pată este căsătorită cu un bărbat slab ce se lasă cucerit de o aventurieră. Soțul aventurierei află că nevastă-sa are un

¹ Alexandre Dumas-fiul, *Scrisoare către Cuvillier-Fleury. Teatru complet*, vol. V, pp. 248—249.

amant și jură să-l ucidă. Prințesa Georges de Birac (acesta este numele eroinei) știe că soțul înșelat, contele de Terremonde, pîndeste, pe ascuns, bărbatul ce va intra la nevastă-sa. Este de ajuns să tacă, să-l lase pe Birac să se ducă la întîlnirea cu moartea, și va fi răzbunată fără nici un fel de primejdie pentru ea. Crimă perfectă.

Dar eroina se decide să-și salveze soțul vinovat și să-l ierte.

Această a doua piesă, împotriva adulterului bărbatului, Dumas a scris-o înaintea celeilalte și a sfîrșit-o în trei săptămîni. Ea oferea două frumoase roluri feminine : al prințesei Georges Séverine, pe care-l primi Desclée ; și al Sylvaniei de Terremonde, aventuriera, interpretat de Blanche Pierson, fermecătoarea creolă născută în insula Bourbon, a cărei frumusețe sucise pe atunci toate capetele. Frumosul Fechter, îndrăgostit de ea, îi călăuzise cariera. Membrii Jockey-Clubului veneau, în corpore, să o aclame. Pînă la *Prințesa Georges*, Dumas o considerase o actriță fină, nespus de frumoasă, dar fără geniu. Acum, dintr-o dată, ea devenea „prototipul femeii surizătoare, îndrăzneată, indiferentă, implacabilă“, eternul feminin așa cum îl înfățișa Dumas și pe care femeile vor refuza întotdeauna să-l recunoască.

Cei ce au văzut-o nu vor uita niciodată intrarea în scenă a domnișoarei Pierson, cu pletele ei bogate alcătuite parcă din raze de soare, întreșesute și împletite ca o coroană, cu ochii săi albaștri, un albastru de China cu scilipiri metalice, strălucind sub arcada regulată a sprîncenelor ca niște fulgere pe oglinda unui eleșteu înghețat, cu nasul drept și fin ca al figurinelor de Tanagra... Umerii goi erau presărați cu diamante. Nici rubinele, nici safirele, nici smaraldele nu întrerupeau albeața acestei ființe misterioase, ce părea plămădită din ultimele transparențe ale lunii și din primele licăriri ale aurorii... Să mai adăugăm mersul șerpuitor, vocea muzicală, deși păstrîndu-și

mereu aceeași tonalitate pentru a părea la fel de impene-
trabilă ca și fața, privirea pierdută, rătăcitoare, învîrtin-
du-se, ca să spun așa, în jurul capului de parcă vroia să
vadă prin care din cele patru puncte cardinale ale orizon-
tului s-ar putea ivi dușmanul. Îndată ce dușmanul era
zărit sau numai presimțit, privirea îi devenea fixă, pă-
trunzătoare, ca și cînd încerca să străpungă punctul asu-
pra căruia se oprea. Nici cînd n-am mai văzut un personaj
și o persoană care să se îmbine atît de armonios...¹

Cui se datora acest miracol ? Dumas lasă să se înțe-
leagă că Blanche Pierson, sub frumusețea-i perfectă, as-
cundea aceeași frigiditate care explica și temperamentul
Sylvaniei de Terremonde :

Să urcăm, zice Dumas, în loja domnișoarei Pierson...
Ea își scoate mînușa pentru a întinde mîna tuturor celor
ce vin să o felicite... Luați-i mîna pentru a o duce la buze...
Strîngeți-i mîna ; veți rămîne uimiți. Ce s-a întîmplat ?
Această mîna de copil, mîna acestei frumoase persoane,
atît de albă, atît de blindă, atît de veselă, este la fel de
categorică, la fel de sobră în strînsoare, pe cît este de plă-
cută și mătăsoasă la atingere. Dar asta nu-i totul : ea este
rece precum cristalul. Doamna de Terremonde nu vă spu-
sese oare că mîinile ei sînt totdeauna de gheață ? Dar
doamna de Terremonde și actrița care o întruchiează sînt
două femei diferite. Poți să știi ? În ceea ce mă privește,
prima dată cînd i-am strîns mîna, după ce am avut ace-
eași senzație ca și dumneavoastră, am privit în albul ochi-
lor ființa ce mi-o întînsese. Ea mi-a înțeles privirea, a
început să ridă și mi-a spus : „Ei bine, da, așa e !” Astfel
încît, în clipa cînd am scris rolul doamnei de Terremonde,
am știut îndată unde să găsesc femeia care va juca acest

¹ Alexandre Dumas-fiul, *Notre despre Prințesa Georges*, Teatru
complet, vol. V, pp. 213—214.

rol și care-l va juca, așa cum i-am spus-o după aceea, „la perfecție“ ...¹

Între Aimée Desclée și Blanche Pierson se stabilise, în viață, o rivalitate de o cu totul altă natură, dar aproape tot atît de violentă ca între Séverine și Sylvania. Era vorba de a cuceri, nu un om, ci publicul. La un moment dat cînd, într-o piesă de Dumas, Pierson reluă un rol creat de Desclée, aceasta îi scrisese : „Dragă Blanche, miine vei juca rolul meu. Dă-ți silința să faci în așa fel ca publicul să n-o uite pe prietena ta : Desclée“. A doua zi după reprezentare, a doua scrisoare : „Draga și micuța mea Blanche, ești fără îndoială o colegă adorabilă. A ta, Desclée“. Era ceva răutăcios, dar nu lipsit de spirit.

Dumas scrisese *Prințesa Georges* pentru Desclée. O scrisoare către prietenul său Lavoix, custode la Biblioteca națională și lector la Comedia Franceză, dovedește și confirmă totodată că autorul, deși tinăr, se credea pe atunci un om destul de bolnav.

Dumas-fiul către Henri Lavoix : *Cred că veți fi mulțumit, dragă domnule, de cele trei acte pe care le scriu în acest moment, și doamna Desclée, la fel. Va avea cu ce să se afirme. Va fi ceva original, plin de viață și cu un deznodămînt ciudat. Aș fi terminat-o dacă nu m-ar fi durut capul din cînd în cînd, și odată cu el toți nervii spirali, rahidieni, simpatici și ceilalți laolaltă. Vremea este totuși frumoasă și foarte răcoroasă, însă, iată, i-am cerut prea mult scheletului ăstuia care acum face grevă. Într-o bună zi, voi simți o mică durere deasupra sprîncenei, voi cădea cu nasul pe masă și totul se va sfîrși. Sarcey va spune cîteva prostii despre mine, iar revista L'Illustration îmi va publica portretul. Și după aceea ?*

¹ Alexandre Dumas-fiul, *Note despre Prințesa Georges*. *Teatru complet*, vol. V. pp. 214—215.

13. Nu mai am de scris decât un act. E o treabă de douăzeci și patru de ore. Dar aceste douăzeci și patru de ore nu sună decât în anumite zile. Pînă atunci, mă duc să transpir pentru a-mi limpezi puțin mintea și să fac niște dușuri reci pentru a-mi fortifica măruntaiele. Tratați-mă cu un oarecare respect. Aflați că deunăzi monseniorul Dupanloup i-a trimis o scrisoare (pe care am văzut-o) unei anumite doamne, sorei sale întru Domnul, în care declară că a citit Ideile Doamnei Aubray și că a descoperit pasaje sublimе !

Cînd o să-l vedeți pe Arago¹, transmiteți-i complice din partea mea. Să-i fie cu noroc ; iată o treabă bună. Întotdeauna același procedeu. Să fim politicoși cu dușmanii noștri. Să nu acordăm crucea lui [Paul] Chabas, care a creat o capodoperă anul trecut, care are deja trei medalii și care o cere îndreptățit, și să o oferim pictorului d'Ornans, care ne tratează ca pe niște canalii și care ne-o aruncă în obraz... Trebuie să încurajăm marea pictură. Luați-l puțin peste picior. Faceți-o pentru mine.

Aici toată lumea este bine și Colette, care va fi o fată strașnică, mi-a spus zilele trecute o vorbă plină de tîlc. Eu îi spuneam : „Vreau să-mi fac testamentul. Presupunînd că am murit cu toții, în afară de tine, cui ai vrea să te las ?“ Ea se gîndește o clipă apoi zice : „Prințesei“...¹

Dumas îl preferase totdeauna pe Chabas lui Courbet ; era una din slăbiciunile lui.

Prințesa Georges avusese un mare succes : Nevasta lui Claude fusese un eșec. Dumas spunea că publicul feminin, care de fapt alcătuia *publicul*, nu accepta ca principalul rol feminin să fie acela al unui monstru și, mai puțin încă, nu putea fi de acord ca Claude Ruper să-și asume dreptul de a ucide. „Publicului nu-i place ca o femeie să fie omorîtă... El continuă să o considere o mică ființă slabă,

¹ Pe atunci ministru.

¹ Prințesa Mathilde Bonaparte. Scrisoare inedită.

pe care bărbatul trebuie să o iubească la începutul piesei, și s-o ia în căsătorie la sfârșit. Dacă a greșit, trebuie să o ierte ; dacă o ucide, trebuie să moară împreună cu ea..."¹ Desclée însăși se temea de rolul Cezarinei și i-a mărturisit autorului. În realitate, piesa nu avea nici un fel de valoare. Acest furt de secrete militare, în condiții neverosimile, amintește de cele mai proaste romane polițiste. Claude era prea cinstit, Césarine prea monstruoasă. La începutul carierei sale, Dumas, pentru că folosea propriile-i amintiri și emoții intime, unise, într-un amestec convenabil, prejudecăți și realitate. Acum, obsedat de câteva idei abstracte, el scria piese cu teză, care nu se mai bazau pe realitate.

În *Nevasta lui Claude* introdusese un personaj evreu, Daniel, care visa reînstalarea poporului său în Palestina. Personajul era simpatic, dar mulți spectatori israeliți protestaseră. Patriotismul lor francez, arzător și extrem de accentuat în vremuri de grea încercare (mulți dintre ei erau alsacieni), nu acceptau ideea unei a doua patrii.

Dumas-fiul către baronul Edmond de Rothschild : *Cînd un popor a fixat întreaga morală umană în numai zece versete, poate într-adevăr să-și spună poporul lui Dumnezeu... M-am întrebat ce misiune mi-aș lua, dacă aș fi membrul acestui popor... Mi-am zis atunci că n-aș avea decît o singură idee : aceea de a reintra în posesia pămîntului strămoșesc și de a reconstrui templul de la Ierusalim... Aceasta este ideea pe care am încarnat-o în Daniel...*²

Acest lucru face din Dumas-fiul unul dintre primii sioniști și poate că l-a influențat și pe baronul Edmond care, murind la Paris în 1934, ceruse să fie înmormîntat în Israel.

¹ Alexandre Dumas-fiul, Note cu privire la *Prințesa Georges*, *Teatru complet*, vol. V, p. 212.

² Scrisoare citată de doctorul Israel Margulitis.

Deoarece publicul și critica literară gusta prea puțin „simbolismul complicat” din *Nevasta lui Claude*, Cuvilliers-Fleury, critic academic nu lipsit de talent, muștru-luia autorul, în *Le Jurnal des Débats*, în numele legilor divine și umane, care interzic omorul. Și atunci ce trebuia să fac ? se întreba Dumas :

*Dacă o iert pe Dama cu camelii, o reabilitez pe curtezană ; dacă n-o iert pe Nevasta lui Claude, propovăduiesc omorul. S-a decretat că eu nu prezint și nu preamăresc pe scenă decît femei stricate și excepții îngrozitoare ; că am pierdut astfel dreptul de a vorbi despre virtute și despre onoare ; că am corupt societatea modernă, că aceasta, înainte de apariția mea, nu era decît o turmă de mielușei pentru care era de ajuns să ai o bită împodobită cu panglici trandafirii ca să o conduci de la naștere pînă la moarte ; că susțin teze intolerabile, mai ales într-o instituție ce nu este făcută decît pentru destinderea oamenilor cinstiți... în sfîrșit, că am devenit un pericol public, atîcînd legile țării mele, ajungînd pînă la a-i sfătui pe bărbați să-și ucidă neveste...*¹

Cuvillier-Fleury întreba : „Și mă rog, cu ce drept domnul Dumas se erijează în moralist ? Practică el morala pe care o propovăduiește ? Este el investit cu autoritatea legislatorului, a predicatorului sau magistratului ?” Punînd el însuși întrebările și dînd și răspunsurile, ceea ce este un artificiu comod de polemică, Cuvilliers-Fleury riposta : **Nu.** Dumas l-a contrazis cu vehemență. De ce nu ? Pentru că nu era nici judecător, nici preot, nici academician ? Cînd însă judecătorii și preoții îl condamnaseră pe Calas, Voltaire, un simplu om-de litere, a răzbunat această crimă. Pentru aceleași motive, un simplu om de litere ca Dumas se considera dator să spună adevărul oamenilor

¹ Alexandre Dumas-fiul, *Scrisoare către Cuvillier-Fleury*, *Teatru complet*, vol. V, pp. 228—229.

adunați în incinta teatrului. Molière își îndeplinea activitatea sa de om de geniu fără autorizația nimănui. În ceea ce-l privește, Dumas credea că are cu atât mai mult dreptul să judece legile noastre, cu cât suferise din pricina lor. Referindu-se la acest lucru, el relua, răspunzându-i lui Cuvillier-Fleury, lunga poveste a vieții sale greu încercate : copilăria umilită a fiului natural, colegii fără milă din pension : „Născut dintr-o greșeală, eram dator să lupt împotriva greșelilor“. ¹ Apoi viața alături de Dumas-tatăl :

L-ați cunoscut pe tatăl meu, domnule, vă aduceți aminte de buna sa dispoziție, de acea veselie inalterabilă și puternică, de ușurința cu care-și risipea banii, de talentul său, de forța și de viața sa. El completa cu sufletul ceea ce lipsea în mod legal paternității sale iar eu am devenit cel mai bun prieten al său... Când am împlinit optsprezece ani, exuberanța lui s-a asociat cu tinerețea și dorința mea de cunoaștere, și iată-ne porniți în căutarea plăcerilor lumii, ale tuturor lumilor. Shocking ! nu-i așa ? Ei ! Doamne Dumnezeule, observație și experiență există pretutindeni și poate că în lumea frecventată de noi mai multă decît în voluminoasele cărți de filosofie... ²

Atunci cunoscuse el femeile rătăcite :

Cum nu aveam averi de risipit cu aceste femei, la cheltuielile ce puteam să mi le îngădui adăugam și puțină milă. Am asistat la stări de disperare, am ascultat confidențe, am privit curgînd lacrimi sincere și amare printre toate aceste false bucurii... Romanul Dama cu camelii a

¹ Alexandre Dumas-fiul, *Scrisoare către Cuvillier-Fleury*. Teatru complet, vol. V, p. 234.

² *Idem*, pp. 234—235.

fost primul rezultat al acestor impresii. Aveam douăzeci și unul de ani cînd l-am scris...¹

El și-a ales cu grijă obiectul asupra căruia avea să-și concentreze atenția pe întreg parcursul carierei și despre care avea cele mai multe lucruri de spus. Obiectul acesta era dragostea. Adevăr științific ? Adevăr politic ? În aceste probleme se declara incompetent. Adevăruri morale cu privire la raporturile dintre bărbat și femeie ? Iată un domeniu în care se considera maestru. Dar el găsisese în teatru o situație de fapt : aici nu era posibil ca bărbatul să apară superior femeii. În teatru, femeia se răzbună împotriva sexului tare care o oprimă în viața reală. Ea, mereu ea. Totul pentru dragoste și prin dragoste.

Dumas se vedea robul acestei convenții. El încerca zadarnic să se descătușeze. Într-o broșură care stîrni mare vilvă : *Bărbat-Femeie*, porni la atac :

Femeile nu cedează niciodată în fața rațiunii, și nici chiar în fața dovezii ; ele nu cedează decît în fața sentimentului și a constrîngerii. Îndrăgostite sau bătute, Juliette sau Martine ! Restul le este total indiferent. Așadar nu scriu aceste rînduri decît pentru a deschide ochii bărbatilor. Dacă, după dezvăluirea acestor adevăruri, ei vor continua să comită aceleași vechi greșeli față de femei, nu va mai fi vina mea și voi face precum Pilat...²

Sînt două feluri de bărbați : cei ce știu ce înseamnă femeia și cei ce nu știu. Primii sînt rari ; datoria lor este să-i lămurească pe ceilalți. El dădea povețe unui fiu (ipotețic, Dumas-nepotul, pe care Nadine nu-l concepuse), spunîndu-i că pentru a forma cuplul perfect, Bărbat-Fe-

¹ Alexandre Dumas-fiul, *Scrisoare către Cuvillier-Fleury*, Teatru complet, vol. V, p. 236.

² Alexandre Dumas-fiul, *Bărbat-Femeie*, p. 6 a celei de a XXIX-a ediție (Paris, Michel Lévy, 1872).

meie, trebuie ca două ființe ireproșabile să se unească jurîndu-și credință desăvîrșită și să respecte acest jurămint. Îl sfătuiam, el care cunoscuse atîtea femei perverse, mincinoase și pe jumătate nebune, să-și aleagă o soție credincioasă, pudică, harnică, sănătoasă și veselă, fără simțul ironiei.

Și apoi dacă, în ciuda măsurilor tale de prevedere, a lămuririlor ce ți s-au dat, a cunoștințelor tale despre oameni și despre lucruri, a virtuților tale, a răbdării tale, a bunătății tale ; dacă ai fost înșelat de aparențe și de fățarnicie ; dacă ți-ai legat viața de o creatură nedemnă de tine... dacă, nevoind să-ți dea ascultare, nici ca soț, nici ca tată, nici ca prieten, nici ca stăpîn, și nu numai că-și părăsește copiii, dar, cu primul venit, aduce alții pe lume ; dacă nimic n-o poate opri să-ți prostitueze numele prostituîndu-și trupul... dacă ea te împiedică să-ți înfăptuești misiunea divină ; dacă legea, care, atribuindu-și dreptul de a uni și l-a refuzat pe acela de a dezlega, declarîndu-se neputincioasă, declară-te singur, în numele Stăpînului tău, judecătorul și executorul acestei creaturi. Căci ea nu este întruchiparea femeii ; nu este nici măcar o femeie ; nu are nimic divin în ea, este pur și simplu un animal ; este maimuța din țara lui Nod, este femela lui Cain ; omoar-o...¹

Aceasta este morala lui Dumas-fiul. Dar autorul dramatic a înțeles că pierdea contactul cu publicul. A coborît de pe pedestalul său și a scris *Domnul Alphonse*. Se gîndise la Desclée pentru rolul principal, dar ea se simțea grav bolnavă. Se plîngea de o durere în șale ; s-a constatat mai tîrziu că avea o tumoare malignă. Sărmana femeie, sătulă de succesele obținute, cu fața palidă din pricina morții apropiate, nu mai dorea altceva decît să se odihnească.

¹ Alexandre Dumas-fiul, *Bărbat-Femeie*, pp. 175—176.

Aimée Desclée către Dumas-fiul : *Nu voi semna decât dacă-mi veți da un ordin categoric, și chiar și în acest caz va trebui să-mi țineți mina. Până la urmă voi intra într-o mînăstire, asta-i ; este un lucru sigur ; este ideea mea fixă. Ce să fac aici ? La ce servesc frămîntările, aranjamentele, studiile acestea inutile, meseria aceasta de sal-timbanc ?*¹

După insuccesul *Nevestei lui Claude*, avînd mare nevoie de bani, Desclée dădu treizeci de reprezentații la Londra. Se reîntoarse epuizată : „Simt că mă sfîrșesc“, spunea ea. I s-au recomandat apele de la Salies-de-Béarn. Fleacuri pentru o muribundă ! Își petrecu ultimele zile în apartamentul său din bulevardul Magenta, la etajul al treilea. Nu putea să mănînce nimic. Pe față i se citea o cumplită suferință : „Vreau să mă odihnesc ! Omoriți-mă !“ implora ea. Doctorul Péan considera operația inutilă. Desclée era pierdută. Preotul căruia i se spovedise a spus : „Este un suflet rar“. A murit la 8 martie 1874. De la înmormîntarea lui Rachel nu se mai văzuse atît de multă lume și atît de tulburată. Miile de persoane nu încăpeau în biserica Saint-Laurent. În cimitirul Père-Lachaise, Dumas ținu un discurs : „Ea ne-a emoționat și aceste emoții au ucis-o ; iată toată povestea vieții sale...“ Încheia printr-o sfișietoare prozopopee : „Diane, Frou-Frou, Lydie, Séverine ! Unde sînteți, oare ? Nimeni nu răspunde. Închideți ochii, priviți-o încă o dată așa cum v-o reamintiți, căci n-o veți mai vedea niciodată. Vocea aceea enigmatică ce vă învăluia și vă îmbăta ca o muzică și ca un parfum oriental, ascultați-o pentru ultima dată venind din depărtare, căci nu o veți mai auzi niciodată“.

Rivalei sale, Blanche Pierson, i-a lăsat ca amintire prețiosul său evantai ; lui Dumas, un admirabil exemplu de ceea ce înseamnă arta cea mai înaltă, hrănită mereu cu emoții adevărate.

¹ Colecția doamnei Balachowsky-Petit.

CHEIUL CONTI

Dumas-fiul a fost întrebat cui îi va urma la Academie. El a răspuns : „Tatălui meu“.

1873—1879. În Franța domnește „epoca Notabililor“. Încă de la începuturile sale, cea de-a treia Republică pare mai trainică decît cel de-al doilea Imperiu care, chiar în anii de prosperitate, păstra un iz de aventură. Sub președenția lui Adolphe Thiers, o parte din putere revine aristocrației autentice ; cealaltă, oligarhiei financiare. Clasele mijlocii încep abia prin Gambetta să cucerească Republica. Viața mondenă rămîne strălucitoare ; marile cercuri : Jockey-Club, Union, își mențin prestigiul. Personajele lui Dumas-fiul nu sînt demodate. Dumas-fiul însuși devine un personaj al lui Dumas-fiul. Jurnaliștii care vin să-l vadă în vila de pe bulevardul Villiers nr. 98 sînt uimiți de „aspectul autoritar“ al casei. Vestibulul auster pare mai curînd portalul unui templu decît intrarea unei locuințe. Tot felul de vase pîntecoase, din care răsar plante exotice, sînt așezate simetric. De tavan, atîrnă un felinar din fier forjat ; pe perete, un mare tablou de Bonington : *Strada Regală în 1825*. Bustul lui Molière. În sufrageria tapetată cu piele de Cordoba, tronează o pendulă de Boule. Lambriurile din salon încadrează panouri de mătase cu dungii roșii și aurii. Odaia de lucru primește lumina prin două ferestre dînd spre grădină. Un birou imens, stil Ludovic al XIV-lea, ocupă mijlocul încăperii. „Un ocean de hîrtii împovărează biroul. E multă ordine în această dezordine... Lîngă marea bibliotecă, te încîntă modelul, în *mărime naturală*, al mormîntului lui Regnault, executat în teracotă. Principala încăpere a casei este o imensă galerie împărțită în două saloane : de o parte sala de biliard,

de cealaltă parte, colțul discuțiilor patronate de doamna Dumas...¹ În această galerie se aflau și cele două busturi ale lui Alexandre și al Nadinei Dumas, executate de Carpeaux, acum la Micul Palat.

În casă existau mai mult de patru sute de tablouri, bune și proaste : Diaz, Corot Daubigny, Théodore Rousseau, Vollon. Portretul lui Victor Hugo tânăr lucrat de Devéria, pisici de Eugène Lambert, trandafiri de Madeleine Lemaire, *Tinără dormind* de Lefebvre, *Încântătoarea* de Lehmann. Un *Interior de atelier* de Meissonier o reprezintă pe nerușinata Louise Pradier pozînd, goală, pentru soțul său. Amintiri din „anii tinereții, repede duși”. Statuete de Houdon încadrează cîteva crochiuri de Prud'hon. Pe birou, o mîină de bronz : a lui Dumas-tatăl. Pe toate mobilele, alte mîini de ipsos, de marmură : mîini de asasinî, de actrițe, de ducese. Colecție ciudată.

Dumas se scoală devreme și se culcă devreme. Dimineața își aprinde singur focul și își încălzește supa pe care o preferă la micul dejun, cafelei sau ceaiului. Apoi se așază la masa de lucru unde găsește hîrtie albastră satinată, un mănunchi de pene de gîscă și lucrează pînă la prînz. La dejun, se întîlnește cu soția și cele două fete ale sale : Colette care, în 1875, împlinea patrușprezece ani, și Jeannine, opt ani.² Citează cu mîndrie cuvintele lor, care sînt cuvinte de scriitor. O doamnă, întrebînd-o pe cea mai mare cu cine ar vrea să se căsătorească :

— Eu, răspunde Colette, vreau să mă căsătoresc cu un imbecil. În caz că aș întîlni unul mai prost ca el, n-aș avea decît un singur regret : că nu l-am ales pe acesta din urmă.

¹ Un trecător : *Alexandre Dumas-fiul la el acasă*, articol publicat în *Moniteur Universel*, nr. 3 din decembrie 1879. A se vedea, de asemenea, *Le Figaro* din 7 februarie 1875, precum și Georges Ripp, *Casa d-lui Alexandre Dumas-fiul*, în *Le Figaro* din 5 noiembrie 1892.

² Olga Narișkina s-a căsătorit, la 28 august 1872, cu Charles Constantin-Nicolas, marchiz de Thierry de Falletans.

— Liniștește-te, strigă Jeannine, nu vei găsi niciodată unul mai prost decît cel ce te va lua în căsătorie !

Cînd, după o ceartă în casă, Dumas-fiul o întrebă pe Colette :

— Dacă tatăl tău și mama ta s-ar despărți într-o bună zi, pe care l-ai alege ?

— Pe cel ce n-ar pleca.

— De ce ?

— Ca să rămîn în casă.

La masă, bea apă obișnuită, dar cere să-i fie servită într-o sticlă de apă minerală „pentru a-și înșela stomacul“. După-amiaza nu lucrează niciodată. Urmărește vânzările la licitație, vizitează negustorii de tablouri sau își agață singur pe pereți tablourile cumpărate. Cînd cineva îl întreabă ce cadou i-ar face plăcere, răspunde : „o trusă de tîmplărie“. Dar la ce i-ar folosi aceste cadouri ? Este un om bogat, foarte bogat. Drepturile sale de autor sînt uriașe, iar cele ale tatălui său, de cînd bătrînul faun nu mai trăia pentru a le risipi, se acumulasă la Michel Lévy, unde contul lui Dumas-tatăl redevenise din belșug creditor.

În ciuda faptului că se ține, cu destul dispreț, departe de viața politică, Dumas-fiul se interesează de noile legiuri. Ideile sale fixe nu s-au schimbat : apărarea fetelor cinstite împotriva bărbaților ticăloși, deci stabilirea paternității și a drepturilor de succesiune pentru copiii naturali ; apărarea bărbaților cinstiți împotriva femeilor ticăloase, deci lupta împotriva prostituției femeilor căsătorite și o campanie în favoarea divorțului. Reformele politice și economice nu-l prea interesează. Sînt probleme pe care nu le prea cunoaște. Dragostea, raporturile bărbatului cu femeia, ale cuplului cu copilul, iată temele sale de totdeauna. Cum să zugrăvească în mod veridic muncitorii, țărani sau micii burghezi ? Locuiește în cel mai modern dintre cartierele elegante (arondismentul Monceau), printre mobi-

lele sale capitonate, statuile și plantele verzi. Iată lumea sa ; iată decorul său ; iată limitele sale.

Este total stăpîn pe meserie. *Domnul Alphonse* care i se joacă la *Gymnase* în 1873 și în care *Blanche Pierson* deține, cu multă măiestrie, rolul destinat sărmaneii *Aimée Desclée*, e o lucrare trainic construită. Ea îi va acorda lui *Dumas* cinstea de a fi adăugat un cuvînt nou vocabularului limbii franceze. Un *Alphonse*, va fi de aici înainte un om venal și un proxenet. Subiectul ? Un tînăr desfrînat, *Octave*, îi face un copil unei tinere : *Raymonde*. El încredințează copila unor țărani și vine să o vadă sub un nume de împrumut : „*Domnul Alphonse*“. *Raymonde* izbutește să se căsătorească cu un ofițer de marină, mai în vîrstă decît ea, comandantul de *Montaiglin*, care nu știe nimic despre trecutul ei. *Octave*, avînd urgentă nevoie de bani, este pe punctul de a se căsători cu o fostă slujnică de han, *Victoire Guichard*, pe care o cununie *in extremis* cu hangiul o îmbogățise. El vrea cu orice preț să-i ascundă viitoareii soții că are o fiică naturală. I-o încredințează așadar pe aceasta lui *Montaiglin* care, bineînțeles, nu știe că micuța *Adrienne* este și fata soției sale. Ne dăm ușor seama că *Victoire Guichard* și *Marc de Montaiglin* descoperă adevărul, că iartă amîndoi, că fetița rămîne la mama sa și că *Octave*, sau „*Domnul Alphonse*“, este alungat de toți cu dispreț. Deznodămîntul este fericit și publicul se arată mulțumit. Prefața, importantă, conține o nouă pledoarie în favoarea fetei seduse și împotriva seducătorului, și mai ales împotriva legislatorului care admite iresponsabilitatea tatălui și îi spune : „Vrei să rămîi necunoscut ? Foarte bine, vei rămîne necunoscut și vei avea alți copii (legitimi), fără ca nimeni să aibă dreptul să-ți reproșeze ceva“. Și totuși „bărbatul care se sustrage de la îndatoririle paternității este un refractar de o mie de ori mai vinovat decît acela care se sustrage îndatoririi sale de patriot...“¹ *Lea-*

¹ Alexandre Dumas-fiul, prefață la *Domnul Alphonse*, *Teatru complet*, vol. VI, p. 15.

cul? Egalitatea femeii cu bărbatul pe plan civil și chiar politic. „Pentru ce nu? Nu este ea o ființă vie, care cugetă, muncește, suferă, iubește, avînd acest suflet de care sîntem atît de mîndri și care plătește impozite la fel ca dumneavoastră și ca mine?...¹ Oare această egalitate nu există deja la americani? Oare nu cîștigă ea teren și în Anglia?

Adversarii lui Dumas îl acuză că se contrazice cînd afirmă că femeia trebuie să fie egală cu bărbatul pe plan politic și supusă acestuia în gospodărie. El răspunde că supunerea soției față de soțul protector trebuie să fie de bună-voie și că pledoaria sa se adresează nenumăratelor femei ce *nu au* familie. Adresîndu-se femeii, îi spune: „Bărbatul a creat două morale: una pentru el, alta pentru tine; una care-i îngăduie lui să facă dragoste cu toate femeile; alta care nu-ți îngăduie ție să faci dragoste decît cu un singur bărbat, ca răsplată a libertății tale etern înlăntuite. Pentru ce?” Apoi, cedînd înclinării sale pentru profeții, anunță conflicte viitoare între Orient și Occident, confruntări între milioane de oameni față de care războiul din 1870 va apărea ca o luptă sătească; prevede bătălii submarine și aeriene, „fulgere ce vor incendia orașe întregi, mine ce vor arunca în aer bucăți din globul pămîntesc”². Cîți copii se vor naște fără tați în aceste uriașe înfruntări dintre națiuni! Oare n-ar trebui atunci ca guvernele să formeze o imensă familie cuprinzînd toate ființele ce vor rămîne fără familie?

Astfel de pagini nu erau lipsite nici de elocvență și nici de înțelepciune. Unul dintre primii care le-a lăudat a fost un cititor de o ciudată fidelitate, monseniorul Dupanloup, episcop d'Orléans și deputat în Adunarea Națională. Nașterea nelegitimă a episcopului explica indulgența prelatului față de necredincios. Monseniorul Dupanloup era fiul

¹ Alexandre Dumas-fiul, Prefață la *Domnul Alphonse, Teatru complet*, vol. VI, p. 28.

² *Idem*, p. 35.

natural al unei sărmâne fete din Chambéry, părăsită de seducătorul ei. Această mamă eroină nu numai că-și crescuse singură fiul, dar i-a și dat o excelentă educație. Intră la Saint-Suplice la douăzeci de ani, ajunsese preot, director de seminar, catihetul fiilor lui Ludovic Filip, membru al Academiei franceze. În Adunarea Națională, atît stînga cît și dreapta îl respectau pentru demna sa atitudine din timpul războiului. Cu sutana sa violetă, cu chipul său aspru, cioplit parcă cu dalta, impunea respect cînd urca la tribună. Spirit independent, urmărea cu simpatie campaniile lui Dumas-fiul. Discutase astfel îndelung cu acesta în vederea introducerii în Codul civil a cercetării paternității. Goncourt citează următoarele cuvinte ale episcopului d'Orléans dialogînd cu Dumas :

„— Ce părere aveți despre *Madame Bovary* ? întrebă monseniorul Dupanloup.

— O carte frumoasă.

— O capodoperă ! domnule... Da, o capodoperă pentru duhovniciei din provincie”.¹

Monseniorul Dupanloup l-a încurajat stăruitor pe Dumas să se prezinte la Academia Franceză, unde candidatura i-a fost primită cu nespusă căldură. Numele său era de două ori celebru, iar demnitatea omului neștirbită. Femeile, pe care le biciuise atît de des, îi făceau publicitate. „Este atît de fericit acest Alexandre Dumas, scrie Goncourt cu oarecare regret, și este uriașă simpatia de care se bucură din partea tuturor...”² Hugo însuși se înapoiase la Academie, prima dată după exil, vroidnd să-l voteze pe fiul vechiului său prieten. Totuși, cei doi oameni nu se iubeau deloc. Dumas-fiul susținea că Victor Hugo se purtase foarte urît cu Dumas-tatăl și că piesa *Marie Tudor* era un plagiat după *Christine*. Hugo, care-l considerase pe tată vulgar dar genial, nu vedea la fiu decît talentul. Se votă. Dumas-fiul fu ales cu douăzeci și două de voturi, printre care și al lui

¹ Edmond de Goncourt, *Jurnal*, vol. V, p. 230, ediția originală.

² *Idem*, p. 108, ediția originală.

Hugo. Seara, alesul veni să-i mulțumească acasă, dar, negăsindu-l, îi lăasă o carte de vizită : „Dragul meu maestru, am vrut ca prima mea vizită de academician să fie la dumneavoastră. Fiecăruia după meritele sale. Vă îmbrățișez...”¹ O sărutare de pace plină de răceală.

Dumas-fiul fu primit sub Cupolă pe data de 11 februarie 1875 de către contele d'Haussonville. Edmond de Goncourt, care nu asistase niciodată la o recepție academică, „vroise să vadă cu ochii săi și să audă cu urechile sale această ceremonie inutilă și complicată”. Era tare frig, dar primirea lui Dumas atrăsese lume multă, și doamne frumoase cu trăsuri luxoase se înghesuiau printre domnii cu rozetă. Prințesa Mathilde, care-l adusese pe Goncourt, ocupa o mică lojă de unde vedeai foarte bine în sală :

Aula este extrem de mică, iar lumea pariziană atât de înfometată de un atare spectacol, încât nu mai zărești nici un degețel din tapetul uzat al banchetelor de jos, nici un degețel din lemnul treptelor de amfiteatru ale marilor tribune de la primul etaj, atât de mult se înghesuie și se îngămădesc fundurile nobiliare, doctrinare, milionare, eroice. Văd printr-o crăpătură a ușii de la etajul nostru o femeie de o rară eleganță, așezată pe treapta unei scări și care va asculta de pe această treaptă cele două discursuri...

Obişnuința casei, câțiva bărbați și câteva soții de-ale academicienilor, sînt adunați într-un loc ce seamănă cu incinta unui circ, apănat de o balustradă. La dreapta și la stînga celor două mari tribune în formă de amfiteatru, stau etajați, îmbrăcați în negru, membrii tuturor academiilor. Soarele, care s-a decis să strălucească, luminează chipuri ale oămilor trăsături sînt pînă umflate, semănînd cu acele curbe prin care pictorul reprezintă beatitudinea la capetele de expresie. Se simte la toți bărbații o admirație preventivă, nerăbdătoare în a se manifesta, iar femeile au ceva umed în suris. Vocea lui Alexandre Dumas se face auzită.

¹ Victor Hugo, *Lucruri văzute*, vol. II, p. 218—219.

Se observă imediat o reculegere religioasă, apoi, curînd, mici risete binevoitoare, aplauze mîngietoare, Ah-uri înecate de emoție...¹

Dumas începe prin a spune că, dacă aceste uși s-au deschis larg îndată ce el a apărut, faptul se datora nu meritelor sale, ci amintirii unui nume „pe care dumneavoastră doriserăți de mult să aveți prilejul să-l onorați și pe care nu-l mai puteți onora decît prin mine... Îngăduind ca această scumpă amintire să obțină astăzi o asemenea cinstire din mîinile mele, îmi acordați cea mai mare onoare pe care aș putea-o dori și singura la care aș avea cu adevărat dreptul.“²

După acest omagiu adus tatălui, el vorbește despre predcesorul său, Pierre Lebrun, poet stil Empire, solemn și precoc, care, în 1797, la vîrsta de doisprezece ani, a scris o tragedie despre Coriolan și care a murit în anul 1873, la vîrsta de optzeci și opt de ani. Napoleon îl protejase pe vremuri : „Acest Ahile, spune Dumas, visa să aibă în timpul vieții un Homer al său ; n-avea să-l aibă decît după moarte“. Omagiu adresat lui Victor Hugo. Marea luptă literară a lui Lebrun fusese o dramă : *Cidul din Andalusia*, dar victoria se transformase în plictiseală. În ciuda faptului că avusese ca interpreți pe Talma și pe domnișoara Mars, piesa n-a fost jucată decît de patru ori. Ea îi oferi lui Dumas pretextul de a vorbi despre celălalt *Cid*, al lui Corneille, asupra căruia Richelieu obligase Academia să-și spună părerea :

Situația era complicată. Dumneavoastră datorăți totul cititorului dumneavoastră, căruia doreați mult să nu-i displaceți ; știăți că el vroia ca opera să fie defăimată, iar dumneavoastră nu voiați ca printr-o judecată parțială să închi-

¹ Edmond de Goncourt, *Jurnal*, vol. V, pp. 182—184, ediția originală.

² Alexandre Dumas-fiul, *Discurs de primire la Academia Franceză*, p. 2.

deși cariera artistică a aceluia a cărui lucrare era o lovitură de maestru...¹

Dumas își punea întrebarea de ce Richelieu îl persecutase pe Corneille. Gelozie de confrate ? De ce să înjosești, prin această interpretare, doi oameni mari ?

Convingerea mea este că marele cardinal l-a chemat pe marele Corneille și i-a spus : „Cum adică ? Tocmai acum când eu încerc să-i resping și să nimicesc pe spaniolii care hărțuiesc Franța din toate părțile, dumneata vii și ridici în slăvi, pe scena franceză, literatura și eroismul spaniolilor !... Privește-l în față pe Cidul dumitale : din punct de vedere dramatic, da, este o capodoperă ; din punct de vedere moral și social însă este o monstruozitate. Ce societate ai vrea dumneata să întemeiez cu fete care s-ar căsători cu ucigașul tatălui lor, cu conducători de oști care și-ar sacrifica patria dacă amanta nu i-ar iubi ?... Vrei într-adevăr să susții că îndrăzneala unui mare căpitan și soarta unei țări depind mai mult sau mai puțin de dragostea unei tinere ?... Haide, poete, crează-mi eroi pe care să-i putem imita“. Și atunci Corneille l-a creat pe Horațiu, adică antiteza Cidului, și a dedicat această tragedie lui Richelieu².

Din nefericire, continuă Dumas, a triumfat teza Cidului și nicidecum a lui Horațiu :

Intr-adevăr, toate bătăliile pe care eroii noștri le susțin în operele noastre au drept cauză și trebuie să aibă drept recompensă cucerirea unei Chimène. Când o cuceresc, se căsătoresc cu ea și sînt fericiți : aceasta-i comedia ; când n-o cuceresc, sînt disperați și mor din pricina ei : aceasta-i tragedia sau drama... Teatrul devine templul unde este preamărită femeia ; acolo noi o adorăm, o plîngem, o iertăm ;

¹ Alexandre Dumas-fiul, *Discurs de primire la Academia Franceză*, pp. 18—19.

² *Idem*, pp. 22—24.

acolo vine ea să se răzbune pe bărbat și să se audă declarînd că, în ciuda legilor pe care bărbații le-au făcut, ea este regina și iubita tiranului său... Totul prin ea ! Totul pentru ea !

Da, domnilor, iată inferioritatea noastră... În mod tacit, între publicul spectator și noi s-a stabilit convenția să vorbim despre dragoste. Viața sau moartea pricinuită de dragoste, iată tema noastră, mereu aceeași și iată pentru ce cîțiva bărbați serioși cred că noi nu sîntem serioși. Dar dacă noi nu-i avem de partea noastră pe toți bărbații, avem în schimb un aliat firesc și foarte puternic : femeia... Fiecă, iubită, soție, mamă, ea nu are decît un singur instinct, un singur gînd, o singură glorie : să iubească... Iată pentru ce este ea însetată de teatru ; iată pentru ce, dacă am cucerit femeile, sîntem siguri de succes ; iată dar de ce Corneille avea dreptate, ca autor dramatic, în momentul cînd a scris Cidul, și iată de ce Richelieu avea dreptate, ca om de stat, cînd îl combătea...¹

Greuze, cînd făcea portretul lui Bonaparte, îi împrumuta trăsăturile domnișoarei Babuti ; Dumas-fiul, vorbind despre Lebrun, revenea la ideile favorite ale lui Dumas-fiul. El aminti că Lebrun, primindu-l sub chiar aceeași cupolă, în 1858, pe Emile Augier, spusese : „Se simte în teatru o tendință de reabilitare a anumitor persoane izgonite de societate, pe care eu n-o pot nici înțelege, nici împărtăși. A venit moda să prezinți publicului femei decăzute și întinate, pe care dragostea le purifică și le ridică... Așezăm femeile acestea pe un pedestal și le spunem soțiilor și fiicele noastre : «Priviți-le, sînt mai bune decît voi»“.

Era o foarte clară condamnare a *Damei cu camelii*. Dumas-fiul își apără opera din tinerețe :

¹ Alexandre Dumas-fiul, *Discurs de primire la Academia Franceză*, pp. 25—27.

Teatrul nu este făcut, spunea el, pentru tinerele fete. Nici Agnès, nici Julietta, nici Desdemona, nici Rosina nu sînt modele pe care le putem propune tinerelor fete... Ar fi totuși o nenorocire dacă n-am avea-o nici pe Agnès, nici pe Rosina, nici pe Julietta, nici pe Desdemona, din pricină că există părinți ce vor cu tot dinadinsul să-și aducă fetele la teatru. Într-un curînt, domnilor, și cel ce vă vorbește acum este un om de teatru, nu trebuie să vă aduceți niciodată fetele la teatru. Le respect prea mult pentru a le obliga să asculte tot ceea ce am eu de spus, și îmi respect prea mult arta pentru a o reduce la ceea ce se cuvine să afle ele...¹

Și pentru că i se ivise prilejul, își îngădui să se răzbune puțin pe predecesorul său. La urma urmei, Lebrun nu reușise prea strălucit în teatru. Și lucrul acesta nu se datora, oare, în mare măsură, faptului că respectase prea mult morala convențională ? „Pentru a fi sincer pînă la capăt, domnilor, dar v-o spun în șoaptă, noi sîntem niște revoluționari.“ Lebrun n-a avut prea multă încredere în arta sa, în public și în el însuși. De aici rezultă eșecul său relativ și retragerea sa timpurie din teatru : „Da, domnilor, iată-ne întruniți astăzi pentru a cinsti memoria unui scriitor, care n-a fost ceea ce se poate numi un scriitor de geniu. N-aș vrea, Doamne ferește, să nu-i acord respectul cuvenit așezîndu-l mai sus decît ar merita, mai cu seamă într-un elogiu academic...“²

Um elogiu ? Nicidecum ! Era mai curînd o execuție capitală. Dar ea fu primită cu aplauze și cu tropăituri de auditoriul îmbătat de entuziasm. După o scurtă pauză, spune Goncourt, „vocea acră a bătrînului Haussonville“ urcă pînă sus, în loja prințesei.“

¹ Alexandre Dumas-fiul, *Discurs de primire la Academia Franceză*, pp. 29—31.

² *Idem*, p. 38.

Atunci a început... execuția sărbătoritului, cu toate aclamațiile, temenelile, strîmbăturile ironice și subînțele-surile pline de cruzime ale politeții academice. Domnul de Haussonville îl făcu pe Dumas să înțeleagă că într-un fel el nu era decît un oarecare, că-și petrecuse tinerețea în mijlocul curtezanelor, că nu avea dreptul să vorbească despre Corneille ; o execuție în care simțai nu numai disprețul pentru literatura acestuia ci și disprețul unui mare senior față de un om de nimic. Și după insulta fiecărui început de frază, rostită cu o voce sonoră și capul ridicat spre cupolă, intonația crudului orator se stingea brusc în piept, la sfîrșitul frazelor, cînd rostea complimentul banal, pe care nimeni nu-l auzea. Da, mi se părea că asist, într-un teatru de marionete, la înclinarea ironic reverențioasă a lui Polichinelle, după lovitura de baston dată în capul victimei sale...¹

Probabil numai tonul lăsase această impresie, deoarece discursul, citit, nu pare a fi fost crud : Conte de Haussonville a început prin a nega că alegerea făcută de Academie ar fi fost o reparație adusă memoriei lui Dumas-tatăl : „Nu cred că aveam de ispășit vreo nedreptate făcută autorului piesei *Antony*... Nu noi l-am uitat... Ilustrul dumneavoastră părinte ar fi obținut fără îndoială sufragiile noastre dacă le-ar fi cerut...”² Cît despre criticile domnului Lebrun, ele nu se refereau desigur la *Dama cu camelii*, deoarece în anul 1856, în cadrul unei comisii imperiale, el propusese să i se atribuie lui Dumas-fiul un premiu „pentru poetul dramatic cel mai moral al timpului său”. El însuși, d'Haussonville, nu se temea în teatru nici de îndrăzneală și nici de revoluționari.

Ce nedreaptă acuzație să reproșați pieselor dumneavoastră lipsa de morală ! Eu cred, dimpotrivă, că au o mo-

¹ Edmond de Goncourt, *Jurnal*, vol. V, p. 185 a ediției originale.

² Conte de d'Haussonville, *Răspuns la discursul domnului Alexandre Dumas*, pronunțat în ședința din 11 februarie 1875, p. 45.

rală excesivă !... Orică s-ar spune, dumneavoastră puteţi să vă atribuiţi pe bună dreptate meritul că n-aţi lăsat la o parte nimic pentru a însufla femeilor sentimentul îndatoririlor lor şi pentru a le arăta urmările greşelilor lor... Aţi folosit în acest scop puterea de convingere şi blindeţea, dar şi focul şi sabia... Imaginaţi-vă totuşi încurcătura în care se află ele. În ultimul act al lui Antony, ca să salveze onoarea Adèlei, amantul strigă înfigîndu-i pumnalul : „Mi-a rezistat ; am asasinat-o“. Adresîndu-vă soţului unei femei nedemne, dumneavoastră ziceţi : „Nu şovăi ; omoar-o !“ Şi atunci ? Dacă ele trebuie să moară, unele pentru că au rezistat altele pentru că n-au rezistat, condiţia femeilor devine într-adevăr foarte dificilă...¹

Henry Becque, care nu-l prea înghitea pe Dumas-fiul, spune despre această şedinţă că semăna cu o scenă în care Clavaroché era primit de ducele de Richelieu : „Căci Dumas avea ceva din Clavaroché, învingător şi războinic, amabil, strălucitor, grosolan şi lăudăros“. La ieşire, marsiliezul Méry exclamă : „Nu vi se pare ciudat ? Doi oameni trag cu pistolul şi iată că unul e mort. Ei se întrec în discursuri şi iată că unul e nemuritor“. Iar Mareş : „D'Haussonville se crede inteligent fiindcă s-a căsătorit cu domnişoara Broglie sub regimul comunităţii“. Glume pariziene.

IV

PIAŢA TEATRULUI FRANCEZ

De foarte mulţi ani, Dumas rămăsese credincios teatrului Gymnase. După primirea sa la Academia Franceză, Comedia Franceză încerca să-l atragă. El simţea în acelaşi

¹ Contele d'Haussonville. Răspuns la discursul domnului Alexandre Dumas, pronunţat în şedinţa din 11 februarie 1875, pp. 54—60.

timp „dorință și teamă“. *Teamă* pentru că scara aceea largă, căptușită cu covoare, ușerii aceia cu șnururi ornamentale, plasatoarele acelea cu aer de călugărițe, foaietul acela împodobit cu busturi de marmură — totul acolo avea un aer sacerdotal. Era primul teatru din lume, casa lui Molière, a lui Corneille, a lui Racine, a lui Beaumarchais. Își spunea că, pentru a debuta aici, era mai prudent să aștepti să mori. *Dorință*, „pentru că instituția era de clasă“. Clasicii constituiau pentru actori un exercițiu superior care le menținea valoarea gustului și a talentului. În alte teatre, un actor de geniu, un Frédérick Lemaitre, o Marie Dorval, o Rose Chéri, o Aimée Desclée puteau să atingă culmea perfecțiunii, la Comedia Franceză însă se afla o trupă, un ansamblu excepțional, care împrumutau operele contemporane, pentru câteva seri, magia operelor clasice.

Așa cum odinioară baronul Taylor (acum în vîrstă de optzeci și cinci de ani) îi deschisese lui Dumas-tatăl ușile acestui templu, un alt administrator general, Emile Perrin, îl primi la Teatrul Francez pe Dumas-fiul. Perrin era un om înalt, subțire, întotdeauna îmbrăcat cu o jachetă neagră. Îl găseai la teatru de la ora unu la orele șase, și de la orele nouă pînă la miezul nopții. Te primea pîlîtos, dar cu răceală. Un strabism ciudat te făcea să nu știi niciodată unde se uită. Un debutant văzînd că-i privit cu insistență își aranja cravata cu neliniște. „Ce faceți ? spuse Perrin, pantofii nu-mi plac.“ Asprimea sa rănea cîteodată, dar el izbutise să pună teatrul pe linia de plutire, crease zile de abonament ce obțineau un mare succes și reînviase tragedia prin angajarea lui Mounet-Sully. Atragerea unor autori contemporani la Comedia Franceză făcea parte din programul său. Lui Dumas îi propuse întîi reluarea *Demi-mondenelor*, apoi, după succesul strălucitor al acestei reluări, îi ceru o piesă nouă. Dumas îi oferî *Străina*, nouă încarnare a Jivinei apocaliptice.

Străina este o americană, doamna Clarkson, amantă a ducelui Septmonts, care dorea ca acest nobil, ajuns la sapă de lemn, să se căsătorească cu o fată bogată. Ea întâlnește un negustor de zece ori milionar, Mauriceau, care-o oferă pe Catherine, fiica sa, înzestrînd-o cu o avere considerabilă. În primul act, Catherine organizează o sărbătoare de caritate; doamna Clarkson are neobrăzarea să participe, iar ducele, îndrăzneala să o impună pe amantă soției sale. În ochii lui Dumas, doamna Clarkson și ducele de Septmonts sînt „agenții morții unei societăți“. Ducele, nefolositor, dăunător, trebuie ucis; este o măsură de interes public. Soțul doamnei Clarkson, american trăgînd cu pistolul așa cum știu să tragă cei din Vestul îndepărtat, își ia sarcina executării, lucru ce-i va îngădui Catherinei să se recăsătorească cu inginerul Gérard, fiul învățătoarei sale, pe care îl iubește încă din adolescență. Totul se termină cu bine, mulțumită crimei celei mai perfecte.

Piesa este la fel de stranie ca și străina. Cu ce-ar fi mai deosebiți decît ducele de Septmonts, negustorul Mauriceau, care-și sacrifică fata din snobism, și Catherine, care acceptă tîrgul? Iar ducele își merita oare moartea? „El ar fi putut scăpa, răspunde Dumas-fiul criticilor săi, într-o societate în care divorțul ar fi fost admis.“ Căsătoria indisolubilă îl condamnă pe soțul nedemn:

Ar fi cazul ca Adunarea legislativă să ne dea în sfîrșit legea divorțului, iar una din consecințele imediate ale acestei legi... va fi transformarea bruscă și definitivă a teatrului nostru. Soții înșelați ai lui Molière și femeile nefericite din dramele moderne vor dispărea de pe scenă, deoarece numai indisolubilitatea căsătoriei provoacă răzbunările secrete, sau lamentările publice ale femeii adultere... Dacă Sganarelle este într-adevăr înșelat de soția sa, el o va renega; Antony n-ar mai fi obligat s-o ucidă pe Adèle; colonelul d'Hervey ar constata cu martori că ea este adulteră și însărcinată, iar el și-ar recăpăta libertatea

și numele. Claude n-ar mai fi pus în situația s-o impuște pe Césarine ca pe o lupoaică, iar noi n-am mai fi obligați să-l aducem pe domnul Clarkson din America pentru a scăpa-o pe sărmana Catherine de mîrșavul ei soț. În fine, ar exista în teatru o estetică total nouă, și acesta n-ar fi unul dintre cele mai puțin fericite rezultate ale modificării legii...¹

Presa spumega de furie. Sarcey simțea că se sufocă. Chiar și cei de la *Revue des Deux Mondes* erau indignați. Dar criticile acestea vehemente stîrniră interesul publicului. El veni în masă să vadă o piesă cu un dialog strălucitor, și admirabil jucată. Comedia Franceză își oferise, în întregime, serviciile noului său autor. Rolul ducesei de Septmonts fu jucat de Sophie Croizette, femeie de o rară și trufașă frumusețe ; plete roșchate, ochi prelungi și adumbriți ; glasul tăios și dur. „Are, spunea Sarcey, o voce penetrantă, cu inflexiuni în stare să vrăjească un crocodil.“ Deviza ei era : *Pină dincolo de limită !* Trecuse pe la Conservator, unde profesorul său, Bressant, s-a ocupat îndată de ea, neglijîndu-și ceilalți elevi din clasă. Angajată la Comedia Franceză, atrăsese publicul spectator la *Sfinxul* lui Octave Feuillet, interpretînd o scenă de agonie înspăimîntător de realistă. Studiase pînă și efectele mortale ale stricninei asupra cîinelui.

Sophie Croizette părea creată, printr-un decret special al Providenței, pentru a o încarna pe doamna Clarkson, dar Perrin încredințase acest rol actriței Sarah Bernhardt, convingîndu-l pe Dumas să-i repartizeze Sophiei Croizette pe al Catherinei. În timpul lungilor repetiții, autorul și interpreta deveniră buni prieteni.

Sophie Croizette către Dumas-fiul : *Gădesc că situația noastră devine groaznic de obositoare ; încerc același sen-*

¹ Alexandre Dumas-fiul, Prefață la *Străina, Teatru complet*, vol. VI, pp. 228—229.

timent ca atunci cînd mă aflu într-o sală de așteptare și privesc trenul din spatele geamurilor. Aș vrea să urc pentru că de aceea mă aflu acolo și pentru că nu-mi place să aștept ; în același timp, simt că mi se strînge inima la gîndul că voi pleca și că mă îndrept spre necunoscut. Iar necunoscutul pentru mine este ducesa... Spuneți-mi ce s-a întîmpla dacă aș lua-o razna ? Ah ! Doamne Dumnezeule, Doamne Dumnezeule !... Cît despre dumneavoastră, îmi dau bine seama. Vă este perfect egal ! Le lăsați pe micile dumneavoastră marionete să se frămînte și rideți din înaltul autorității dumneavoastră. Vedeți ! Eu mă gîndesc mai mult la dumneavoastră, decît dumneavoastră la sărmana Croizette...¹

Actrițele îl credeau pe Dumas foarte puternic, fiindcă era foarte distant cu ele.

În 1879, Paul Bourget, un tînăr critic de douăzeci și șapte de ani, a cărui autoritate precoce sporea, îi făcu o vizită lui Dumas-fiul, despre care voia să scrie un eseu. El întîlni un om „de o maturitate viguroasă și încîntătoare“, cu umeri de atlet, privire de chirurg, cu un aer ușor militaros. Ochii săi albaștri, bulbucați, îl examinau pe interlocutor. Lui Bourget, pasionat de psihologie, îi spuse : „Aveți aerul unuia pe care întrebîndu-l ce oră este își scoate ceasul din buzunar și-l sparge în fața mea, ca să-mi arate cum funcționează arcu!“. Apoi izbucni într-un rîs sonor. Celebrul dramaturg și tînărul romancier deveniră prieteni. Soții Bourget fură invitați la Marly.

Dumas-fiul către Paul Bourget : *Dragul meu prieten, după primirea scrisorii duminică de ieri, ți-am expediat o depeșă în care îți comunicăm ora trenului : 10 și 5 minute, negîndindu-mă că era o oră prea matinală pentru doamna*

¹ Scrisoare inedită, Biblioteca Arsenalului, Rt 6691.

Bourget și că era mai bine să luați trenul de 11 și 15. Doar graba de a vă vedea m-a făcut să comit această greșeală de psihologie. Unei femei tinere care locuiește în strada Monsieru, care dorește într-adevăr să vină să ia masa la țară și care poate alege între două trenuri ce pleacă la distanță de o oră unul de celălalt din gara de vest, nu-i poți pretinde să-l ia pe primul. Vă rog să mă iertați. Așadar, dacă puteți veni, vă voi aștepta la trenul ce pleacă din Paris la 11 și 15.

Scrisoarea dumitale m-a impresionat pînă în străfundul sufletului. Te iubesc mult, mult, pentru talentul dumitale, pentru caracterul dumitale, și, ca dovadă, tot ceea ce ți-am spus mai deunăzi. Mi-era teamă, și era gata să se întîmple, să nu cumva să fie compromisă demnitatea dumitale de scriitor și de om. Cît despre cearta dintre noi, asta nu se va întîmpla niciodată. Cînd niște oameni ca noi se iubesc, nu se ceartă. Al dumitale, cu toată dragostea...¹

Dejuna bucuros și cu tînărul Maupassant, pe care regreta că nu-l formase : „Ah ! de mi-ar fi căzut în mînă un om de o asemenea valoare aș fi făcut din el un moralist“. Flaubert încercase să facă din el un artist. „Flaubert ? zicea Dumas. Un uriaș care doboară o pădure ca să fabriceze o cutie... Cutia este perfectă, dar costă într-adevăr prea scump.“ La rîndul său, Flaubert mîrîia :

Domnul Dumas vizează deputăția... Alexandre Dumas împodobește jurnalele cu fel de fel de cugetări filozofice... În teatru, aceeași poveste. Nu interesează piesa, cît ideea pe care dînsul vrea s-o propovăduiască. Prietenul nostru Dumas visează celebritatea lui Lamartine, sau mai degrabă pe a lui Ravnigan ! A împiedica femeile să-și dea fustele peste cap a devenit, la el, o idee fixă...²

¹ Scrisoare inedită. Colecția Simone André-Maurois.

² Gustave Flaubert. *Correspondență*. vol. VI, p. 252.

Era limpede că furia moralizatoare a lui Dumas nu putea decât să-l exaspereze pe Flaubert : „Ce urmărește el ? Să schimbe lumea, să scrie lucruri frumoase, sau să devină deputat ?” Flaubert vorbea cu dezgust „despre procedeele marelui bărbat, despre sfaturile oferite publicului, care miroseau a Dumas”. Bourget vedea mai limpede. Dincolo de această autoritate magistrală, el intuia îndoieli și o profundă osteneală. În ciuda succesele din teatru, Dumas nu era fericit. Prietenul credincios vedea dispărându-i prietenii. În 1877, sărmanul „Brimborion”, Marchal Uriășul, pierzând sprijinul lui George Sand, și simțind că orbește, se sinucisese. Moralistul care condamna adulterul avea o amantă, pe foarte frumoasa Otilie Flahault, la care se ducea adesea să lucreze în castelul de la Salneuve, aproape de Châtillon-sur-Loire, în Loiret. „Cred, îi scria el Comandantului Rivière, că dacă există pe lume o aparență de fericire, aceasta e-n dragoste ; dar cine iubește ?... Toate femeile au acum același scris, aceeași culoare a părului, aceeași încălțăminte și același mod telegrafic de a face dragoste...”¹ Dușmanii săi ziceau că era „cel mai imoral dintre moralisti” și îl numeau „Tartuffe de la Dunăre”, ceea ce era cu totul nedrept. Viața îl chinuia, așa cum face de fapt cu toți oamenii. Prințesa sa avea stări din ce în ce mai deprimante, crize de disperare, gelozii care mergeau până la nebunie. Totuși, în fiecare dimineață, el intra în camera ei, se așeza pe pat și discuta cu ea îndelung și cu răbdare. În fiecare marți, ea prezida, împreună cu el, un dîneu oferit prietenilor.

Nenorocirile fiicei vitrege, Olga, îl întristau pe Dumas, care le prevăzuse fără a le putea însă împiedica. În ciuda avertismentelor tatălui vitreg și ale mamei sale, Mica Rusie, abia majoră, se căsătorise cu un pescuitor de zestre, risipitor și ușuratic. Din această nenorocită căsătorie, se nașteau două fete, în timp ce capul familiei delapida moștenirea Narișkin. Olga juca în viață, cu foarte mare

² Scrisoare înedită. Colecția d-nei H. Dumesnil.

exactitate, rolul prințesei Georges sau al Catherinei de Septmonts și, fără îndoială, împrumutase câteva din trăsăturile ei acestor două personaje.

Dumas mergea singur în societate. Era podoaba salo-nului doamnei Aubernon, care vîna lei și care purta în păr, ca pe o diademă, un mic bust al lui Dumas. Doamna Arman de Caillavet (cîu al cărei frate Colette avea să se căsătorească în 1880) gîndea să facă din Dumas vedeta unui viitor salon căruia tinăra doamnă îi așeza temeliile. El se ducea, de asemenea, spune Léon Daudet, „să se otrăvească cu regularitate la prințesa Mathilde, în tovărășia lui Taine, Goncourt și Renan...” La masă arunca cuvinte usturătoare, însoțite de *Oh* !-ul și *Ah*-ul femeilor dimprejur. Vorbea ca personajele pieselor sale.

Cu privire la o piesă ce zugrăvea femeile de lume, o impertinentă îl întreabă : „Dar unde ați învățat să le cunoașteți ? — Acasă la mine, doamnă” răspunse Dumas. Un pisălog, pe care el îl supranumise „Cufărul din Indii”, pentru că vorbea la nesfîrșit, începu la un moment dat o poveste, apoi se întrerupse, se scuză și spuse : „Scuzați, nu-mi mai aduc aminte...” Atunci Dumas, suspinînd ușurat : „Ah ! cu atît mai bine !” Discutau despre Durantin, căruia el îi refăcuse piesa *Héloïse Parquet*. Cineva întrebă : „Dar cine este acest domn Durantin ? — Un avocat distins, răspunse Dumas, și autor dramatic în clipele *mele* de inactivitate”. Relatînd o întîlnire recentă cu domnișoara Duverger, pe care o cunoscuse cu treizeci de ani în urmă : „Ei bine, constată el, mi-a reamintit tinerețea mea, dar nu pe a ei”.

După asemenea focuri de artificii, Whistler zicea cu un rîs diabolic : „O să încaseze într-o bună zi o mamă de bătaie, he ! he ! și-i știu pe unii care și-au și pregătit bastoanele, ah ! ah...” Léon Daudet, puțin enervat de diatribele marelui om împotriva adulterului, spunea că avea în el ceva dintr-un „protestant ratat”, dar îi recunoștea îndependența plină de curaj : „Nu lingea picioarele oamenilor,

ajunși la putere... Avea un stil al său, aparte, și anume, de a colecționa complimentele mîrîind... Totul, abstracție făcînd de unele rezerve, cu multă putere de seducție...“¹

Această seducție acționa puternic asupra femeilor. El rămînea rece la propunerile lor. Lui Léopold Lacour, tînar profesor la Nevers, care publicase un studiu asupra teatrului său, îi făcuse unele confidențe. Îl invitase să vină să discute acasă la el. Lacour încerca o reală emoție la gîndul întîlnirii cu „adevăratul rege al scenei franceze“ :

Am profitat de vacanța de Paști [1879], pentru a mă duce, la invitația sa, în bulevardul Villiers nr. 98, unde Dumas avea o casă de mărime mijlocie, cu un aspect extrem de obișnuit, aspectul unei case de burghez înstărit, la țară. Singura bogăție, în interior, era, la primul etaj, o destul de importantă galerie de tablouri, dar eu n-am văzut-o cu ocazia acestei prime vizite și, trebuie să mărturisesc că, în ziua cînd mi-a arătat-o, foarte mîndru de ea, n-am admirat-o decît pe jumătate. Alături de pînzele, peisaje sau portrete, de o netăgăduită valoare (adică, dacă-mi amintesc bine, după atîția ani, un Théodore Rousseau, un Dupré, un Bonnat), prea multe altele valorau mai mult prin semnăturile lor, foarte apreciate sub al doilea Imperiu, decît prin ele însele. Acestea nu erau decît amuzante. Pe Dumas însă, de îndată ce m-am trezit în fața lui, într-un cabinet de lucru împodobit doar cu un frumos Daubigny, agățat deasupra unui mare birou obișnuit de culoare neagră, l-am admirat fără nici o rezervă. Nu-l văzusem niciodată. Înalt, cu umeri largi, ținută dreaptă, era cu adevărat impozant ; părul ondulat, abia încărunțit — n-avea decît cincizeci și cinci de ani — încununa un cap de dominator, acest cap despre care-am mai vorbit și care a contribuit atît de mult la reputația sa de om orgolios. Dealtfel, nici o asemănare cu tatăl său. Cel ce-mi va

¹ Léon Daudet, *Scriitori și artiști*, vol. V, pp. 162—165.

arăta mai târziu portretul viu al autorului lui Monte-Cristo avea să fie fratele său adulterin, uriașul Henry Bauër... După alte câteva mulțumiri, nici una însă lingușitoare, el se interesă de cariera mea de profesor, de lecturile mele preferate, apoi deodată, spre marea mea uimire, mă întrebă :

— Știți pentru ce Isus a cucerit lumea ?

— Mai întâi, îndrăznii eu să răspund, n-a cucerit decât o parte din lume.

— Fie ! dar această parte este, cu mult, cea mai interesantă din punct de vedere al civilizației moderne. Așa că vă pun din nou întrebarea.

— Ei bine, pentru că Isus a murit crucificat, pentru că a propovăduit o doctrină de o nesfârșită milă, de o iubire universală.

— Fără doar și poate, dar mai ales pentru că acest predicator al iubirii a murit virgin.

(Dumas era obsedat — nu știam pe atunci — de ideea de a scrie o piesă cu acest titlu : Bărbatul virgin.)¹

— Cea mai bună dintre femei, cea mai devotată, vă va face, mai curînd sau mai târziu, tot răul posibil. Doamna Littré, o sfință, a așteptat patruzeci de ani ; la patul de moarte al ateului², pe care dealtfel îl venera, a chemat preotul ce l-ar fi dezonorat predîndu-l bisericii, dacă lumea n-ar fi cunoscut adevărul. Sînt femei ca Dalila, care-și duc viața prin biserici, așa cum altele trăiesc în alcovuri sau în trîndăvie. Numai bărbatul virgin este de neînvins... Iată pentru ce, vă repet, dacă Isus n-ar fi murit virgin, n-ar fi cucerit lumea...³

¹ Léopold Lacour : O viață lungă. Memorii, vol. II, încă inedit, comunicat de domnișoara Harbor, executoare testamentară a memorialistului.

² Soțul său, Emile Littré. (1801—1881), filolog și filozof pozitivist.

³ Léopold Lacour. Alexandre Dumas-fiul. Note despre bărbat. Articol publicat în Les Nouvelles Littéraires, numărul din 13 aprilie 1926.

Dumas a visat îndelung la această piesă : *Bărbatul virgin*. „Mi-aş pune aici tot sufletul şi toată fiinţa mea“, îi spunea el lui Léopold Lacour. „Toată fiinţa ? se gîdea acesta. Ca un exorcist ? Dar exorcistul nu fusese chiar şi el atras în ispită ?“ Dumas dorea şi adora ceea ce pretindea că urăşte ; iată de ce l-au iubit atîtea femei. Ciudat spectacol oferea acest dramaturg care dădea lecţii de morală artistelor, spectacol, la urma urmelor, mişcător, obligîndu-l mai întîi să-şi fie lui însuşi o pildă pentru a nu sucomba. Tema : *Fuga omului din faţa Ispitei* revine mereu în epoca maturităţii lui Dumas-fiul. Există o colecţie de scrisori stranii adresate unei păcătoase anonime. Acestea încep printr-un răspuns la o cerere de angajare : „Draga mea copilă... Nu pot face nimic pentru dumneata la Teatrul Francez. Sînt doi ani de cînd îi tot cer lui Perrin un angajament care mi se părea uşor de obţinut şi n-am putut încă face nimic. Nu pot şi nici nu vreau să-i mai cer nimic...”

Urmează o frumoasă scrisoare despre domnişoara Delaporte, o fermecătoare şi modestă fată nevinovată, una dintre cele mai bune prietene ale lui Dumas, şi despre care s-a afirmat, pe nedrept, că ar fi fost amanta lui :

Domnişoara Delaporte are perfectă dreptate să vorbească despre mine aşa cum vorbeşte. Este, cu certitudine, femeia pe care o respect cel mai mult. N-am văzut alta mai demnă de laudă, mai stimată şi mai curajoasă. Am avut unul pentru celălalt o foarte mare dragoste şi un foarte mare respect... Lumea a bănuît că ar fi între noi tot felul de legături ce n-au existat niciodată, şi mă bucur că s-a înşelat... Marea greşeală a oamenilor, în general, este că-şi închipuie că pentru a poseda cu adevărat o femeie posesia fizică este indispensabilă. Dimpotrivă tocmai această posesiune materială, în afara cazului cînd nu e consacrată şi consfinţită prin căsătorie, îndatoriri reciproce, sau de familie, conţine cauza şi germenul depozedării reciproce.

Aici nu există beție, este adevărat, dar nu există nici saturație ; iar impresiile resimțite de pe urma acestei unice legături sufletești sînt atît de curate și atît de proaspete, încît ele împiedică, pentru a spune astfel, îmbătrînirea fizică a celor două persoane ce le-au resimțit... ¹

Portretul acesta trebuia, gîndea Dumas, să servească de model Păcătoasei, dar ce femeie a consimțit vreodată să o imite pe alta ? Aceasta lăsa să se înțeleagă că se plectisea ; că un amant, și îndeosebi un amant ilustru, i-ar fi făcut viața mai romantică. El o dojeni cu asprime :

Am studiat mult viața ; o cunosc la fel de bine, dacă nu chiar mai bine, decît oricare altul. Rezultatul constatărilor mele este că cele mai mari șanse de fericire se află în a face binele. Dumneavoastră sînteți din punct de vedere material independentă ; profitați de această situație. Aveți încredere în mine ; este singurul cuvînt de care vreau să mă folosesc la vîrsta mea ; dumneavoastră îl numiți dragoste fiindcă sînteți femeie, tinără, entuziasă și, ca orice femeie entuziasă și tinără, nu puteți înțelege nimic decît prin dragoste. Tot ceea ce există mai bun în dumneavoastră, și de care nimeni nu s-a gîndit să profite, mi-a fost dăruit mie la primul apel sincer și loial pe care l-am făcut, iar dumneavoastră îmi sînteți într-atît de recunoscătoare, încît vă închipuiți că n-ați iubit niciodată pe nimeni în afara mea. Mie îmi revine deci datoria de a mă folosi de aceste sentimente pentru a încerca să vă fac mai fericită în viitor decît ați fost în trecut ; iar dacă voi izbuti, nu înseamnă, oare, că procedeele mele își vor fi atins scopul ? Bună seara, domnișoară ; somn ușor... ²

¹ Alexandre Dumas-fiul, *Scrisori către o păcătoasă*, corespondență publicată în *Revue de France*, numărul din 15 martie 1924, pp. 245—248.

² Alexandre Dumas-fiul, *Scrisori către o păcătoasă*, pp. 251—252.

Ea îi reproșează că a făcut-o să se îndrăgostească de el. El se justifică în calitate de specialist în acest domeniu :

*Mai întâi era nevoie să-mi apropii acest suflet, să-i inspir încredere ; și singura cale cu o persoană aflată în situația dumneavoastră, singura cale de a pune stăpânire pe suflet, era dragostea. Femeile cedează mai ușor în fața sentimentelor decât în fața raționamentelor ; cea mai bună metodă cu ele este aceea de a te face iubit. În clipa când iubesc sînt gata să înțeleagă totul, iar bărbatul iubit reprezintă pentru ele întruchiparea frumuseții și a genului...*¹

Aventura se încheie la fel, ca pe vremuri a sărmanei Desclée. Păcătoasa, decepționată de rezistența marelui bărbat, căzu în brațele unui filfizon, continuînd, zicea ea, să-l iubească tot pe Dumas. Moralistul rosti discursul funebru al acestei iubiri :

Nu poți scoate făină dintr-un sac de cărbune, zice un vechi proverb, care vrea să spună, în ceea ce vă privește : nu poți obține imediat dragostea, virtutea, credința, platonismul și sinceritatea unei femei care a trăit deja, timp de cincisprezece ani, așa cum ați trăit dumneavoastră. Cînd trăiești astfel, anumite gingășii dispar prin forța împrejurărilor... Sînteți victima familiei dumneavoastră (dacă asta se poate numi o familie), a originii dumneavoastră, a educației nesănătoase primită în acel mediu corupt, a primei iubiri nepotrivite, și a altor iubiri interesate. Cum valorăți mai mult decât majoritatea femeilor ce vă înconjoară, cum încă mai aveți puțin suflet, ați făcut mari eforturi pentru a ieși din noroiul și din mocirla în care vă bălăceai. Acolo sus, deasupra muntelui, exista un colț de cer albastru... dar pentru a urca de una singură muntele, nu erăți destul de puternică. Femeia nu poate face nimic

¹ Idem, p. 257.

atîta vreme cît nu are pe cineva alături. Pe salvatorul, pe însoțitorul dumneavoastră îl găsisеți într-unul dintre confracții noștri. Acesta s-ar fi căsătorit neîndoios cu dumneavoastră sau v-ar fi păstrat lîngă el. Și totuși ați făcut totul să vă compromiteți cu un cabotin, cu un june-prim de bîlci, iar acest salvator v-a părăsit ; ați decăzut din nou... Inima dumneavoastră, care nu este pe de-a-ntregul coruptă, și demnitatea dumneavoastră, care se mai trezește cîteodată, suferă deopotrivă în această situație, iar sărmanul dumneavoastră trup, cîmpul de bătaie al tuturor zburciumărilor, suferă și el, la rîndul său. Strigați după ajutor : degeaba ! Nu mai trece nimeni pe drum. Faceți un nou efort ; salvați-vă singură, deoarece, dacă veți ceda acum, veți cădea cu totul la fund, acolo unde se află numai nămolul...

Dacă nu aveți curajul să vă împărțiți între muncă și un copil ce nu va fi al dumneavoastră, și dacă aveți cu adevărat înclinații mistice, aruncați totul peste bord și intrați curajos într-o minăstire. Fiți acolo o La Vallière a artistelor. Locul e liber... ¹

Ultimul bilet din această corespondență conține cuvinte de condoleanțe pe care Dumas le adresează Păcătoasei cu ocazia unui doliu :

N-am crezut niciodată în dragostea dumneavoastră ; nu m-am îndoit niciodată de inima dumneavoastră. De aceea vă îmbrățișez din tot sufletul în nenorocirea ce v-a lovit. ²

În realitate, el se schimbase foarte puțin în comparație cu epoca Damei cu camelii. Dar ne schimbăm noi vreodată ?

¹ Alexandre Dumas-fiul, *Serisori către o păcătoasă*, corespondență publicată în *Revue de France*, numărul din 15 martie 1924, pp. 260—263.

² *Idem*, p. 263.

PARTEA A ZECEA

CORTINA

*„Dumnezeu a găsit începutul; el va găsi
fără îndoială și sfârșitul, dar nu-mi vine
a crede că toate acestea se vor sfârși ca
o dramă de Anicet Bourgeois.“*

DUMAS-fiul: Scrisoare către HENRI RIVIERE

I

ÎN PRAGUL RETRAGERII

Cu excepția ultimului an de viață, Dumas-tatăl nu se simțise niciodată bătrîn nici ca autor, nici ca amant. Dumas-fiul, în schimb, chiar înainte de șaiszeci de ani, vorbea despre retragerea din viața literară. Încă de pe timpul prefeței la *Străina* (1879), dăduse în vileag gânduri pline de dezamăgire și de melancolie :

Autorul dramatic, spunea el, cînd înaintează în vîrstă își pierde din puterea de acțiune, de limpezime, de viață, dar cîștigă în cunoașterea sufletului omenesc... Dorim

atunci să împingem prea departe studiul caracterelor și analiza sentimentelor. Devenim adesea greoi, obscuri, solemni, extrem de subtili, într-un cuvânt : plictisitori. Ajuns la o anumită vîrstă, vai ! ca a mea, de pildă, autorul dramatic nu are altceva mai bun de făcut decît să moară, ca Molière, sau să se retragă din luptă, ca Shakespeare și Racine. Iată o cale sigură de a li se asemana cu ceva. Teatrul este aiudoma dragostei. Pretinde bună dispoziție, sănătate, putere și tinerețe. A dori să fii mereu iubit de femei sau răsfățat de mulțime, înseamnă a te expune celor mai mari dezamăgiri.¹

E greu să fii înțelept. Retragera este o situație neplăcută și rareori salutară. Dumas încetă să mai scrie prefete, dar le înlocui cu scrisori deschise adresate lui Alfred Naquet (asupra divorțului), sau lui Gustave Rivert (asupra căutării paternității) și, fără să vrea în 1881, reveni în teatru cu *Prințesa din Bagdad*. Piesa era dedicată : „Fiicei mele dragi, doamna Colette Lippmann². — Fii totdeauna o femeie cinstită, iată esența tuturor lucrurilor“. Judecată justă ; stil searbăd. Premiara piesei a fost extrem de furtunoasă ; piesa foarte proastă. Dumas atribuisese eșecul unor dușmăanii politice ; nu i se ierta, spunea el, *Scrisoarea asupra divorțului*. Într-adevăr, putea să fi fost și acesta unul din motivele revoltei mondene și burgheze, dar motivul principal era că *Prințesa din Bagdad* suferea de acea lipsă de veridicitate pe care el însuși o înfiera la autorii vîrstnici. Unde existase vreodată un nabab ca Nourvady ? Acest Antony milionar părea „mai bătrîn și mai demodat“ decît

¹ Alexandre Dumas-fiul, Prefață la *Străina, Teatru complet*, vol. VI, pp. 241—242.

² În 2 iunie 1880, Colette Dumas s-a căsătorit cu Maurice Lippmann (1874—1923), fratele doamnei Arman de Caillavet, născută Léontine Lippmann (1844—1910). Din această căsătorie s-au născut doi copii, care mai sînt încă în viață : Alexandre și Serge Lippmann. Colette divorțează în 25 mai 1892. Ea se va recăsători în 2 octombrie 1897 cu un medic român, doctorul Achile Matza (1872—1937).

Antony-1831. Vorbise vreodată vreo femeie ca Lionnette de Hun, fiica regelui din Bagdad și a domnișoarei Duranton ? Contactul cu viața reală părea întrerupt.

Cele mai bune piese ale lui Dumas era autobiografice. *Dama cu camelii*, *Diane de Lys*, *Demi-mondenele*, *Fiul natural*, *Tatăl risipitor* se bazaseră pe amintiri. Fără îndoială, Marguerite Gautier, baroana d'Ange, ca orice personaj de teatru destinat să trăiască și să dăinuie, fuseseră nu portrete, ci figuri simplificate, tipuri cu linii precise. Ele rezultau totuși dintr-o observație directă. Lionnette de Hun (ca și doamna Clarkson, din piesa *Străina*) nu mai era un tip, ci un simbol, o alegorie. Cum putuse oare călca atât de strîmb, el care vedea atât de limpede pericolele ? „Mulți oameni, scria Ferdinand Brunetiere, începînd de la o anumită vîrstă, sau mai degrabă după un anumit succes, se izolează de lumea ce-i înconjoară, încetează să mai observe viața și nu mai privesc decît în ei înșiși. Au încheiat cu ceea ce Goethe numea *anii de ucenicie* ; acum își imaginează...”¹ Autorul *Prințesei din Bagdad* dădeau frîu liber imaginației. Or, imaginația nu se poate susține în gol. Ca și porumbelul lui Kant, are nevoie, cînd zboară, de rezistența unui mediu. Ce cunoștea, la vîrsta sa coaptă, acest rege al scenei ? Lumea literară și lumea aleasă. Un mic colț din Paris. O societate „rafinată, trăind în viciu și în eleganță”. Literatura scriitorilor din acest mediu nu este „decît o colecție de cazuri patologice... Nimic perfect sănătos, nimic simplu cu adevărat”.

În *Prințesa din Bagdad* reapăreau cele două idei fixe ale lui Dumas, aceleași care mai înainte îi inspiraseră, fără succes, *Străina* : o admirație, amestecată cu spaimă, față de puterea de corupție a banilor ; o admirație, amestecată cu groază, față de puterea femeii. Dar ideile sînt neputincioase cînd vrei să crezi ființe vii.

¹ Ferdinand Brunetiere, Revista literară din *Revue des Deux Mondes*, numărul din 15 februarie 1881.

Barbey d'Aureville judecă cu asprime *Prințesa din Bagdad* :

*Piesa a căzut de parcă n-ar fi fost a domnului Dumas. Uimirea a fost atât de puternică, de parcă lustra teatrului s-ar fi desprins din tavan și s-ar fi sfărâmat în sală. A doua zi, zi pentru spectatorii cu abonament, piesa căzută n-a mai găsit nici-o cîrjă să se ridice. Să fie oare sfîrșitul unei domnii ? Pe drept sau pe nedrept, opinia publică a făcut din domnul Dumas micul Napoleon dramatic al acestei epoci fără Napoleon. Desigur, nu spun că Prințesa din Bagdad este bătălia sa de la Waterloo, ci Despărțirea sa de Fontainebleau...*¹

După acest eșec, Dumas tăcu o perioadă îndelungată. Vreme de patru ani, nici o piesă, nici un roman. Trăia ca un senior, iarna în bulevardul Villiers, vara la Marly, la proprietatea pe care cel mai vechi prieten al tatălui său, Adolphe de Leuven, i-o împrumutase înainte de a-i lăsa moștenire „Champflour“. Cumpăra tablouri, dădea mese, la care, ca și Victor Hugo, invita „elita timpului său“ și scria nenumărate epistole cu scrisul acela „oficial“ moștenit de la tatăl său. Scrisori interesante prin franchețea și noblețea tonului. Era Jupiter tunînd din înaltul Olimpului său.

Unui scriitor necunoscut : *Dragul meu confrate, nu mi-aș putea explica scrisoarea dumneavoastră dacă n-aș ști că sărăcia este susceptibilă. Sînteți sărac ; sînteți harnic ; aveți de o mie de ori mai multă valoare decît anumiți oameni care reușesc ; aveți toate motivele să vă mirați, să vă simțiți lezat și chiar să vă plîngeți cînd unul dintre confrății dumneavoastră fericiți, bogați, ajunși are aerul că vă evită și nu face pentru dumneavoastră decît ceea ce s-ar cuveni să facă, ceea ce este natural să facă. Așa stau lucrurile, nu-i așa ?*

¹ Barbey d'Aureville, Foileton dramatic publicat, în 7 februarie 1881, în *Triboulet*.

Acum gîndiți-vă la situația în care mă aflu eu. Primesc, fără exagerare, între patruzeci și cincizeci de scrisori la fel ca aceasta a dumneavoastră, pe lună. Nu sînteți singurul om pe pămînt care muncește, care așteaptă, căruia talentul nu-i folosește. Nu sînteți singurul care mi se adresează. Cînd mă duc două zile la vîmătoare, fiți sigur că o merit pe drept. Ce vreți să fac pentru dumneavoastră ? Să rog Teatrul Francez, sau alt teatru, să vă joace o piesă ? Știți ce mi se va răspunde ? Mi se va răspunde : „Credeți că e bună ? — Da. — Ei bine, semnați-o cu numele dumneavoastră. O vom juca imediat“. Or, nici dumneavoastră și nici eu nu vrem s-o semnez. Doriți să discutați cu mine ? Foarte bine. Fixați ziua, ora și vă voi aștepta. Și apoi ? Spuneți-mi ce lucru ați dori să vă fac. L-aș face. L-aș face dacă n-ați fi decît dumneavoastră și cu mine pe lume și dacă lumea ar fi a mea. V-aș da jumătate din ea și chiar trei sferturi, cu mare plăcere. Dar mai sînt și alții, și acești alții au interesele lor, pasiunea lor, greșelile lor, obiceiurile lor. Eu n-am nici o putere asupra celorlalți... Tot ceea ce pot face, fac ; dar nu pot și nici nu vreau să văd că mi se refuză ceva, chiar pentru altcineva.¹

Scrisoarea are un stil elegant și este mai bine scrisă decît Prințesa din Bagdad. Următoarea este adreastă unui jurnalist regalist, pe care îl scandalizase o piesă a lui Dumas-fiul inspirată de Joseph Balsamo a lui Dumas-tatăl.

Puys, 24 septembrie 1878 : Trăim într-o epocă în care nimeni nu poate rosti adevărul fără a risca să lezeze convingerile unui grup... Deoarece trăim într-o republică, regaliștii au căzut acum de acord că toți monarhii au fost niște îngeri, chiar și Ludovic al XV-lea. S-au găsit oameni să-mi spună că doamna du Barry era o persoană foarte bine crescută și că, atribuind cuvinte puțin cam scabroase aceleia care-i spunea regelui: „Franță, cafeaua ta se cară!“, și domnului de la Vallière cînd acesta, la urcarea lui Ludovic al

¹ Scrisoare inedită. Colecția domnului Georges Alphonandéry.

XVI-lea pe tron, îi aduce un ordin de exil : „Iată un început de domnie al dracului de frumos” — ei bine, s-au găsit oameni care să-mi spună că eu o calomniam pe această fostă prostituată pe care Lamartine a caracterizat-o admirabil : „Așa a murit femeia aceasta care a dezonorat totodată tronul și eșafodul.”

Ce-ați dori să vă mai răspund ? Unii m-au învinuit că, zugrăvind-u-l pe Gilbert, calomniam poporul, acest popor minunat ce avea să-i taie capul doamnei Lamballe după ce mai întâi o omorîse, violînd apoi lingă o piatră de hotar ceea ce mai rămăsese din trup. În momentul de față s-a convenit că toți oamenii din popor, fiind cu toții alegători, sînt de asemenea și niște îngeri. Ce paradis universal ! Alții au pretins că, folosindu-mă de personajul lui Marat și atribuindu-i cuvinte, pe care, dealtfel, le împrumutasem dintr-un roman — căci, în fine, piesa este inspirată dintr-o carte ce nu este a mea — făceam aluzii la Comună. Astăzi mergem cu toții cu capul în jos și cu picioarele-n sus. Ce vreți să fac ? O să treacă și asta. Viitoarea revoluție va tăia picioarele în loc să taie capetele. Votul universal, discursurile lui Gambetta și Clopotele de la Corneville sînt de ajuns pentru fericirea țării mele. Nu mă opun și nici nu am pretenția să-i schimb convingerile prin piesele, cărțile și ideile mele...¹

Cînd Naquet a convins camera să voteze legea asupra divorțului, de atîta vreme așteptată și dorită de Dumas-fiul, senatorul de Vaucluse îl somă pe acesta, printr-o scrisoare publicată în *Le Voltaire*, să se alăture Republicii, căreia Franța îi datora o reformă atît de importantă. Dar scriitorul ținea la independența sa :

Nu mi-am luat nici un fel de angajament față de nimeni și față de nimic. Nu aparțin nici unui partid, nici unei școli, nici unei secte, nici unei ambiții, nici unei uri și nici chiar

¹ Scrisoare inedită. Colecția Simone André-Maurois.

vreunei speranțe... Dumneavoastră, care sînteți unul dintre aceia care s-au luptat cel mai mult pentru libertatea tuturor, fiți fericit și mîndru, domnule ! Cît despre mine, eu am această libertate, completă, definitivă, inatacabilă, și orice om ar putea-o avea ca și mine, fără proclamații, fără gălăgie, fără răscoale și fără violențe. Pentru asta nu e nevoie decît de muncă, răbdare, respect față de tine însuși și față de alții... ¹.

Nu credea în calificativele politice și refuza să poarte eticheta vreunui partid :

În privința guvernului ce se va afla la cîrmuirea țării noastre, puțin mă interesează numele și forma sa. Să fie cum va vrea sau cum va putea, numai să facă Franța mare, respectată, liberă, unică, pașnică și înțeleaptă. Dacă republica va izbuti acest lucru, ei bine, voi fi cu republica, și, în plus, îmi îngădui să vă făgăduiesc că odată cu mine vor fi alături de ea toți oamenii cinstiți ce mai stau încă deoparte... ²

Era sincer cînd afirma asemenea lucruri, deși regreta, în adîncul sufletului, lumea celui de-al doilea Imperiu — lumea tinereții sale.

II

DENISE

Constituția sa athletică, asprimea sa, gloria sa, amintirea Damei cu camelii, căsătoria romanescă cu o prințesă rusă, totul în Dumas-fiul continua să atragă personajele feminine în căutarea unui autor. Una dintre cele mai interesante femei ce gravitau în jurul său era Adèle Cassin, o

¹ Alexandre Dumas-fiul, *Scrisoare către domnul Naquet*, pp. 14—16 (Paris, Calmann-Lévy, 1882).

² *Idem*, p. 47.

colecționară de lucruri prețioase, locuind în strada Tilsitt nr. 1, într-o vilă cu patru fațade, o sută de ferestre, cu vedere spre Arcul de Triumf și înțesate de opere de artă. Ea avea să-i ofere lui Dumas elemente pentru o nouă piesă de teatru.

Adèle Caussin, zisă *Cassin*, fiică a unui boiangiu, născută la Commercy în 1831, fusese, în frageda-i tinerețe, însoțitoarea unei mari doamne siciliene. Ca o adevărată eroină a lui Dumas, domnișoara de companie rămăsese însărcinată cu cel mai mare din cei patru fii ai familiei Monforte (care descindea din acel Montfort pe care Carol de Anjou îl adusese din Franța în secolul al XIII-lea). Viitoarea mamă se retrăsese în regiunea natală, Meuse, și adusesse pe lume o fetiță : Gabrielle.

Atunci începu adevărata viață a „doamnei Cassin“, femeie inteligentă, dornică de afirmare și foarte frumoasă. Bancherul Edouard Delessert, unul sau doi baroni de Rothschild și fondatorul Galeriei Georges Petit îi înlesniseră posibilitatea cumpărării, între Champs-Élysées și Étoile, a uneia dintre frumoasele „vile ale mareșalilor“. Ea își aduse aici vestita-i colecție de tablouri semnate de maeștrii italieni și spanioli, la care se adăuga *Aleea castanilor* de Théodore Rousseau și *Salomeea* de Henri Regnault. Propriu-i portret, în rochie de saten de culoarea fildeşului, și al fetei sale, cu pletele lungi, erau semnate: Gustave Ricard ¹.

Doamna Cassin nu era o baroană d'Ange. Ducea o viață în aparență ireproșabilă. Primea la masă oameni din păturile cele mai înalte ale societății, dar aceștia nu-și aduceau soțiile în strada Tilsitt. Miniștri ai Republicii, ca Gambetta și Ribot, pictori, ca Gustave Doré și Léon Bonnat, erau prietenii casei. Izbutise să convingă un bordelez cum-

¹ Aceste două picturi au fost dăruite „Micului Palat“ de marchiza Landolfo Carcano. *Aleea Castanilor* de Rousseau se află la Luvru; *Salomeea* de Regnault, la Metropolitan Museum din New York.

secede cu un vag nume aristocratic să-i recunoască fiica pe care o căsătorise, în 1869, cu contele Ruggiero Monforte, cel mai tânăr dintre frații propriului amant de odinioară, acum duce de Laurito. Astfel Gabrielle obținea prin căsătorie numele ce i se cuvenea încă de la naștere. Căpătând o dotă foarte mare, fiica locuia la Florența și aproape că rupsese legăturile cu mama, ce se poreclise singură „bătrîna Goriot“.

Prin anul 1880, doamna Cassin îl întâlnește pe Dumas, al cărui teatru îl admira de multă vreme. Vorbiră despre pictură ; ea îi arată galeria ; Dumas o chemă să-i admire pînzele semnate de Meissonier, Marchal și Tassaert. Făcea mare caz de acest ultim artist, care se sinucisese în 1874, după ce toată viața fusese pictorul lacrimilor și un fel de Greuze stil Dumas-fiul. Tablourile lui Octave Tassaert se intitulau : *Familia nefericită, Bătrînul muzicant, Cele două mame*. În a doua parte a vieții pictase nuduri : *Suzanne în baie, Diana în baie*. Sinuciderea făcuse să-i crească prestigiul. Dumas-fiul, care cumpărase pentru el un loc de veci în cimitirul Montparnasse, spunea cu mîndrie : „Am patruzeci de Tassaert, printre care un autoportret mai faimos decît cele mai frumoase tablouri de Géricault“. Pê bulevardul Villiers, o vastă încăpere avea toți pereții acoperiți cu Tassaert. Motiv de mare mîndrie.

După vizită, Adèle Cassin îi trimise lui Dumas un Tassaert odată cu prima scrisoare : „Îmi permiteți să-l depun la picioarele dumneavoastră... vă aparține pe drept. Toate picturile lui Tassaert trebuie să fie ale dumneavoastră...“ Mai adăuga că nu îndrăznise să-l aducă ea însăși : „Notarul meu v-ar fi denunțat moștenitorilor mei, iar ducilor de Montfort le place tot ceea ce este al meu...“¹

La rîndul său, Dumas vru să-i dăruiască donatoarei tot un tablou ; ea se împotrivi. „Vă rog să nu-mi trimiteți tablouri ! Vă rog să rămîneți bărbatul ce nu-mi datorează

¹ Biblioteca națională, departamentul manuscrite, fondurile Balachowsky-Petit.

nimic și căruia, dimpotrivă, eu îi datorez puternice emoții. Ce tristă sînt ! Nu vrei să primești nimic de la mine. Ce-am făcut să merit această asprime ? Acordați-mi o cît de mică fărîmă de prietenie și voi fi fericită...”¹ După cîteva zile, ea îi scria : „Dumneavoastră sînteți, domnule, tot ceea ce cunosc mai drept și mai echilibrat pe lume... Sînteți mai ales un om pe care-l iubesc mult”.

Apoi începu să-i facă confidențe :

Ar fi o adevărată binefacere a zeilor dacă dumneavoastră îmi veți acorda puțină prietenie, mie care n-am inspirat niciodată decît ceea ce oamenii numesc dragoste !... Ceea ce mă caracterizează într-adevăr este, cred, faptul că nu mi-a fost dat să văd niciodată ceea ce văd celelalte femei : prietenia urmînd după dragoste. Am văzut totdeauna ura urmînd după sentimentele cele mai exagerate și cele mai false. Nimeni nu știe ce sentimente bizare poate inspira o femeie bogată ! Anii au trecut. Am devenit bunică fără să văd schimbîndu-se toate aceste comedii care-mi fac viața nespus de tristă, nespus de goală, fiindcă nu se bazează pe nimic sincer. N-ar depinde totuși decît de mine să mă simt fericită, dacă aș da crezare tuturor aceloră ce mă asigură că banii sînt totul ! Bunul Dumnezeu, creîndu-mă, mi-a spus : „Vei fi bogată, orice vei atinge va reuși ; nu vei avea nevoie nici măcar să dorești ; însă nu vei avea decît acest lucru...” Iată, domnule, o scrisoare nespus de familiară. Doamna Cassin vă cere iertare, dar adevărul este că ea seamănă cu acele plante reci averse de puțină căldură...”²

Nimereea prost, deoarece apela la un om căruia deși nu-i lipsea căldura își făcea o fală în a nu o comunica altuia. Zadarnic își povestea suferințele de „bătrînă Goriot”, descriind cruzimea Gabriellei. Dumas își ațîntea asupra ei „ochii săi de oțel”, care, zicea ea, „scotoceau pînă în

¹ Biblioteca națională, departamentul manuscrite, fondurile Balachowsky-Petit.

² (Idem).

străfundurile sufletului“. Apoi decreta că numai ea era răspunzătoare de educația fiicei. „Biciuiți fără milă“, îi răspundea ea ; dar, ca toate celelalte, îl asculta cu umilință.

Adèle Cassin către Dumas-fiul : *peste câteva zile voi pleca la Biarritz. Vă rog, fiți bun și spuneți-mi cum o mai duceți și, de asemenea, că nu m-ați uitat în timpul din urmă. Știți că am nevoie de dumneavoastră. Sînteți copacul trainic de care mă sprijin în prezent. Nu trebuie să mă dați uitării ; ar fi într-adevăr ceva tare trist. În marea singurătate a vieții mele, dumneavoastră sînteți totul. Știu, că, în relațiile dintre noi, nu poate fi vorba de sex, dar totuși sînt femeie și am nevoie de protecția dumneavoastră — pur morală...*¹

Îi descria numeroșii săi pretendenți. La cincizeci de ani, avea destulă avere și frumusețe pentru a-i atrage. Lordul Poulett, al șaselea *Earl Poulett*, o lua cu el la Somersetshire, La Hinton-Saint-George, unde avea un castel și un domeniu de 22129 acri și al cărui venit anual se ridica la 21998 lire sterline. Acest nobil lord o prezentase mamei sale și întregii *gentry* din comitat și (rămas văduv de primele două contese ce muriseră tinere) o implora pe fermecătoarea franțuzoaică să se mărite cu el.² Doamna Cassin îi povestea lui Dumas succesele sale. Mulțumindu-i că nu-i face curte, se declara geloasă la culme pe doamna Flahault³. El o dăjenea pentru sentimentalismul ei ; ea îi reproșa cinismul ostentativ :

¹ Biblioteca națională, departamentul manuscrite, fondurile Balachowsky-Petit.

² William-Henry, al șaselea conte Poulett și viconte de Hinton (1827—1899), s-a căsătorit în 1849 cu Elizabeth-Lavinia Newman și, în 1871, cu Emma-Sophia Johnson, pe care o pierdu în 1876. După refuzul Adèlei Cassin, el s-a recăsătorit cu Rosa Melville, care i-a supraviețuit. Mama sa (Catherine, contesă Poulett) era fiica lui Georges Dallas, baronet.

³ Ottilie Hendley s-a căsătorit cu pictorul Léon Flahault. De o evidentă frumusețe sculpturală, doamna Flahault avea nasul lung. I se spunea „fiica lui Venus și a lui Polichinelle...“

20 septembrie 1881 : Cum de puteţi afirma asemenea infamii : „Nu există necazuri pricinuite de dragoste ?“ Iată încă un lucru pe care va trebui să vă daţi silinţa să mi-l explicaţi. Aproape v-am crezut când mi-aţi scris că nu există boli morale. Acest lucru poate părea adevărat, întrucât aţi adăugat : „Nu există decît organe lipsite încă de forţa suportării necazurilor etc.“ Dar să spuneţi că nu există necazuri pricinuite de dragoste ! „Ce barbaritate !“ cum ar zice ducele d'Ossuna ¹. Iar dumneavoastră afirmaţi acest lucru ! Şi îndrăzniţi să mi-l spuneţi mie ! Sau vreţi să rîdeţi de mine, sau aţi fost pînă astăzi cel mai fericit dintre oamenii fericiţi. Cum ? N-aţi cunoscut niciodată necazurile inimii ?... ²

La drept vorbind, el le cunoscuse dar le învinsese prin orgoliu : se grozăvea, ca să nu se scufunde. Au rămas prieteni timp îndelungat. Adèle era informată despre neînțelegerile conjugale ale familiei Dumas : despre capriciile „Prinţesei“, pe care o numea astfel, aşa cum, pe vremuri, George Sand îi spunea „Persoana“ : despre permanentele ameninţări cu sinuciderea ale Nadinei, bolnavă de nervi. Poate că nădăjduse un timp să ia locul „Persoanei“ în viaţa lui Dumas. Dar, în privinţa aceasta, el nu-i lăsa nici o iluzie. Atunci Adèle, la rugăminţile insistente ale fiicei sale Gabrielle, îşi puse în gînd să se căsătorească cu ducele de Montfort.

Commercy, 6 mai 1886 : Mă gîndesc cum să fac să scap de această tristeţe. Singurul leac ar fi să-mi refac viaţa căsătorindu-mă cu ducele, dacă el mai doreşte acest lucru — căci de mulţi ani îl tot duc cu vorba. Poate, căsătorin-

¹ Pedro de Alcantara, al treisprezecilea duce d'Ossuna, nobil spaniol (1812—1898), era un intim al străzii Tilsitt.

² Biblioteca naţională, departamentul manuscrise, fondurile Balachowsky-Petit.

du-mă, aş regăsi calmul atât de necesar bieteii mele inimi zbuciumate...¹

Dumas o dezaprobă cu brutalitate : „Veţi găsi, scrie el (ca şi Olivier de Jalin), uşile neîndurătoare ale lumii închise înaintea dumneavoastră !” Ea îi răspunde îndată :

Vila Kaiserhof, Kissingen : Mi se pare că vă daţi silinţa să mă micşoraţi în proprii mei ochi. Ah ! sînteţi aspru... Într-adevăr mă consider o persoană modestă (cum este şi drept), dar dumneavoastră mergeţi prea departe. Spuneţi că nu voi fi „ducesă decît pentru furnizorii şi servitorii mei”. Asta mi-o pot spune eu, dar dumneavoastră de ce să mi-o spuneţi cu atîta asprime ?

Voi fi cu siguranţă ducesa de Montfort pentru nepoatele mele² şi este tot ceea ce în mod raţional aş mai putea spera în lumea aceasta. Dacă unchiul dragelor mele nepoate ar fi Jacques sau Jean, mi-ar fi tot una ; ar fi rădăcina copacului ce trebuie să mă adăpostească. Acesta însă este un Plantagenet. Găsiţi că sînt „nebună” căsătorindu-mă cu el ? Sper că nepoatele mele nu vor fi de aceeaşi părere. Ele nu vor veni niciodată la domnişoara mama-mare ; dar vor alerga la soţia unchiului lor, ducele !

S-ar putea ca în situaţia în care mă aflu să fiu orbită ; dar s-ar putea la fel de bine ca prietenia dumneavoastră pentru mine să vă determine să exageraţi tristeţea viitorului spre care mă îndrept. Dar dacă mă-nşel, o fac pentru un scop scuzabil, şi, dacă toate nenorocirile pe care le prevestiţi vor trebui să se reverse asupra mea, nimeni nu va avea de suferit, iar mie nu-mi va rămîne, drept consolare, decît să-mi amintesc de ultimii ani de viaţă pentru a-mi spune că totul e încă bine.

¹ Biblioteca naţională, departamentul manuscrise, fondul Balachowsky-Petit.

² Doamna Cassin avea trei nepoate (Giovanna, Carolina şi Margherita) dintre care cea mai mare, în 1886, era în vîrstă de şaisprezece ani.

Domnișoara de la Vallière spunea : „Dacă voi fi nefericită la Carmelite, e de ajuns să-mi amintesc de suferințele îndurate din pricina oamenilor“... De ce nu căutați să înțelegeți lucrurile astfel și să mă ajutați cu prietenia dumneavoastră, pentru că ziceți că-mi sînteți prieten. Ce fel de prietenie este aceasta care-mi refuză orice consolare?...¹

Autoritatea lui Dumas sfîrși prin a o birui. Doamna Cassin nu se căsătorii cu ducele. Totuși, Dumas, inspirîndu-se într-o măsură de amintirile prietenei sale, deși, după *Prințesa din Bagdad*, jurase că va renunța la teatru, scrise o nouă piesă : *Denise*, pe care o prezentă Comediei Franceze. Jurămintele dramaturgilor sînt ca ale bețivilor. Subiectul ? Variații asupra *Ideilor doamnei Aubray*. O tînără, sedusă de fiul unei familii unde era angajată, născu un copil ; copilul moare ; secretul, bine păstrat, nu este cunoscut decît de părinții Denisei Brissot. Cîțiva ani mai tîrziu, tînăra se îndrăgostește de un om cinstit : André de Bardannes ; o iubește și el. Din corectitudine, ea îi mărturiște greșeala. El o ia în căsătorie, deznodămînt care, în 1885, păru de o îndrăzneală „monstruoasă“.

Denise fu jucată la Comedia Franceză cu o montare fastuoasă. Julia Bartet, o foarte tînără societară, contribuise cu distincția-i gravă și emoționantă ; Worms împrumutase lui Bardannes glasul său melodios ; Coquelin și Got fuseseră într-adevăr Coquelin și Got. Blanche Pierson, venită de la Gymnase, se arătase demnă de noii săi colegi. Publicul reacționase mult mai favorabil decît la *Prințesa din Bagdad* pentru că piesa era mai umană și, ar fi spus Dumas, pentru că moralistul, de data aceasta, rezolva cazul în favoarea femeii.

Contele Primoli, vechi prieten al autorului, scria într-o revistă italiană : „*Dama cu camelii* este opera bărba-

¹ Biblioteca națională, departamentul manuscrise, fondul Balachowsky-Petit.

tului tânăr : *Denise* este opera bărbatului matur. Una nu are nici o legătură cu cealaltă, dar poate că trebuia s-o fi iubit pe Marguerite pentru a o înțelege pe Denise..." Trebuia mai ales să fii fiul unei Denise învinsă, care nu avusesese norocul să-și refacă viața, și confidentul unei alte Denise, victorioasă și totuși deznădăjduită.

Succesul a fost uriaș și, după spusele lui Perrin : „fără precedent la Comedia Franceză în ultimii treizeci de ani". După ultimul act, publicul plîngea în hohote. La fiecare coborîre a cortinei, Dumas, adus cu forța pe scenă, era din nou ovaționat. Președintele Republicii, Jules Grévy, îl chemă în loja sa pentru a-l felicita. După reprezentație, autorul cină la Brébant împreună cu fiica sa Colette, cu ginerele său Maurice Lippmann și cu prietenul său Henri Cain care, urcîndu-se în trăsură, strigase : „La Panthéon, birjar !"

Nadine Dumas care, bolnavă fiind, rămăsese la Marly, primise douăzeci și opt de depeșe comunicîndu-i, după fiecare scenă, efectele și impresiile. Ministrul, Cochery ordonase ca oficiul telegrafic să rămînă deschis. O premieră a lui Dumas-fiul devenea un eveniment național.

III

„BUNĂ ZIUA, TATĂ"

Încă din anul 1880, sub președenția bătrînului Adolphe Leuven, se alcătuisese un comitet pentru ridicarea, în piața Malesherbes, a statuii lui Dumas-tatăl. Dar publicul se arătase ingrat față de scriitorul ce-l emoționase vreme atît de îndelungată. Atunci, Gustave Doré, într-un elan generos, s-a oferit să-și *dăruiască* munca desenînd monumentul pe care, din nefericire, nu l-a văzut terminat, murind cu puțin înaintea ceremoniei de inaugurare : 3 noiembrie 1883.

Gustave Doré se inspirase dintr-un vis pe care Dumas-tatăl i-l povestise odinioară lui Dumas-fiul : „Se făcea că eram în picioare pe o creastă de munte și fiecă piatră a acestui bloc întruchipa o carte de-a mea“. Pe vârful unui uriaș pedestal de piatră, asemenea celui văzut în vis, era așezată statuia de bronz a lui Dumas surizând. La picioarele sale, un grup de trei personaje ; un student, un muncitor și o tinără — cititori permanenți. De cealaltă parte, d'Ar-tagnan veghea așezat pe soclu.

Dumas-fiul, cu ochii în lacrimi, asculta discursurile, alături de soția sa și cele două fiice. Jules Claretie spunea : „S-a zis că Dumas a delectat trei sau patru generații. A făcut însă mai mult : le-a consolată. Dacă a zugrăvit ome-nirea mai generoasă decât este, poate, în realitate, să nu-i reproșați : a zugrăvit-o după propria-i imagine...“ Iar Edmond About :

Statuia aceasta, care ar fi fost din aur masiv dacă toți cititorii ar fi contribuit cu o singură centimă ; statuia aceasta, domnilor, este a unui mare nebun în a cărui bună dispoziție și uluitoare veselie găseai mai mult bun-simț și mai multă înțelepciune decât avem noi toți laolaltă. Este imaginea unui om inegal ce n-a ținut seamă de reguli ; a unui om al plăcerii, putând servi de model oricărui om ce muncește ; îndrăgostit de aventuri galante, politice și răz-boinice, studiind el singur mai mult decât călugării bene-dictinii din trei mănăstiri laolaltă. Este portretul unui risipi-tor care, după ce și-a irosit milioanele în dărnicii de tot felul, a lăsat, fără să știe, o moștenire princiară. Statuia aceasta impunătoare reprezintă un egoist care s-a devotat toată viața mamei sale, copiilor săi, prietenilor săi, patriei sale ; a unui tată slab și îngăduitor care și-a lăsat fiul să se dezvolte în voie și care a avut totuși rara fericire, în viață fiind, de a se vedea continuat de unul dintre bărbații cei mai iluștri și cei mai buni pe care Franța i-a aplaudat vreodată...

...Dumas-tatăl mi-a spus într-o zi : „Faci bine că-l iubești pe Alexandre ; este o ființă profund umană ; inima sa are aceeași nobțe ca a minții sale. Lasă-l să-și vadă de treabă ; dacă totul va merge bine, acest băiat va fi Dumnezeu-Fiul“. Excelentul bărbat, vorbind astfel, știa oare că el se intitula Dumnezeu-Tatăl ? Poate că da, însă, la Dumas, Eul nu era niciodată demn de ură, pentru că era întotdeauna naiv și bun. Bunătatea ocupa cel puțin trei sferturi din conținutul bogat, straniu și tulbure al geniului său... Acest scriitor impetuos, puternic, irezistibil ca un torent dezlănțuit, n-a cunoscut ura sau răzbunarea ; a fost blind și generos chiar și cu cei mai mari dușmani ai săi ; de aceea n-a lăsat, aici, pe pământ, decît prieteni... Aceasta este, domnilor, învățătura pe care trebuie s-o desprindem din această ceremonie... ¹

A fost o zi frumoasă pentru Dumas-fiul. După moartea lui Dumas-tatăl, jurnalele se grăbiseră să suprimă particula *fiul*, dar el a reacționat pe loc : „Cuvîntul acesta face parte din numele meu ; este ca un al doilea nume de familie care a sărit peste numele de familie“.

Între vila sa și cea în care locuise Alexandre I, Alexandre II vedea înălțîndu-se monumentul tatălui său admirat, iubit, aclamat. Toți oratorii, în elogiile lor, îi alăturaseră pe cei doi bărbați. Pentru moment, fiul își accepta în sfîrșit fericirea. Strinsese în ziua aceea mîini pe care nu le-ar fi strîns în ajun. Cineva amintise că tatăl său îl numea „cea mai frumoasă operă a sa“ și că el era aproape singurul dintre fiii marilor artiști care, departe de a se fi simțit strînit de numele tatălui, nu făcea decît să-i sporească renumele. De aici înainte, în fiecare zi, întorcîndu-se acasă, fiul trecea prin fața siluetei uriașe și plină de bunătate spunîndu-i : „Bună ziua, tată“. Seara, la Comedia Franceză, artiștii încoronară bustul lui Dumas-tatăl și interpretară piesa *Domnișoara de Belle-Isle*. Singura notă falsă veni

¹ Discurs publicat în *Le Figaro*, nr. 4 din 4 noiembrie 1863.

din partea lui Gaillardet, coautorul *Turnului din Nesle*, care se împotrivi înscrierii acestui titlu, printre altele, pe pedestal. Dumas îi răspunse că, în cazul în care comitetul intenționa să-i ridice un monument lui Gaillardet, el îi dădea voie, încă de pe acum, să folosească același titlu.

Cu greu ne putem închipui astăzi care era la Paris, în jurul anului '80, situația lui Alexandre Dumas-fiul. Atotputernic în teatru, domina și Academia, unde se comporta ca un mușchetar. Când Pasteur își manifestă dorința de a-l vedea, Dumas îi scrisese lui Legouv   : „  i interzic să vină să mă vadă ; eu sînt cel care mă voi duce să-i mulțumesc fiindcă binevoiește să fie de-ai noștri...”

Louis Pasteur către Dumas-fiu: *Domnule, sînt emoționat mai mult dec  t aș putea-o spune de votul dumneavoastră și de modalitatea agreabilă și spontană prin care ați avut bunătatea să mă-l oferiți. Scrisoarea trimis   domnului Legouv   a devenit un autograf de familie. Facem copii după ea, cu mult zel, pentru cei ce lipsesc... Vă mulțumesc deci, dragă domnule, aștept  nd ziua c  nd, cu ajutorul lui Dumnezeu, să pot să vă spun și să semneze cu cea mai mare m  ndrie : Foarte devotatul dumneavoastră confrate...*¹

Joia, la Academie, cei doi oameni, atrași unul de celălalt, se așezau în fotolii alăturate. Pasteur aprecia „delicatețea unei inimi ce i se deschidea cu at  t mai mult cu c  t o făcea în mod sincer...”² într-o zi Dumas, în timp ce asista la o discuție, confecționează o g  inuș   de hîrtie. Pasteur i-o ceru pentru nepoata sa. Dumas i-o dădu scriind pe o aripă : „Una dintre eroinele mele, încă necunoscută”.

Pasteur știa că Dumas era generos c  nd auzea despre o nefericire reală. Legenda spune că era „str  ns la punga”. Dușmanii îl numeau „fiul puț  n risipitor” și puneau aceste

¹ Scrisoare comunicată de profesorul Pasteur Vallery-Radot.

² Cf. René-Vallery-Radot, *Viața lui Pasteur*, p. 679.

cuvinte pe seama lui George Sand. Era fals, iar doamna Sand cunoscuse mai bine decît oricare altul dezinteresul omului care făcuse pentru ea numeroase piese și refuzase să-și primească drepturile. Prevenit de experiența paternă, Dumas-fiul își chibzuia banii. Prudența nu e zgîrcenie.

Nu ducea lipsă de dușmani. Cuvintele sale, cîteodată brutale, răneau. Pe baronul Edmond de Rothschild, prietenul său, îl întreba : „Oare din pricină că am scris *Demi-mondenele* mă obligați să iau masa cu eroinele mele ?...” Doamnei Edmond Adam (Juliette Lamber), care voia să-l convingă să se întâlnească cu Henri Rochefort. îi scria :

Draga mea prietenă : V-o spun sincer... acest om permanent revoltat împotriva lucrurilor și a oamenilor, numai pentru că oamenii și lucrurile îl depășesc ; care insultă totul, fiindcă rîvnește totul ; care-și bîrfește foștii prieteni, cînd nu-i poate mușca ; care trăiește pe spinarea celor pe care voia să-i omoare ; a cărui recunoștință față de cei ce-l salvează nu se manifestă decît prin injurii și prin calomnii ; care scoate un jurnal murdar, pe care-l știe murdar, pentru a cîștiga bani și a-și procura plăcerile pe care le reproșează altora, — toate acestea sînt demne de dispreț și pe drept disprețuite. Dumneavoastră aveți calitatea de a putea respira în această atmosferă ; aveți o structură organică aparte : în ceea ce mă privește, eu aș sparge geamurile pentru a primeni aerul...

Găsiți că-i tare nostim să-i obligați pe niște prieteni ai Imperiului să stea la aceeași masă cu monstrul dumneavoastră, pe care, cu aceeași ocazie, ați vrea să-l împăcați cu prietenul dumneavoastră Dumas, pentru că vă supără și vă doare ca acesta din urmă să fie atît de insultat de cestică. Există oameni de care nu e rău să fii insultat, pentru că, în definitiv, există oameni cinstiți și apoi ceilalți. Prietenul dumneavoastră Rochefort este dintre aceștia din urmă, și orice ați face dumneavoastră nu-l veți putea scoate din această categorie...

Oare ce poate face o ființă plină de lumină și de strălucire cu dumneavoastră în intimitatea acestei creaturi numai haos și dărîmături ? Credeți oare că veți putea lumina această cloacă și asana această mocirlă ?... ¹

Se spune că indignarea inspiră versuri iar polemica spiritualizează proza. Dimpotrivă, „spiritele“ lui Dumas, pe atunci din ce în ce mai celebru, ne par adesea mediocre. Ele constituiau podoaba dineurilor sale de marțea (Detaille, Moissonier, Lavoix, Mirault, Meilhac) și a celor oferite de doamna Aubernon.

— Sînt surd, cu toate că sînt senator, îi spunea mareșalul Canrobert.

— Ca senator, acesta este lucrul cel mai fericit ce vi s-ar fi putut întîmpla, răspunse Dumas.

O actriță tînără, după spectacol :

— Pipăiți-mi inima să vedeți cum bate. Auziți ? Cum vi se pare ?

— Mi se pare rotundă.

Cineva îl vestea că prietenul său Narrey, care, extrem de gras, în ultimul timp mai slăbise :

— Da zice Dumas, slăbește de supărare că se-ngrașă.

Prințului Napoleon, care denigrase față de unii o piesă de-a sa și care, întîlnindu-l pe autor, îl felicita :

— Monseniore, mai bine mi-ați lăuda piesa față de alții și ați critica-o în fața mea.

Cum repertoriul său avea trecere la public, reluările îl absorbeau și-l întinereau. E plăcut pentru un scriitor ilustru ce începe să îmbătrînească să-și pună experiența și autoritatea în slujba tînărului care a fost. Sarah Bernhardt juca acum în *Dama cu camelii*. Era excelentă și imprevizibilă. Cum aveau nevoie de hîrtie timbrată, în piesă, ea a replicat :

— Inutil să mai căutați, am destulă acasă.

¹ Maurice Lippmann, *Jurnal intim*, 16 martie 1885. Scrisoare inedită.

Dumas-fiul o copleșea cu bomboane fondante, slăbiciunea ei.

Pentru reluarea *Străineii* la Comedia Franceză, el ceru ca Blanche Pierson să joace în rolul creat de Sarah. Bartet o înlocuia pe Croizette. Piesa devenea alta, poate chiar mai bună. În teatru, autorul știe că o piesă trăiește atît prin actori, cît și prin ea însăși și îi place să creadă că, murind, opera va continua să i se transforme.

Comedia Franceză devenise, după Gymnase, *casa* lui Dumas-fiul. Moartea administratorului general, Emile Perrin, îi pricinui o mare durere. O prietenie trainică îi lega pe cei doi oameni, reci și distanți. Cînd Perrin fu atins de o boală incurabilă și dureroasă, Dumas venea adesea să-l încurajeze. Într-o zi, în luna iunie 1885, Perrin îi trimise vorbă lui Dumas că dorea să-i vorbească cît mai curînd cu putință : „Am să mor dintr-un moment într-altul ; aș dori să vă strîng mîna, să vă spun adio și să vă mulțumesc pentru ultima mare bucurie din viața mea : succesul *Denisei*“. Dumas, întorcîndu-se acasă, îi spuse fiicei sale : „Nu cred că poate exista moarte mai stoică.“

Alt doliu l-a constituit moartea lui Adolphe de Leuven, cel mai vechi prieten al familiei Dumas. Atins de un cancer stomacal, Leuven se lăsa să moară de foame, înconjurat de cei patru cîini care-i lingeau mîinile și de păsările care cîntau în colivie. Dumas trecea să-l vadă de cîte trei ori pe zi.

— Cum vă mai simțiți ? întreba el.

— Ca unul ce se sfirșește ; dealtfel doresc atît de mult acest lucru. Am trăit destul și nu mă mai interesează nimic din ceea ce se întîmplă astăzi.

Dumas insista să mînințe ceva.

— Pentru ce ? Am marele noroc că plec fără să sufăr. Dacă m-aș restabili acum, cine știe cum aș muri mai tîrziu ?

La optzeci și doi de ani, Leuven era un bătrînel subțire, înalt, cu fața prelungă și puțin roșiatică, purtînd cu semeție o pălărie foarte înaltă trasă pe o ureche, gulere mari și drepte și o cravată lungă ce-i înconjura de mai multe

ori gitul. Nu-și schimbase, de pe timpul lui Ludovic-Filip, felul de a se îmbrăca, iar barba sa de octogenar rămânea cu încăpăținare neagră. Nervos, iritabil, se înțelesese totuși foarte bine cu Dumas-tatăl, apoi cu Dumas-fiul, pe care-l desemnase ca legatar universal. Îi lăsa proprietatea de la Marly, în amintirea verilor fericite pe care le petrecuseră acolo împreună. Îi cerea să-i păstreze caii pînă vor muri de moarte bună, pentru a nu fi niciodată înhămați la vreo trăsură sau vreo șaretă. Fiecăruia dintre cîini le lăsase o pensiune. Serviciul funebru avu loc la Marly ; înhumarea la cimitirul Pecq. Dumas-fiul ținu un discurs și citi un pasaj din *Memoriile* lui Dumas-tatăl, în care autorul piesei *Antony* povestea întîlnirea sa cu suedezul ce făcuse din el un autor dramatic francez.

Toți cei ce l-au cunoscut pe *Leuven*, spunea Dumas-fiul, chiar și aceia ce nu-l vor fi cunoscut decît în timpul ultimilor săi ani, îl vor regăsi aproape în întregime în acest portret din tinerețe, căci asemenea brazilor din aspra regiune a nordului său, ce rămîn mereu drepti și mereu verzi, chiar acoperiți de zăpadă, prietenul nostru a rămas pînă la optzeci și doi de ani trecătorul acela cu talia subțire și înaltă, cu înfățișarea elegantă, cu mersul nepăsător și aristocratic, cu privirea mîndră și blîndă. Cît despre calitățile sufletului său și ale minții sale, calități despre care tatăl meu vorbește atît de des în continuarea *Memoriilor* lui, timpul n-a făcut decît să le mărească și să le fortifice. Cu un aer cam distant, ca toți aceia care vor să știe bine ce fac, cînd acordă cuiva prietenia, pentru că nu vor să o acorde decît odată cu stîmă, ca să nu fie nevoiți să-și retragă nici una nici alta — cu un aer cam distant, *Leuven* era omul cel mai demn de încredere, cel mai devotat, cel mai sensibil pentru toți cei ce știuseră cum să topească gheața primului contact...

În 14 aprilie, încă de dimineață, după anumite semne, mi s-a părut că moartea acceptase să-i acorde cît mai de-

grabă odihna pe care nădăjduia să o aibă. Nu l-am mai părăsit. „Numai de-ar fi frumos atunci !“ Acestea au fost ultimele cuvinte pe care le-a mai putut murmura și singura dintre ultimele dorințe care n-avea să-i fie îndeplinită. Începînd cu acel moment, uşoare strîngerii de mină, o respirație mai zgomotoasă, cîteva mișcări ale capului și priviri însemnînd pentru mine ultimul său adio... Ziua se sfîrșea ; păsările tăcuseră ; întunericul cobora. Chipul său calm, cu trăsături aspre, nu mai era luminat acum decît de o mică lampă de noapte. Respirația îi devenise mai regulată, apoi mai înceată, mai slabă, și a trebuit să mă aplec asupra lui pentru a mă asigura că începuse să doarmă somnul de veci, fără cel mai mic zbucium și fără cel mai mic efort. I-am închis ochii, l-am sărutat și nu l-am părăsit decît în clipa cînd servitorii săi, rugîndu-se și plîngînd, l-au îmbrăcat cu costumul pe care-l ceruse pentru noaptea sa fără sfîrșit.

Iată cum a părăsit lumea acest om de bine. Este cu neputință să găsești o moarte mai simplă, mai blîndă, mai nobilă, mai demnă de a fi dată ca model nesocotințelor și spaimelor omenеști. În ceea ce mă privește, i-am adus la îndeplinire dorințele ; se odihnește alături de soția sa, iar prietenul pe care tatăl meu l-a întîlnit, acum mai bine de șizeci de ani, pe frumosul drumeag plin de măceși și de părăluțe, este depus cu evlavie în mormîntul pe care și l-a dorit, înconjurat de cei mai buni prieteni și acoperit de flori... ¹

După moartea lui Taylor și a lui Leuven, nu mai rămînea decît un singur martor al tinereții lui Dumas-tatăl, dar cel mai mare dintre ei : Victor Hugo. Muri și el în 1885, Dumas-fiul nu-l regreta prea mult. După neplăcutele amintiri, politica îi despărțise pe cei doi bărbați. Hugo credea în progres, în Republică ; Dumas în decadență, în vanitatea tuturor lucrurilor. Punerea în scenă a *Arcului de Triumf* la Pantheon îl irită pe Dumas. „Dacă operele lui

¹ Discurs publicat în *Le Figaro*, numărul din 18 aprilie 1884.

Victor Hugo, spuse el, ar fi fost ostile Republicii în loc să fie ostile Imperiului, versurile sale n-ar fi fost mai puțin frumoase, dar nu i s-ar fi făcut funeralii naționale... Dacă ar fi locuit în spatele pieții Tronului în loc să locuiască în preajma pieții de l'Etoile, talentul i-ar fi fost la fel de mare, însă n-ar mai fi fost trecut pe sub Arcul de Triumf. Musset, care și el era un mare poet, n-a avut nici treizeci de persoane la înmormântare..."¹

La Academie s-a discutat îndelung cu privire la aceste funeralii. Trebuia oare ca Maxime du Camp, pe atunci director, să vorbească în numele instituției? Cîțiva academicieni susțineau că din pricina opiniilor politice ale lui Maxime du Camp era mai bine să împiedice riscul unei manifestații ostile..

„Academia, a intervenit cu severitate Dumas, trebuie să se situeze deasupra opiniilor. Ea are un regulament. Să-l respecte.“

Această intransigență trufașă și militară îl zugrăvea pe de-a-ntregul.

IV

FRANCILLON

Jules Claretie îl înlocuise pe Perrin la Comedia Franceză. Era un bărbat tânăr, isteț, cu nasul coroiat, care inventase *cronica săptămînală*. Rubrica sa *Săptămîna la Paris*, publicată în *Le Temps*, amuza prin tranzițiile sale fragile și neașteptate. La Comedia Franceză, venind după severul Perrin, el păru lipsit de autoritate. Făgăduia totul tuturor. Fu supranumit *Nalbă-Cuceritorul*, *Da-Nu-Da*, *Întreprindere de Menajamente*. Caricaturiștii îl înfățișau alergînd de-a lungul coridoarelor, pentru a scăpa de societari. Dar el a rezistat la conducere timp de douăzeci și opt de ani.

Unul dintre primele demersuri în calitatea sa de ad-

² *Jurnal intim* al lui Maurice Lippmann, 10 iunie 1885.

ministrator a fost să-i ceară o piesă lui Dumas : „Elita, să vină elita!“ exclamase el. Dumas, „*suprema speranță și supremul gând*“ începu să scrie *Drumul Tebei*, dar înainta foarte încet. Voia să scrie ceva foarte bun : „Cînd ești atît de aproape de părăsirea acestei lumi, nu trebuie să mai spui decît ceea ce crezi că merită să fie spus...“ Bătrînețea începe în ziua cînd dispare îndrăzneala.

Cînd se apropie data pentru care promisese *Drumul Tebei*, Dumas își dădu seama că piesa nu va putea fi terminată în timp util. Or Claretie conta pe el. Ce era de făcut ? Își aminti de un prim act, scris odinioară, cu un subiect îndrăzneț și ușor. O femeie îi spune soțului său : „Dacă tu mă vei înșela, eu îmi voi lua un amant“. Soțul o înșală, ea se duce la bal, agață primul tînăr venit, cînează cu el și se întoarce acasă spunînd : „M-am răzbunat“. Era o minciună, dar soțul o crede. Soția ar fi jucat această comedie pînă la capăt și ar fi mers pînă acolo încît și-ar fi distrus căsnicia, dacă tînărul în cauză nu s-ar fi dovedit a fi un secretar din biroul unui avocat, trimis pentru a culege datele necesare actului de despărțire. Acesta știa mai bine decît oricine că nimic grav nu se petrecuse. El spune acest lucru și reușește să-l convingă pe soț. Drama se îndepărtează ; comedia se termină ca o comedie.

Dumas trimite lui Claretie piesa *Francillon* împreună cu acest bilet :

Terminat.
Foarte primejdios.
Prea lung.
Foarte obosit.
Al dumneavoastră,
A.D.

Tema nu era nouă. Pe vremuri Louis Ganderax îl rugase pe Dumas să-i citească o piesă : *Miss Fanfară*, cu același subiect. Dumas refăcuse primul act. Ganderax, preferînd să rămînă la propria-i versiune, i-a îngăduit bucuros să se *servească* de actul refăcut de el, și care devenise

acum punctul de plecare al piesei *Francillon*. O capodoperă? Nu, dar o piesă scrisă cu noroc și una dintre cele mai plăcute ale autorului său. Ganderax, el însuși, laudă cu generozitate măiestria virtuosului :

*Alexandre Dumas, al treilea cu acest nume, are acum așazeci și doi de ani trecuți ; energia rasei sale nu este încă secătuită. Ce bărbat ! Ce negru admirabil ! El ne tratează ca pe niște albi. Ne obligă să-i simțim forța și, când este cazul, brutalitatea ; noi sintem încințați. Că îndrumă publicul sau că-l brutalizează, el face acest lucru cu o mînă de maestru. Îl stăpînește și îl conduce aproape tot așa cum bunicul său proceda cu un cal. Dacă, într-adevăr, există o diferență între epoca tinereții sale și cea prezentă, aceasta nu constă în faptul că ar fi mai slab astăzi : dimpotrivă, deosebirea constă în faptul că simte o mare plăcere, beneficiind din plin de talentul înnăscut și de arta sa, să facă exerciții mai simple și mai percutante...*¹

Lumea zugrăvită în *Francillon* era, ca întotdeauna la Dumas, aceea în care bărbații cu cravată albă trec din salonul soției la club, apoi în dormitorul „acestor domnișoare“. Nimic nu lipsea faunei universului lui Dumas-fiul : nici soțul inconștient : nici femeia rănită ; nici prietenul, pierde-vară incorigibil dar filozof ; nici prietena moralizatoare ; nici frageda persoană pe jumătate ingenuă artificială, pe jumătate fata experimentată a anului 1887. Dar dialogul strălucea, acțiunea înainta cu repeziciune, publicul își aplauda învingătorul.

Piesa *Francillon* fu „ridicată în slăvi“. Încă de la ridicarea cortinei, lumea aplauda decorul. „Un instrument ciudat, din lemn și din nichel“, atrăgea toate privirile ; niciodată, înaintea acestei seri memorabile, nu se mai vă-

¹ Louis-Ganderax, *Revistă dramatică : Francillon* de domnul Alexandre Dumas-fiul ; *Revue des Deux-Mondes*, numărul din 1 februarie 1887, p. 693.

zuse un telefon pe scena Teatrului Francez ! „Ce om îndrăzneţ este acest Claretie !“ murmurau spectatorii.

„Am fost fermecat, sedus, tulburat ca şi publicul, scrie Sarcey. Primul act este fascinant... Şi pretutindeni cuvinte. Cuvinte de situaţie ! Cuvinte de caracter ! Cuvinte de spirit ! Este o bogăţie pe care cu nimic n-o poţi asemui ! În Francine de Riversolles, artista Julia Bartet era ca o mînză tropăitoare şi fremătîndă...“ ¹

Dumas-fiul către Julia Bartet : *Vă sărut mîinile, fiindcă aţi triumfat de două ori ; aceste cuvinte formează un vers căruia sînt incapabil să-i găsesc perechea. Continuaţi astfel încă mulţi ani de aici înainte. Aceasta-i urarea pe care v-o face un om ce nu mai poate face decît urări...*

„Ah ! şi Dumas ăsta, şi Dumas ăsta ! exclamau saloanele. Vrea să ne convingă că o femeie de lume, pentru că soţul a înşelat-o, ar fi agăţat un trecător şi s-ar fi lăudat a doua zi că a fost amanta acestui necunoscut. Ce poveste !“ Alţii vedeau aici o teză : „*Ochi pentru ochi, dintre pentru dinte*“ este deviza eroinei dumneavoastră şi dumneavoastră o aprobaţi. Dumneavoastră proclamaţi dreptul femeii la represalii. *Ucide-o !*, spuneţi odinioară şi gloanţele de revolver porniseră la comanda dumneavoastră, în aplauzele juriilor... *Înşală-l !*, spuneţi acum şi restaurantele de noapte se vor redeschide şi separeurile se vor închide cu cheia“.

Dumas nu spusese : „Înşală-l“. Dimpotrivă. Dar el susţinuse că adulterul bărbatului, cu toate că nu are aceleaşi urmări ca acela al femeii, nu este doar o bagatelă de budoar.

Ceea ce pare uimitor pentru cititorii vremurilor noastre, care au mai văzut destule altele, este că piesa era considerată „brutală“. Nu-i lipsea veridicitatea. Lumea descrisă în *Francillon* nu era cea din foburgul Saint-Germain şi cu atît mai puţin cea din cartierul Marais, ci lumea

¹ Albert Debeux, *Yulia Bartet*, pp. 117—121.

din Champs-Élysées și din arondismentul Monceau. „În acest district parizian, virtutea este mai puțin rară decât pudoarea. Există aici femei cinstite, dar jargonul pe care ele-l vorbesc, amestecat deseori cu argoul, sfidează puțin cinstea... O conversație după cină într-un salon al acestei lumi — sau mai curînd într-un hol — la o tînră pereche, între intimi, iată cu exactitate mica sărbătoare la care ne invită domnul Dumas...”¹

Iar Ganderax, insistînd asupra originii lui Dumas, idee care știa că nu-i plăcea aceluia al cărui prieten era, încheia :

Mai mult decît opera însăși, ceea ce ne încintă este autorul; senzația pe care această virtuozitate ne-o dă despre forța sa ; starea aceasta de fericire care nu este altceva decît o emanație directă a bunei sale dispoziții. Toți, fără excepție, îl admirăm pe domnul Dumas : îl iubim, și, dacă avem ceva să-i iertăm, îi iertăm cu bucurie faptul că acest nepot al eroului de la Brixen, la o distanță de patruzeci de ani — sau aproape — de la debutul său în viața literară, ne mai oferă și astăzi, cu temperamentul unui negru, judecata cea mai ascuțită, spiritul cel mai strălucitor, mai dur și mai limpede pe care l-ar putea oferi un parizian...

V

DRAGOSTE ȘI BĂTRÎNETE

„Talentele nu restituie ceea ce timpul șterge. Gloria nu ne întinerește decît numele.”

CHATEAUBRIAND

Este adevărat că Dumas oferea pe atunci, în salturi, o surprinzătoare senzație de vioiciune. Acest denigrator al

¹ Louis Ganderax, Revista dramatică ; *Francillon* de domnul Dumas-fiul ; *Revue des Deux Mondes*, numărul din 1 februarie 1887. p. 700.

dragostei trebuia să recunoască, în sfârșit, că era îndrăgostit, așa cum un sexagenar poate fi de o tânără femeie, cu pasiunea aceea disperată pe care ți-o inspiră ultima speranță.

De foarte multă vreme, întreținea relații de prietenie cu un bătrîn actor pensionar, decan onorific al Comediei Franceze, Regnier de la Brière, căruia lumea îi spunea simplu : *Regnier*. Nimic mai plăcut decît familia Regnier. Soțul, odinioară actor de înaltă clasă, apoi arhivar la Teatrul Francez, profesor la Conservator, regizor general și în cele din urmă director de scenă la Operă, făcuse studii serioase la oratorieni. Era un bărbat scund, amabil și sarcastic, a cărui artă spontană, minuțioasă, avea darul să emoționeze și să amuze. „Nu alerga după efecte ; veneau ele la el“. Scrisese cărți excelente, ca, de exemplu, *Tartuffe al artiștilor*. Soția sa, de o încîntătoare frumusețe, era fiica Louisei Grévedon, de la Gymnase, și timp îndelungat amanta adorată a lui Scribe. Fiica sa, o altă minune, se căsătorise la optsprezece ani cu un arhitect și pictor totodată : Félix Escalier. Dumas-fiul o cunoscuse pe fermecătoarea Henriette încă de cînd era o copilă. O văzuse crescînd plină de farmec și de grație ; o admira.

Căsătoria cu arhitectul fusese o greșeală lametabilă. Părea că bărbatul acesta cu inimă de piatră era singurul ce nu idolatriza o femeie, propria-i soție, căreia atîția alții îi făceau curte zadarnic. După multă suferință, ea s-a despărțit de soț și s-a întors în casa părintească, decepționată și descurajată. Henriette îl admirase dintotdeauna pe Dumas, dar el o intimidă ; „se simțea față de el ca o fetiță“ ; îi cerea sfaturi cu privire la lecturi și îi mulțumea pentru mila lui. „Nu milă simt eu pentru dumneavoastră, răspundea el, ci o nesfîrșită afecțiune.“ Ea se plîngea de singurătate și-i cerea autorului, acoperit de glorie, și care i se părea „frumos ca un zeu“, s-o răsfețe și s-o distreze.

Dumas-fiul către Henriette Escalier, noiembrie 1887 :
Prietena mea mică și drăgălașă. Iată moneda de aur pe care

ați binevoit să mi-o cereți pentru una din operele dumneavoastră de caritate ; dar de ce îmi cereți atât de puțin ? Credeți în legenda care pretinde că eu aș fi un zgîrcit ? În orice caz, nu cu dumneavoastră aș fi. Profitati din plin de punga mea ; ea va fi întotdeauna mai mare decât mînuțele dumneavoastră. Voi fi fericit să fac binele împreună cu dumneavoastră, pentru că dumneavoastră n-ați vrea să faceți răul. Drăgălașa mea prietenă mică, mă plec la picioarele dumneavoastră, pe care le bănuiesc la fel de mici ca și mîinile dumneavoastră...

Dacă aveți o fotografie să vă semene, dați-mi și mie una. Am să v-o înapoiez într-o carte istorisind povestea unei zeițe căreia găsesc că-i semănați. Veți vedea că toți prietenii dumneavoastră vor fi de aceeași părere cu mine, dar eu sînt primul care m-am gîndit la acest lucru.

*Trasmițeți-i mamei dumneavoastră cele mai respectuoase sentimente.*¹

Portretul fu, într-adevăr, înapoiat donatoarei, într-un exemplar din opera în două volume : *Psyché* de La Fontaine. Dumas legase cele două volume în marochin albastru-turcoaz și lipise fotografia Henriettei pe partea din interior a copertei. Odată cu trimiterea cărților anexase și o scrisoare :

Micuța și draga mea prietenă, convocați-i pe cei șapte înțelepți ai Greciei ; adunați-i pe judecătorii Areopagului ; adăugați-le pe Fidias, Leonardo, Corregio, Clodion și spuneți-le : „Prietenul meu Dumas pretinde că semăn cu Psyché“. Ei vor răspunde cu toții, fiecare pre limba sa : „Ia te uită ! are dreptate“. Iată pentru ce vă ofer astăzi povestea acestei fiice de rege, din care Dragostea a făcut o zeiță, adăugînd portretul dumneavoastră (pe care nu-l veți înlocui, sper), pentru ca aceia în mîinile cărora va ajunge

¹ Scrisoare inedită. Colecția doamnei Alexandre Sienkiewicz, fina doamnei Escalier.

această carte cînd noi nu vom mai fi pe această lume, nici dumneavoastră și nici eu, să poată recunoaște faptul că nici înțelepții, nici judecătorii, nici artiștii și nici eu nu ne-am înșelat, regăsind la dumneavoastră trăsăturile divine ale aceleia ce a făcut-o pe Venus geloasă și pe Cupidon credincios.

Mica mea prietenă, vă sărut mîna pentru darurile acestea ¹.

Uimit de interesul pe care i-l arăta, într-un mod atît de evident, o făptură atît de tînără și atît de atrăgătoare, el nu îndrăznea să culeagă fericirea întrevăzută. De mult timp nu mai credea în dragostea sinceră. Îndată ce analiza sentimentele unei femei, găsea în ele orgoliu, ambiție, o nevoie de protecție, niciodată credința absolută și avîntată ce rămînea, la acest om cu părul alb, un vis de adolescent. De aceea le îndepărta din viața sa, fără nici un fel de milă, pe toate care-l asediau : actrițe și femei de lume, păcătoase și pocăite. Unei tinere fete din Sète, care i se oferea cu furie, el i-a răspuns pe atunci :

Draga mea copilă, am înțeles, dar nu voiam să înțeleg, fiindcă nu trebuia... Ferească Dumnezeu să vă puneți în joc toată viața pe prima dumneavoastră pornire de dragoste și pe ultima mea iluzie ! Am terminat cu viața sentimentală, și apoi dumneavoastră ați putea fi fiica mea. Aveți farmecul și valoarea pe care o respect cel mai mult : virginitatea. Nu eu voi fi acela care vă va face să semănați cu celelalte femei și care să vă aducă suferința tuturor necazurilor, a tuturor părerilor de rău și a tuturor dezgusturilor căderii. Le cunosc prea bine și știu prea bine unde duc ele.

Nu vreau să aveți a vă plînge de mine vreodată și nici să roșiți din pricina dumneavoastră. V-am acordat, în inima mea, un loc de cinste și singurul pe care-l puteți ocupa cu demnitate.

¹ Scrisoare inedită. Colecția doamnei Alexandre Sienkiewicz.

Nu încercați să depășiți granițele prieteniei : aveți ce este mai bun în mine...

Vă îmbrățișez. ¹

Dar Henriette Escalier, cu adevărat îndrăgostită, orbită de autoritatea, renumele și înfățișarea lui Dumas-fiul, nu dispera să-i învingă rezistența. Înconjurată de ceea ce cunoștea cu privire la căsnicia dezbinată, despre „Prințesa“ cu nervii zdruncinați, despre caracterul, din acel moment pur amical, al legăturii sale cu Ottilie Flahault (devenită bunică), ea își puse în cap cu înverșumare să-l cucerească pe marele om. Deoarece Regnier murise în 1885, Dumas le vizita adesea pe cele două femei îndoliate, le sfătuia și le ajuta. Curînd, el nu se mai îndoi de victoria posibilă, al cărei reflex strălucea deja în ochii Henriettei.

Victorie ? Oare pentru el n-ar fi fost mai curînd o înfrîngere ? Desigur era ispitit de acest chip radios, de acest trup admirabil, de această prospețime tulburătoare. Amintirea fetei pe care o văzuse, nu cu mulți ani înainte, zbenguindu-se în apa mării, nevinovată și neștiutoare, se amesteca, în mod confuz, cu prezența carnală a femeii împlinite. Dar, se gîdea el, ce-ar putea însemna pentru Henriette o legătură cu un amant bătrîn care știa prea multe pentru a nu fi nebun de gelos ? Cum ar putea suporta ea tristețea, mizantropia, crizele de deznădejde ale unei firi nefericite și ale unui artist ce se credea la capătul puterilor ?

Mereu își va aminti de o dată : 13 aprilie 1887, zi în care, după prima sărutare, ea i se oferise. „În 13 aprilie 1887, mi-am oprit destinul pe buzele tale...“ Ea ar fi putut răspunde ca Julieta : „Am fost prea dragăstoasă și poate v-ați fi putut teme, căsătorindu-vă cu mine, că purtarea mea va deveni ușuratică“. — „Oare m-am întrebat destul, atunci, dacă tulburarea aceea era sinceră, dacă era prefăcută, sau dacă pentru tine era ceva obișnuit și

¹ Scrisoare inedită: Colecția Simone André-Mauvois.

dacă n-a fost nevoie decît ca eu să fiu atît de îndrăgostit pentru a te avea ?... Ah ! dacă eu ți-am tulburat simțurile pentru prima oară, tu nu vei putea decît să te lauzi că ai tulburat cunoștințele mele în materie de psihologie și că ai fost singura femeie pe care nu mi-am putut-o explica..." Singura ! O naivitate a lui Olivier de Jalin !

Apoi, în uimitoarea spontaneitate cu care Henriette i se oferise, el se strădui să vadă o prevestire favorabilă : „Cînd mă cuprind îndoielile, tocmai această spontană dăruire a întregii tale ființe mă convinge cel mai mult de nevinovăția ta. Femeia care s-ar mai fi dăruit altui bărbat nu s-ar fi oferit atît de repede... I-ar fi fost prea teamă să nu fie bănuită, ba chiar trădată, prin acest abandon ușor..."

Dumas-fiul către Henriette Regnier, octombrie 1887 : *Unde ajungem noi în felul acesta ? La ce sfîrșit ? la ce catastrofă ? Nu știu nimic. Iată că acum șase luni te-ai aruncat în brațele mele cu presimțirea secretă că fericirea ta sau nefericirea ta erau în mîinile mele. Atît cît voi mai trăi, toată forța și inteligența mea îți vor fi consacrate ție, pentru a te face fericită. Nu discuta, nu întreba, nu te frămînta. Încrede-te în viață și lasă-te adorată, ca femeie, ca înger, ca zeiță, ca o copilă, cum îți va plăcea. Tu nu-ți mai aparții. Voiai un stăpîn ; nu poți avea unul mai bun decît cel pe care-l ai. Oare simți tu că ești făptura cea mai iubită de pe lume ?...*¹

El o iubea, într-adevăr, așa cum nu mai iubise de pe timpul Mariei Duplessis și al Lidiei Nesselrode ; mai mult chiar, căci Henriette Regnier semăna în plus cu Silfida pe care, ca atîția bărbați, o căutase zadarnic : „Tu ai apărut deodată în viața mea, dînd idealului meu înfățișarea cea mai luminoasă... Tu ai fost nu numai aceea pe care am adorat-o din clipa cînd am văzut-o, ci și aceea pe care o

¹ Colecția particulară a doamnei Balachowsky-Petit.

adorasem totdeauna în mod tainic, în ciuda tuturor formelor pe care animalul feminin le-a luat vreodată între Ea și mine...”

A fost o mare pasiune fizică. Mulțumită ei, el a cunoscut, în amurgul vieții, fericirea de a ajunge, tremurînd de dorință, la întâlniri la care ea era punctuală. Pe lângă plăcerea de a iubi, se adăuga și blîndețea, aproape paternă, de a veghea asupra unei ființe tinere, asupra sănătății ei, asupra faptelor ei. Dacă asista la o scenă cînd Henriette se purta urît cu mama sa, pe care totuși o adora, a doua zi îi scria pentru a o anunța, în mod solemn, că într-o bună zi va regreta amarnic faptul că o făcea să sufere pe doamna Regnier. În 1890, Henriette a divorțat. Despărțită de Escalier de mai mulți ani, ea nădăjduia, desigur, să-și refacă imediat viața cu Dumas. Dar cum ar fi putut acesta să se căsătorească cu ea? Putea el să o părăsească pe doamna Dumas sexagenară, grav bolnavă? Putea el să compromită viitorul fiicei lor Jeannine, necăsătorită? Dușmanul adulterului se văzu condamnat la o îndelungată legătură clandestină. Profund îngrijorat de respectabilitatea iubitei sale, el învălui această aventură luîndu-și tot felul de precauții naive, semnînd cu numele *Denise* telegramele pe care i le trimitea Henriettei, în perioada vacanțelor, cînd era departe de ea.

În fericirea sa se amesteca, așa cum se întîmplă întotdeauna în această viață, mereu plină de contradicții, și o vagă nemulțumire de sine însuși. Această dragoste, pentru care el nu mai era chemat, îi răscolea viața pe care și-ar fi dorit-o exemplară.

S-au scurs șapte ani, scria el în 1893, de cînd n-a trecut nici măcar o oră fără să mă gîndesc la tine. Chiar de-ar cădea o stea în mare, tot n-ar produce o tulburare mai profundă decît aceea pe care mi-ai produs-o tu aruncîndu-te în felul acela și atît de pe neașteptate în brațele mele. Tot ceea ce-mi închipuisem despre dragoste, avînd

convingerea că nu se va realiza niciodată, s-a realizat printr-o perfecțiune fizică și posibilitatea perfecțiunii morale, dacă aş putea crede tot ceea ce afirmi tu... Ah ! Suzon, Suzon, cît de mult mă faci tu să sufăr !...

Omul de teatru îl cita pe Beaumarchais ; omul de inimă suferea. Pentru ce ? Pentru că el nu mai credea în propria-i fericire : „Eu îmi petrec întreaga viață reconstituind-o pe a ta. Te caut : te urmăresc an de an, spunîndu-mi : «Ce făcea Henriette în această perioadă ? Pentru ce era acolo în acel moment ?» și, cînd există vreo obscuritate, cînd tu treci, ca Febus, de la care ai împrumutat albeața sîdefie, prin spatele unui nor, mă îndoiesc, mă neliniștesc și sufăr...”

Deoarece doamna Regnier închiriasse pentru vară o cabană la Lion sur-Mer, fiica sa o urmă. Pe această plajă, unde Gyp era suzerană, Henriette se plictisea. Dumas se temea de tineri, de jocurile pe nisip și în apă, de toate capcanele lipsei de ocupație. Ca să-l liniștească, ea îi trimitea caietele ei de tînră elevă, în care își însemnase, încă de pe atunci, atîtea lucruri despre el.

Dumas-fiul către Henriette Regnier. 22 septembrie 1893 : *Greșești dacă nu iubești marea. Acolo te-am văzut prima oară, călare pe măgarul tău (în 1864)... Sînt romane englezești care încep așa... De ce oare Dumnezeu nu s-a deranjat pentru a veni să-mi spună la ureche : „Într-o zi vei fi iubit de această copilă. Păstrează-te pentru ea”. Un înger ar fi putut să vină și să-ți spună : „Într-o zi vei fi adorată pe veci de acest bărbat. Păstrează-te pentru el”. Dumnezeu n-a făcut ceea ce trebuia să facă ; îngerul a trecut pe lîngă tine fără să-ți spună nimic, dar tu ai avut o viziune și ți-a rămas un presentiment. Cînd cobor în trecutul tău, cu ajutorul caietelor pe care mi le-ai dat să le citesc și al scrisorilor despre care mi-ai vorbit, găsesc în ele, din loc în loc, numele meu care te atrăgea... pînă cînd mi-ai căzut în brațe pentru a nu te mai părăsi...*

Dar, în ciuda acestor înduioșătoare probe care ar fi putut să-l liniștească, el continua să se chinuie. Observase, de-a lungul propriei vieți, atâtea motive ce te puteau face gelos, încît jurămintele Henriettei nu-l linișteau : „Într-adevăr, scrisorile tale au acest aer de *prima oară*, dar Mercur este atît de viclean, iar tu ești pe de-a-ntregul femeie, din cap pînă-n picioare...”

Gelos pe cine ? Pe soțul ei ? Nicidecum. „Acela căruia i-ai fost dată la vîrsta de șaptesprezece ani, fără ca tu să fi știut ce însemna a fi dată astfel, nu contează pentru mine...” Nu, era gelos pe bărbații pe care ea și i-ar fi putut *alege* în mod deliberat ; pe compozitorul Paladilhe, care o învățase cîntul, și pe tenorii de salon ; gelos pe trecut ca și pe prezent, suferind groaznic la ideea „celei mai mici profanări”. Ea se plîngea din cauza acestei lipse de încredere atît de nedrepte, zicea ea, în timp ce ea se străduia să alunge „tentative și tentații”. El pleda în favoarea nevinovăției. Cum ar fi putut fi alt om ?

N-am văzut în jurul meu decît viciu, minciună și corupție sub toate formele. A trebuit, printr-un efort înconștient dar irezistibil, să mă eliberez singur, fără ajutorul altora... Am rămas foarte neîncrezător. Cînd te-am întîlnit, într-un moment al vieții mele cînd se cădea să fi terminat cu toate iluziile, ai intrupat în așa fel visurile din prima mea tinerețe, încît m-am lăsat învins de dorință... Nu sufeream din pricina a ceea ce făcuseră și mai puteau face încă femeile ce trecuseră prin viața mea, chiar și cea cu care o împărțeam, pentru că nu le iubeam. Nu eram fericit, dar, mulțumită muncii, eram liniștit. Dacă nu te întîlneam puteam să uit că mai exisă femei pe lume. Nu le dădusem nimic din suflet iar trupul mi-era plin de dezgust și de scîrbă... Mă născusem neprihănit... N-am cunoscut nici o femeie care să nu fi mințit. Pentru ce nu m-ai minți și tu ca toate celelalte ?...

Cînd doamna Regnier s-a crezut foarte bolnavă și aproape de moarte, l-a chemat pe Dumas și i-a spus olină

de neliniște : „Henriette va rămîne singură în viață...” În clipa aceea el a simțit o cumplită durere, văzîndu-se în situația de a nu putea, într-un asemenea moment, să sprijine cu prezența sa constantă, legală, o tinăra femeie dezorientată. A promis că o va lua în căsătorie, dacă va fi vreodată liber. Ipoteză realizabilă, deoarece, în 1891, Nadina Alexandre-Dumas, nebună de gelozie, părăsise bulevardul Villiers și se instalase la fiica sa Colette. Totuși Dumas nu putea divorța de o femeie cu mintea rătăcită, pe care medicii o considerau atinsă de o boală mintală incurabilă. Și, la urma urmei, era sigur că dorește acest lucru ? Încă o dată, Olivier de Jalin șovăia asupra alegerii unui deznodămînt.

Dumas-fiul către Henriette Regnier : *Intre timp s-a ivit această complicație în posibilitatea obținerii libertății mele. Nu te înșeli deloc în privința gîndurilor trezite de această eventualitate. Am început să mă tem ca de o nenorocire de acest fapt, pe care aveam tot dreptul să-l doresc ca pe o revanșă... Acum douăzeci de ani, cînd am comis greșeala de a-mi îndeplini datoria, puțin a lipsit să nu-mi pierd viața, ba mai mult, judecata. Dar, în fine, aveam conștiința că-mi îndeplineam o datorie, și apoi credeam în muncă, în celebritate...*

Trebuia ca acest om, atît de mîndru, să fie cu adevărat răvășit pentru a mărturisi ceea ce totdeauna ascunsese prietenilor săi, și chiar lui George Sand : tragicul eșec al căsătoriei sale cu prințesa cu ochi verzi.

VI

DRUMUL TEBEI

După *Francillon*, nici o piesă nouă de-a lui Dumas n-a mai fost jucată. Opt ani de liniște e cam mult pentru un autor celebru în plină posesiune a inteligenței sale și soli-

citată cu insistență de cel mai bun teatru. Dar acest uriaș fusese întotdeauna ușor de descurajat. Neașteptata sa silă de viață ne aduce aminte de crizele bruște de descurajare care-l cuprindeau pe bunicul său, generalul, în Italia și în Egipt. „De la vârsta de șapte ani, îi spunea el tânărului Paul Bourget, mă lupt cu viața. Nu trebuie să veдеți melancolie în tonul cu care vă vorbesc, ci oboseală. Am momente cînd sînt sătul, într-adevăr sătul, și m-aș culca bucuros cu fața la perete, pentru a nu mai auzi vorbindu-se de nimic și mai ales pentru a nu mai auzi vorbindu-se de mine.“

Viața intimă îi accentua deasemenea adumbrirea, dar se îndoia și de arta sa. Cîțiva confrăți mai tineri îl urmăreau cu o ură sarcastică, în care intra și o parte de invidie. Pe culoarele Teatrului Francez, care tocmai pusese în repetiție piesa *Pariziana*, Henry Becque, „voinic, cu privirea aspră sub tufișul des al sprîncenelor, cu mustața ca o perie, cu buze pline de răutate“, recita epigrame punctate cu exclamații zgomotoase : „Ei bine ? NU ?“ :

*Așa cum există cei doi Corneille, există și cei doi Dumas ;
Dar nici unul dintre ei nu e Pierre, ci amîndoi sînt Thomas.*

La care Dumas răspundea :

*„Dacă țocăitura asta a lui Becque te trezește,
O, Thomas Corneille ¹ ! din groapa-ți obscură,
Iartă-i autorului ce la Corneille se plictisește
Și gîndește-te la publicul care la Corbi ² obosește.“*

Dar dacă Becque făcînd asemenea jocuri de cuvinte simțea o plăcere amară, Dumas, filozof, le considera infame și zadarnice. El știa prea bine că steaua lui Becque și a lui Ibsen urcau. El știa că tinerii critici vorbeau acum

¹ *Thomas Corneille* 1625—1709, fratele mai mic al lui Pierre Corneille, autor dramatic și jurnalist (n.tr.).

² *Corbii*, piesă a lui Henry Becque (n.tr.).

cu dispreț despre „piesa bine făcută“, prea bine făcută. Succesele propriilor sale reluări : *Vizita de nuntă*, în care Bartet interpreta rolul lui Desclée și scuipa acel vestit : „Puah“ ! cu mult talent ; *Prietenul femeilor*, în care artista întruchipa cu o iscusită îmbinare de blîndețe și de îndrăzneală rolul Janei de Simerose, nu-i redădeau încrederea în sine. Reluarea nu înseamnă creație. Terminase un act din *Noile generații*, despre care zicea : „Aceasta va fi *Figaro*-ul meu“, și patru acte din *Drumul Tebei*, care trebuia să aibă cinci, dar nu reușea să termine nici prima și nici a doua piesă.

Dumas-fiul către Paul Bourget : *Am reînceput să scriu Drumul Tebei, dar nu văd care ar putea fi sfîrșitul și mă tem că nu-l voi vedea niciodată. Entuziasmul, avîntul au dispărut. Știu bine ce vreau să spun, dar îmi repet la nesfîrșit : „La ce bun să mai spun ceva ?“ Adevărul este că știu prea multe despre natura umană...*

La drept vorbind, el proiecta asupra umanității proprii-i nemulțumire și considera lumea rea pentru că, în ciuda atîtor succese ca om și ca autor, suferise mult. Ar fi putut să-și atribuie replica unuia dintre personajele sale :

- Sînteți, fără îndoială, foarte puternic.
- Da, dar nu sînt fericiți.

Era chiar atît de puternic ? Lui Léopold Lacour, care, în 1894, se interesa de piesa *Drumul Tebei*, așteptată cu multă nerăbdare de Comedia Franceză, el îi răspundea :

Oare o voi termina vreodată ? Mă îndoiesc din ce în ce mai mult. Ar trebui să introduc atîtea lucruri, poate prea multe lucruri ! Pentru un scriitor de teatru ce n-a vrut să fie unul care să distreze publicul, ci unul care să-l facă să reflecteze, întrucît el însuși a reflectat, experiența vieții, în ciuda aportului la procesul de meditație, devine, încetul cu încetul, o sfătuitoare cu ambiții prea

mari, căci el nu mai are, ca om ce trudește, acest curaj al încrederii în sine care, cu douăzeci de ani în urmă, l-ar fi ajutat poate să se realizeze. Și apoi, și apoi, n-am fost niciodată un orgolios, vă asigur, în ciuda legendei ce place la prea multă lume pentru a mai putea fi distrusă ; dar, în fine, fără să mă amăgesc prea mult, aş putea să mă înșel cu privire la valoarea operei mele, nădăjduind ca la moarte să nu o iau chiar în întregime cu mine — nădejde alimentată o, Doamne ! și de succesele mele, de stima pe care mi-au acordat-o atâtea capete limpezi și puternice, ca Taine, de exemplu. Or văd că gustul publicului evoluează ; o parte se îndreaptă către Becque și discipolii săi, iar altă parte îl aclamă pe Ibsen. Asist la declinul formelor artei mele. Teatrul meu, întreg teatrul meu va pieri...¹

Tatăl spusese și el asemenea lucruri în ultimele luni de viață, dar Dumas-tatăl avea lângă el, pentru a-l încuraja, un fiu, iar acesta îl admira. Léopold Lacour fusese emoționat de surîsul palid și grav care însoțea această confidență. El îl asigura pe bătrînul maestru că *Dama cu camelii* și *Demi-mondenele* vor fi totdeauna jucate. Oare Sarah Bernhardt nu reluase cu succes *Soția lui Claude* ? Oare un critic nu spusese : „Dumas a scris ca Ibsen înaintea lui Ibsen“ ? Surîsul palid reapărea :

Sînteți sincer, răspunse Dumas, și vă mulțumesc. Nu-mai că eu am trăit prea mult ; am văzut prea multe asemenea reveniri norocoase, urmate de o nouă și definitivă uitare. Nu-i datorez poate decît lui Sarah, cu mult superioară lui Desclée, această revanșă pe care ar fi imprudent s-o cred decisivă. Victoriile unei mari artiste, care reabilitează brusc o piesă căzută, sînt plăcute autorului. Ele n-ar trebui să-l înșele. Ceea ce i-ar trebui acestuia să știe, însă, este dacă viitorul, lungul viitor le va con-

¹ Léopold Lacour. *Alexandre Dumas-fiul*. Note asupra Omului. Articol publicat în *Les Nouvelles Littéraires*, numărul din 3 aprilie 1926.

firma... Ce-a devenit teatrul lui Voltaire ? Nici chiar de citit nu-l mai citește nimeni. Și totuși, care poet dramatic a fost mai admirat și mai tămăuiat decât autorul pieselor *Zaïre* și *Mérope* ? Astfel, pentru un dramaturg, a trăi nu înseamnă oare a avea încă cititori și, ici, colo, bustul său în proză, dacă mă pot exprima astfel în această necropolă care este de cele mai multe ori istoria unei literaturi ? Supraviețuirea artistică, pentru un dramaturg nu înseamnă aceea a cărții ci să se știe reluat pe scenă cu cel puțin două sau trei adevărate capodopere. În teatrul francez al secolului al XIX-lea eu disting abia trei sau patru asemenea capodopere : nu operele lui Victor Hugo — somptuozitatea lor verbală nu le va salva pentru vecie — ci câteva comedii de Musset. Nu spun nimic despre tatăl meu ; el avea geniu așa cum un elefant are trompă...¹

Întors acasă, Léopold Lacour notează că, în ciuda tristeții cuvintelor, inteligența arogantă a dramaturgului rămânea neștirbită : „Metalul rece ca gheața al ochiului său de un albastru cristalin nu s-a tocit. O legănare «demo-dată», evocînd un ideal de eleganță la modă pe vremea lui Napoleon al III-lea, îi rotește umerii cu un fel de rigiditate militară. Observăm, totuși, la acest «cavaler» al ținutei o oarecare diminuare a supleței, o oarecare încetinelă a fluxului verbal“. Mantia melancoliei înfășura ămurgul acestei exigențe ce promisesse a fi strălucitoare.

Un alt gazetar, Philippe Gille, avea aceeași impresie.

Îl întrebase :

— Vom vedea oare *Drumul Tebei* ?

— Ia gîndiți-vă ! spuse Dumas. Să risc o campanie la vîrsta mea, cînd nu mai am de primit decît lovituri ? NU ! Prefer să las *Drumul Tebei* în sertare. Cred, într-adevăr, că este una dintre cele mai bune piese ale mele ; cred, de asemenea, că nu o voi preda niciodată.

¹ Léopold Lacour, *Alexandre Dumas-fiul. Note asupra Omului*. Articol publicat în *Les Nouvelles littéraires*, numărul din 3. aprilie 1926.

Apoi vorbise despre neliniștea sa :

„În fața neantului vieții, a inutilității eforturilor noastre, a apelurilor noastre disperate către o așa-zisă Providență ce nu prevede nimic pentru noi, m-am gândit, pur și simplu, să mă retrag într-o minăstire... Acolo cel puțin aș fi departe de viață... Oh ! liniștiți-vă ; n-aș avea niciodată curajul s-o fac... S-ar crede că am devenit religios sub influența preoților și a femeilor... Și apoi m-aș plictisi de moarte.“¹

Emile Bergerat, ginerele lui Théophile Gautier, afirmă totuși că Dumas era obsedat de creștinism :

— Dragul meu prieten, greșești de două ori : mai întâi că fumezi și apoi că ești panteist... Căci numai Calvarul dă strălucire luminii.

— Da, răspunse Bergerat, Magdalena..., această Damă cu camelii a deșertului.

— Lăsați-o la o parte pe *Dama cu camelii*; este o operă de tinerețe... Femeia o găsim în Evanghelie...

Un valet de cameră intrase spunând că Domnul *** cerea un ludovic.

— Ah ! bietul de el ! zise Dumas. Dă-i cinci ; îl va scuti de patru drumuri.²

Era Dumas-tatăl reînviat, cu deosebirea însă că acei cinci ludovici existau.

Lui Jules Claretie, administratorul Comediei Franceze, îi citise cele patru acte ale *Drumului Tebei* și i-l povestise pe al cincilea, încă nescris. Subiectul ? Pe drumul Tebei, Oedip se întâlnește cu Sfinxul... Savantul doctor Didier se apropie de sfârșitul drumului vieții când întâlnește o misterioasă și tulburătoare frumusețe : Miliane Dubreuil, soră a tuturor monștrilor feminini ce jalonează teatrul lui Dumas-fiul. Didier, medic celebru, întruchiează aici autorul. Un scriitor, pentru a nu zugrăvi scriitori, îi meta-

¹ Philippe Gille, *Alexandre Dumas-fiul*. Articol publicat în *Le Figaro* din 28 noiembrie 1895.

² Emile Bergerat, *Amintiri despre un copil al Parisului*, p. 119.

morfozează făcându-i pictori sau savanți, dar măștile sînt transparente.

Doctorul, materialist ateu, are o soție și o fată, credincioase amîndouă ¹, și un discipol necredincios : Mathias. Fiica lui Didier, Geneviève, îl iubește pe Mathias, dar acesta din urmă, celibatar înrăit, o respinge și-și bate joc de credința ei religioasă :

— Sufletul tău, îi spune el, nu e decît totalitatea funcțiilor substanței tale cerebrale... Dacă te-aș lovi aici, în timpică, ce-ar zice sufletul tău ?

— Te-ar ierta, răspunde Geneviève

În primul act, în casa lui Didier, în clipa aceea absent, Mathias primește un tînăr provincial : Dominique de Juniac, care trece printr-o criză violentă. Tatăl acestuia, din motive de interes, îi interzice să se însoare. Îndrăgostit nebunește, tînărul ar fi trecut fără să șovăie peste această interdicție, dar logodnica îi spune că nu-l va lua de bărbat fără acordul părintesc. Apoi logodnica dispăre împreună cu mama ei, fără să lase nici o adresă. Dominique le caută pe fugare la Paris, unde bănuiește că s-ar ascunde. El își dă în vileag obsesia : dacă ființa iubită nu-l vrea, o va ucide. Mathias îi dă cîteva sfaturi folositoare și-l lasă să plece fără să-l fi convins. Doctorul Didier se întoarce acasă și, aproape în același moment, aude împușcături în stradă. Mathias se repede la fereastră și-l recunoaște pe ucigașul ce tocmai fugea.

¹ Jeannine Dumas, educată ca liberă cugetătoare, îmbrățișase religia catolică cu multă ardoare. Căsătoria ei cu un ofițer de origine nobilă, Ernest d'Hauterive, fusese binecuvîntată în biserica parohiei din Marly, de către monseniorul Hulst. În discursul de circumstanță, pronunțat de acest prelat, o frază nefericită provocase deodată niște risete nebunești : „Iar cînd va veni ora inevitabilei despărțiri...” Colette Dumas era în instanță de divorț ; părinții săi nu mai trăiau sub același acoperiș ; mama sa îl părăsise odinioară pe Narișkin ; sora sa vitregă, Olga, nu se înțelegea cu soțul său, care era un libertin etc.

Este adusă victima, o tânără fermecătoare. Didier o examinează. Rața nu este primejdioasă. Doctorul îi propune rănitei să o adăpostească până la convalescență. Sosește un comisar de poliție. Aflăm că tînăra se numește Miliane Dubreuil ; are douăzeci de ani. Mama dă niște explicații confuze, spunînd că asasinul îi era necunoscut. Ea îl descrie pe ucigașul nepriceput cu totul altfel decît era în realitate.

După trei săptămîni, în actul al doilea, în casa de țară a doctorului Didier, o găsim, alături de mama sa, pe Miliane, vindecată. Nimeni nu se mai gîndește la plecare. Didier o roagă pe fată să-i copieze lucrările ; lui Mathias îi place să poarte cu ea discuții filozofice. Geneviève îi mărturisește mamei sale că este geloasă pe străină. Doamna Didier își imploră soțul să îndepărteze din casa lor pe cele două femei. Didier îi cere părerea lui Mathias, care-i răspunde : „Sînteți, fără s-o știți, îndrăgostit de Miliane“. Și într-adevăr, departe de a o ruga pe tînără să plece, el îi spune : „Am nevoie să vă simt în viața mea“. Tulburătoare persoana consimte să-și amîne plecarea.

Între timp, Didier primește o delegație de studenți scandinavi, veniți să-i prezinte omagiul lor. Șeful grupului, Stephen, face o excelentă impresie asupra maestrului, care nu-și poate alunga gîndul că un tînăr atît de simpatîc ar putea fi un excelent soț pentru fiica sa Geneviève.

Trec două zile. În actul al treilea apare Dominique de Juniac. Tatăl său murise ; așadar nimic nu se mai opunea căsătoriei cu fata iubită. Mathias se grăbește s-o anunțe pe Miliane, care, neplăcut surprinsă, refuză categoric să se căsătorească cu cel care vroise s-o ucidă. Dominique nu scoate un revolver, ci scrisorile logodnicei, pline de afecțiune, se pare, și dezvăluind o anume familiaritate... Atunci, „Tulburătoarea“ îl înfruntă cu semeție pe Mathias :

— Mă luați drept un Sfinx și încercați să-mi ghiciți enigma. N-am nici o enigmă. Sînteți convins că sînt plină de tot felul de uneltiri viclene și criminale ; vă înșelați.

Brusc, interlocutorul o întreabă ce-ar face dacă i s-ar oferi cinci sute de mii de franci pentru a o lua din loc. Ea răspunde cu răceală :

— Aș cere un milion.

Actul al patrulea : Geneviève își calcă pe inimă și i se confesează tatălui, vorbindu-i despre dezechilibrul ei moral. Îndoiala i s-a strecurat în suflet. Ea îl întreabă pe savant :

— Oare ce se află dincolo de această viață ?

— Necunoscutul.

— Știința ta nu lasă loc nici uneia dintre speranțele pe care le oferă religia ?

— Nici una.

— Bine, dar asta te duce la disperare.

— Uneori.

Totuși, Didier reușește să-și liniștească fiica și o părăsește ceva mai încurajată. Apoi se întoarce spre Miliane, mereu enigmatică. Desigur, ea îl admiră fără nici o rezervă și-i declară chiar că este gata să facă tot ce va dori el : totul. Iar el răspunde :

— Vă iubesc. Sînt trei săptămîni de cînd, mulțumită dumneavoastră, îmi trăiesc vîrsta de douăzeci de ani, pe lîngă care trecusem fără s-o văd... Sînteți tînără ; eu nu mai sînt. Sînteți liberă ; eu nu mai sînt. Nu mă puteți iubi. Plecați deci, plecați și găsiți bărbatul tînăr, favoritul zeilor, care va trebui să fie soțul dumneavoastră și pe care eu îl voi iubi ca pe propriul meu fiu...¹

Aici se oprește manuscrisul. În 2 aprilie 1895, doamna Dumas moare, la vîrsta de șaizeci și opt de ani, pe bule-

¹ Jacques Suffel, *Ultima piesă a lui Alexandre Dumas-fiul*, articol publicat în *Aesculape*, numerele 9—10, septembrie-octombrie, 1954, pp. 188—191.

vardul Niel, în casa fiicei sale Colette ; cîteva zile mai tîrziu, doamna Regnier intră în agonie în modesta-i locuință de pe strada Roma, vilă construită de Escalier, pe care o împărțea acum cu fiica sa Henriette. Dumas o înmormîntează pe „Prințesă“ la Neuilly-sur-Seine, în mormîntul Catherinei Labay, și, la 26 iunie, după nici trei luni de văduvie, se căsătorește cu Henriette, la Marly-le-Roi. O iubea cu o pasiune disperată. Timp de opt ani îi scrisese în fiecare zi. Totuși noi știm, mulțumită confidențelor pe care Dumas i le-a făcut lui Victorien Sardou, vecinul său, că-și simțea inima sfîșiată de neliniște în momentul luării acestei grave hotărîri. Nu era oare o nebunie din partea bărbatului obsedat ani în șir de viziunea apocaliptică a Cuplului să se căsătorească, la șaptezeci de ani, cu o femeie tînără și atît de frumoasă ? Era convins de asta, dar vroia să-și respecte promisiunea. Își făcuse despre omul de onoare o idee înaltă și severă.

În 27 iulie, își redactează testamentul :

Astăzi intru în cel de-al șaptezeci și doilea an. E timpul să-mi fac testamentul, cu atît mai mult cu cît după anumite simptome mi se pare mai mult decît probabil că nu voi vedea sfîrșitul anului în care intru... Și totuși m-am căsătorit, acum exact o lună, cu o persoană mult mai tînără decît mine ; dar țineam să-i dau această dovadă de stimă și de afecțiune pe care o merită în toate privințele. Ea va purta cu foarte multă demnitate numele meu, sînt sigur de acest lucru, oricît de mult va avea să-l mai poarte, după ce eu nu voi mai fi pe pămînt. Pe lîngă acestea, este o persoană energică și carajoasă, care îmi va respecta anumite dorințe pe care le consemnez aici.

Vreau, în mod categoric, să fiu înmormîntat fără nici un fel de ceremonie religioasă ; doresc să nu fie pronunțat nici un discurs la mormîntul meu și scutesc Piața de onorurile militare. În acest fel, nu vor fi deranjați de moartea mea decît aceia care vor dori să se deranjeze.

Vreau să fiu înmormîntat la Père-Lachaise¹, într-un cavou care să nu aibă decît două despărțituri și unde doamna Dumas va veni să mi se alăture, cît mai tîrziu cu putință. După moarte, voi fi îmbrăcat într-una din că-mășile mele de pînză cu bordură roșie și cu unul din costumele mele obișnuite de lucru, croite dintr-o singură bucată, și cu picioarele goale...

Îi las toate hîrțiile mele, corespondență, manuscrite, doamnei Henriette Alexandre-Dumas, care le va pune în ordine și care știe ce trebuie să facă cu ele...²

Nu se temea de moarte, dar se frămînta gîndindu-se la viitorul Henriettei, la conflictele posibile între fiicele sale și soția sa, la opera sa neterminată. În luna august, îi scrise de la Puys lui Jules Claretie :

Scrisoarea dumneavoastră mă găsește chiar în momentele în care refac ultima scenă a actului al patrulea, scenă capitală pentru piesă și pentru Mounet-Sully. Dacă va trebui să ne prăbușim, prin această scenă ne vom prăbuși ; iar dacă vom reuși, tot datorită ei vom obține marele succes, cu toate că deznodămîntul nu este comod.

Intr-o altă scrisoare, vorbește despre *Drumul Tebei* : „Dacă n-o veți avea într-un an, înseamnă că am murit“. George Claretie, fiul lui Jules, relatează, într-un articol³, al cincilea act pe care Dumas „l-ar fi citit, gata terminat“, în prezența sa, administratorului general al Teatrului Francez :

¹ Alexandre Dumas-fiul și cea de-a doua soție a sa (moartă în 1934) se odihnesc sub bolta de piatră a unui monument făcut de sculptorul Saint-Marceaux; dar nu în cimitirul Père-Lachaise, ci în cimitirul Montmartre. Printr-o întîmplare ciudată, mormîntul Mariei Duplessis se află la cîțiva pași de impozantul mausoleu

² Testament înmînat domnului Delapalme, notar.

³ Georges Claretie, *De la Demi-mondene la Drumul Tebei*. Articol publicat în *Le Figaro*, numărul din 1 octombrie 1904.

Pe neașteptate, Miliane se îndrăgostește de Stephen, frumosul și elegantul suedez ce conducea delegația de studenți străini. Chiar în ziua în care trebuia să fugă cu Didier, ea părăsește Parisul cu tânărul scandinav. Pariziana îl urmează pe Ibsenian. Dragostea se îndreaptă spre tinerete, iar în aceasta constă caracterul moral al dramei. Criza trecuse. Sfinxul plecase. Didier, privind-o pe fiica sa Geneviève, înalță capul și murmură :

— Poate că există totuși un suflet ?

Iar din colțul său, Mathias, care, între două experiențe, cînta din flaut, ca Frédéric al II-lea între două bătălii, răspunde prin cîteva note ironice ale fluierului său delicat...¹

Nu este imposibil ca Dumas, în starea de profundă tristețe în care îl arunca pe atunci sănătatea sa, să se fi gîndit la un asemenea deznodămînt. Dar, pe data de 1 octombrie, el căzu la pat și înțelese că ultima sa piesă nu va fi terminată niciodată.

„Considerați că am și murit, îi spuse el lui Claretie, și nu contați pe mine.“

Fiicei sale Colette, îi mărturisea : „Nu știu ce am ; aud un greier care-mi țiuie în urechi cît e ziua de lungă“. Sîngele făcea să-i vibreze arterele îngroșate. Curînd simți dureri de cap și avu ciudate pierderi de memorie, care o înspăimîntară pe soție. Medicii consultanți se fereau să pună diagnosticul. Unii vorbeau de congestie ; alții se temeau de o tumoare la creier. Spre sfîrșitul lunii noiembrie, marii medici întruniți la Marly, în jurul patului său, îl considerară pierdut.

Așa cum tatăl său, muribund, zăcea pe plaja de la Puys, el își petrecea zile întregi lăsîndu-se în voia unor reverii confuze.

¹ Jacques Suffel, *Ultima piesă a lui Alexandre Dumas-fiul*, p. 191.

Cîteva luni înainte, deoarece făgăduise să scrie o prefață la o frumoasă ediție, a celor *Trei Mușchetari*, i se adresa cu tandrețe acestui părinte care fusese mîndria și disperarea lui :

Oare, în lumea în care te afli tu acum, ne-om mai aminti de lucrurile petrecute aici pe pămînt, sau viața eternă nu există decît în imaginația noastră, născută din spaima noastră de a nu mai fi ? Pe vremea cînd trăiam unul lîngă celălalt, n-am discutat niciodată despre această problemă și cred că speculațiile metafizice nu te-au tulburat niciodată...

Apoi evoca lunile pe care le petrecuseră, cu cincizeci de ani în urmă, după plecarea Idei, într-o frățească intimitate :

— *Ah ! ce timpuri frumoase ! Aveam aceeași vîrstă : tu aveai patruzeci și doi, eu aveam douăzeci. Ce discuții vesele ! Ce efuziuni plăcute ! Pare că a fost mai ieri-alaltăieri... Și tu dormi de aproape un sfert de veac, sub copacii înalți din cimitirul Villers-Cotterets, între mama ta, care ți-a servit ca model pentru toate femeile cinstite pe care le-ai zugrăvit, și tatăl tău, care ți-a servit ca model pentru toți eroii cărora le-ai dat viață. Iar eu, pe care tu-l considerai mereu, așa cum mă consideram și eu, un copil în comparație cu tine, am acum părul mai alb decît l-ai avut tu vreodată... Pămîntul se învîrtește repede. Pe curînd.*¹

Nostalgie prevestitoare. Fiul nu va întîrzia să-și întîlnească tatăl. La 28 noiembrie, păru că-i este mai bine. Un

¹ Alexandre Dumas-fiul, Scrisoare-prefață la ediția de lux a celor *Trei Mușchetari*, ediție ilustrată cu 250 de compoziții de Maurice Leloir și cu gravuri în lemn de J. Huyot (Paris, Calmann-Lévy, 1894).

soare de toamnă lumina frumoșii copaci din grădină. Își recăpătase conștiința, zîmbea privind-și fiicele :

— Dar duceți-vă și luați masa, le spuse el ; lăsați-mă în pace.

Medicul tocmai părăsise odaia, cînd Colette îl strigă :

— Veniți repede ! Tata are o convulsie...

O ultimă contracție îl scutură. Era mort.

★

A doua zi, jurnalele erau pline de articole care vorbeau despre el. Henry Bauër, fratele său vitreg, scrisese un frumos articol :

Purta cu sine această forță misterioasă : voința... Îl egala, fiind totuși altul, pe primul geniu al neamului său... Înainte de Dama cu camelii, fetele de moravuri ușoare erau condamnate și considerate pleava societății... Nimeni n-a exercitat o influență mai profundă în sensul iertării și al milei... O sută de ani de-aci înainte tinerii săraci, cu inima fremătînd de dragoste, o vor plînge pe Marguerite Gautier...¹

Pentru că fusese, la începutul vieții sale, o victimă, pentru că mama să suferise, a pledat în favoarea ființelor inocente, adesea cu talent. Și dacă mai tîrziu își luase aerul unui îmblinzitor, o făcuse pentru că se vedea înconjurat de puternice fiare sălbatice. N-avea de ales : ori domina aceste leoaice, ori se lăsa devorat de ele. Trufia sa acoperise cu un strat subțire de luciu cea mai vulnerabilă dintre inimi. Ultima sa iubire, mistuitoare și dureroasă, îl răscolise profund. În acel sfîrșit de noiembrie 1895, lupta se încheiase. O atmosferă blîndă de sfîrșit de anotimp învăluia grădina de la Marly. Prietenii, confrății, jurnaliștii, oamenii politici, femeile elegante și, de asemenea, o mulțime de oameni din popor treceau prin fața

¹ Henry Bauër, *Alexandre Dumas*. Articol publicat în *L'Echo de Paris* numărul din 20 noiembrie 1895.

catafalcului. Din trenurile venite de la Paris se revărsau pe cheiurile modestei gări valuri de admiratori și de curioși care se îndreptau, formînd un adevărat cortegiu, spre „Champflour“.

Aici erau introduși în camera unde, pe patul său stil Empire cu ornamente de bronz ce păreau că susțin două mari lebede sculptate în lemn de lămii, se odihnea Alexandre Dumas-fiul, îmbrăcat, așa cum ceruse el, într-un costum de lucru. Picioarele-i erau goale. Ca și generalul Dumas, era mîndru de cambrura lor. Pe perete, atîrnau un mare portret al tatălui său și un mic crochiu reprezentînd-o pe Catherine Labay pe patul de moarte. Timp de un secol, cei trei Dumas jucaseră, pe scena Franței, cea mai frumoasă dramă : viața lor. Ultimul dintre cei trei stătea singur „în fața cortinei lăsate, înconjurat de liniște și de noapte“. Tînăra văduvă și fiicele, îmbrăcate în rochii de mătase neagră, se gîndeau la mort și la un viitor plin de greutate. Melodrama epică se sfîrșea în comedie burgheză — și poate chiar în tragedie.

CUPRINS

CEI TREI DUMAS

PARTEA A ȘASEA. MONTE CRISTO

I <i>Contele de Monte-Cristo</i>	5
II Cînd romanul devine realitate	15
III Ruina lui Monte-Cristo	25
IV Dama cu perle	30

PARTEA A ȘAPTEA. TATĂ ȘI FIU

I Mărețul exilat	55
II Noua încarnare a Damei cu camelii	71
III <i>Mușchetarul</i>	79
IV <i>Diane de Lys</i>	90
V Călătoria în Rusia	101
VI Tatăl tatălui său	114

PARTEA A OPTĂ. PIELEA DE SĂGRI

I Cînd Dumas-tatăl cucerește pe Emilie și Italia	125
II Dragă fiule — Dragă mamă	137
III În care George Sand îi face doi copii lui Dumas-fiul	148
IV Amurgul unui zeu	168
V Moartea lui Porthos	176

PARTEA A NOUA. DUMNEZEU-FIUL

I Aimée Desclée și <i>Vizita de nuntă</i>	197
II De la <i>Prințesa Georges</i> la <i>Nevasta lui Claude</i>	215

III Cheiul Conti	226
IV Piața Teatrului Francez	238

PARTEA A ZECEA. CORTINA

I În pragul retragerii	252
II Denise	258
III „Bună ziua, tată“	266
IV Francillon	275
V Dragoste și bătrînețe	279
VI Drumul Tebei	288

Lector: ELENA MURGU
Tehnoredactor: AURELIA ANTON

Bun de tipar: 23.11.1982.
Coli ed. 13,66. Coli tipar 9.

Comanda nr. 20 453
Combinatul poligrafic „Casa Scînteii”,
Piața Scînteii nr. 1, București,
Republica Socialistă România

5

2025

